

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળાનો

ઉપોદ્વાત

કાકીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સાથે જુનાગઢમાં એક રમારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાએલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાડા ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાથી ન્યાય, ખીમાંસા; વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી ભાષાન્તરરૂપે અથવા અસલ અંથો, તેમજ ઈંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (હિંદુ), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવવાનો ઉદ્દેશ છે. તે અન્વયે આજમુખીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેના પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળા” તરીકે ગુ. વ. સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

૧. દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો	૦—૩—૦
૨. પાતંજલ યોગદર્શન	૨—૦—૦
૩. શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ	૫—૦—૦
૪. ” ” દ્વિતીય ભાગ	૫—૦—૦
૫. યૂરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય	૦—૧૨—૦
૬. એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
૭. અખાકૃત કાવ્યો, ભાગ. ૧	૧—૦—૦

અમદાવાદ.

તા. ૨૦-૪-૧૯૩૧

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
ગ્રાસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના.

અખાનાં કાવ્યોને લગતું સાહિત્ય નીચે પ્રમાણે આજમુખીમાં ઉપલબ્ધ થયું છે.

(અ) મુદ્રિત સાહિત્ય

- ૧ અખાજના છાંપા—અમદાવાદ પુસ્તક શુદ્ધિ કરનાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા. ઇ. સ. ૧૮૫૨. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં આ અંથ છે.
- ૨ જૂનાં કાવ્યદોહન તથા બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં આવેલા છૂટક કાવ્યો વિભાગ ૧ થી ૮
- ૩ અખાની વાણી—કવિ હીરાચંદ કાનજીની બાળબોધ સિપિમાં. ઇ. સ. ૧૮૬૪, સંવત્ ૧૯૨૦
- ૪ અખાની વાણી—ઝોરીએ-ટલ છાપખાનાના માલીકે પ્રસિદ્ધ કરેલી. ઇ. સ. ૧૮૮૪, સંવત ૧૯૪૧
- ૫ અખાની વાણી—મણિલાલ મદાસુખરામની કંપની-મુબઈ. ઇ. સ. ૧૮૯૪, સંવત્ ૧૯૫૦
- ૬ અખાની વાણી, અને ગંગવિનોદ—મદાદેવ રામચંદ્ર બજુષ્ટે; અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૦૪, સંવત્ ૧૯૬૦
- ૭ અખાની વાણી—વિવિધ અંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી. પુસ્તક ૫૧ તથા ૫૨.
- ૮ અખાની વાણી—લિલ્લુ અખંડાનંદ સરતું સાહિત્ય

ઇ. સ.
 પ્રથમાવૃત્તિ ૧૯૧૪
 ઇ. સ.
 ૧૯૨૪

સંવત્
 ૧૯૭૧
 સંવત્
 ૧૯૮૧
- ૯ અખાની વાણી તથા—

મનદર ૫૬
 ઇ. સ.
 ૧૯૨૪

સંવત્
 ૧૯૭૧
 ૧૯૮૧

(વ) લેખી પ્રતો.

- ૧ લેખી પ્રતોનો ગુટકો. નં. ૧. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેજે

મેળવેલો. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં છે; જેમા અખાના અખેગીતા, અને ચિત્તવિચાર-એ જે અથો સમાયેલા છે તેમા નરસિંહ મહેતાના ૨૮ પદો, ધીરાનો સુરતીખામનો વિવાદ, સુદરદાસ તથા પ્રીતમદાસના ચિતા-મણિ, ગમાનદની આરતિ, કબીરનું પદ, તથા કૃષ્ણજી મહારાજના પદો, તથા ડોઈ અગ્રાત કવિની તિથિઓ આ ગુટકામા છે.

૨. લેખી અથોનો ગુટકો ન. ૨ રા. હીરાવાવ ત્રિભુવનદાસ પારેખ તરફથી મેળવાયેલો, તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમા છે. તેમા અખાની અખેગીતા, તથા પંચીકરણ છે તે ઉપરાત અગ્રાત લેખકની વિચારમાળા, (આદ "વિશ્રામ"વાળી,) કૃષ્ણજી મહારાજના ૧૮૬ પદો, તથા ગોપાળના વિષ્ણુપદો તે ગુટકામા છે

૩. લેખી અથોનો ચોપડો ન. ૩ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના દસ્તાવેજિત અંથ સંગ્રહમાથી નં. ૭૪૦ આ ચોપડાના પૂર્વાર્ધમા અખાના ૭૮ પદો, બ્રહ્મવીવા, "વસ્તુ તો સદોદિત જાણીએ"—એ પદ, "આપે ન આવે ત્યા ઉઘામી"—એ પદ, અખાજના વાર, "આપે સો ગેમી અવાજ"—એ પદ, અખાજના કહો, અખાજના મહિના, પંચીકરણ, અખાજના છપા (પૈકી "નિજમ" અગ માત્ર છે), અખાજના સાખી, અખેગીતા, "ભટ પડિત નેવેદી વૈષ્ણવ ગર્વ કરે તે ઘેડા"—એ પદ, "અનુભવીઓ ઘેર લેને પુરણપદ નિજધામ"—એ પદ, અને જે અગ્રાત કવિના રામનિહાળો અને મરાઠ ટાળો, આ ગોડુળ માહેલી ગોપિકા ભલે સરજી ભગવાન-એ જે પદો મંગ્રહિત મયા છે. આ ચોપડાના ઉત્તરાર્ધમા બીજા લેખકોના ૧૭ અથો છે, અને તેનો અખા સાથે સંબંધ નથી.

૪. અખાણકૃત પરજીઆ દુહા. ગુજરાત વનોકિયુનર સોસાઈટીની લેખી પ્રત નં. ૩૮૩. આ દુહા તથા સસ્તા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિમા છપાયેલા સોરઠા એકજ છે. છપાયેલી પ્રતના સોરઠા ધણા અશુદ્ધ છે; લેખી પ્રતના દુહા શુદ્ધ છે.

(ક) નિબંધો અને વિવેચનો,

૧. Classical Poets of Gujarat by G. M. Tripathi.
૨. Milestones in Gujarati Literature Vol. 1 (Chapter V Poets of the 17th Century) by D B Krishnalal M. Jhaveri.

૩ અખો અને તેનું કાવ્ય—નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનો નિબંધ, ૧૯૦૩ થી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન તરફથી ઉજવાતી જ્યતીઓમા બીજી જ્યતી પ્રસંગે વચ્ચાયેલો. સસ્તા સાહિત્યની આવૃત્તિમા તે છાપામા આવેલો છે.

૪ ગુજરકવિઓ અને તેમના ગ્રંથો—કવિ અખા ભગતનું વાચવા-જોવા વૃત્તાત માસિક દિલી આફિક, પુસ્તક ૧, અક ૧૦ મો, ઇ સ ૧૯૦૭

૫ અખા ભગત અને તેમની કવિતા—અંબાલાલ જુવાખીરામ જાનીનો નિબંધ, દિલીય સાહિત્ય પરિષદમા વંચાયેલો.

૬. અખાનો પરિચય—સ્વામી સ્વયંભોષિતિનો લેખ સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી સાથે છપાયેલો.

૭. સતોની વાણી—સંગ્રહકાર અને પ્રકાશક, ભગવાનજી મહારાજ, કદાનવા જાદર, તાતુકા જંજુસર-અરવ ઈ. સ. ૧૯૩૦, સવત્ ૧૯૭૬

૮. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું વિહંગાવનોકન—એ લેખમા રા. રતનમણિરાવ બીમરાનનું અખાને લગતું ટુંકું વિવેચન; વસંત વર્ષ ૨૫-૮. પૃ. ૨૯૮.

૯. અખો—સ્વ રા. બા. કમળાશંકર રમારક વ્યાખ્યાનમાળા, પુષ્પ
૧ હું. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન-૧૯૨૭.

ઉપરના સર્વ મુદ્રિત તથા અમુદ્રિત સાહિત્યની સમાલોચના
મેં સને ૧૯૨૭ માં સુરત મુકામે સ્વર્ગસ્થ રા. બા. કમળાશંકર-
બાર્ધના રમારક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કરી હતી. તે રમારકના વ્યવસ્થાપક
મંત્રીએ અને આ સમાલોચનાનો અન્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરવાની
સમતિ આપી હતી, અને તે જાદસ તેમનો અત્યંત આભારી છું.
આ ગ્રંથમાં તેનો ઉપયોગ થયો છે.

આ અખાકૃત કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં નીચેના ગ્રંથોના
મરકરણો થયા છે —

- (૧) અખેગીતા
- (૨) પંચીકરણ
- (૩) ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ
- (૪) અનુભવજિંદુ.

આ પ્રકરણ પ્રથોમાં અખાના તાત્ત્વિક વિચારો સારા રૂપમાં
મ્લિત થયા છે. તેની પ્રત્યેક કૃતિનું વિવેચન જેમણે જાણવું હોય
તેમણે “અખો અને તેનું કાવ્ય” (૧૯૦૩) તથા સ્વ. રા. બા.
કમળાશંકર રમારકમાળા, પ્રથમ પુષ્પ (૧૯૨૭) અવલોકવા હું
વિનંતિ કરું છું.

આ પુસ્તકમાં દાખલ થયેલા ગ્રંથો પૈકી “અખેગીતા” અને
“પંચીકરણ” ને લગતી આદર્શ પ્રતો (જ) વર્ગના આક ૧, ૨
અને કમળાશંકર રમારક આવી છે, અને મુદ્રિત પ્રતો સાથે તેમની
સરખામણી પણ કરવામાં આવી છે. વિચારણીય પાઠ્યભેદની નોંધ
પ્રુટનોટમાં કરવામાં આવી છે. આદર્શ પ્રતોની સંખ્યા નીચે મુજબ છે —

સંખ્યા —

(જ) લેખી ગ્રુટો ન. ૧-૨ (ઘ) વર્ગના સાહિત્યનો
આક ૧-૨.

(વ) લેખી ચોપડો નં. ૩

આંક ૩

સને ૧૮૬૯માં લખાયેલો.

(ક) પંચીકરણમાં આને ' ૬ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. શિલાછાપની પ્રત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની. આ પ્રત ધણે ભાગે ચને અનુસરે છે.

(લ) અખાની વાણી અને ગંગવિનોદ—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે, ૧૯૦૪.

(મ) સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણી, સને ૧૯૧૪. આ પ્રત ધણે ભાગે ચને અનુસરે છે.

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ અને અનુભવબિંદુનાં આદર્શ પુસ્તકો મળી શક્યાં નથી; તેથી સસ્તા સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ આવૃત્તિનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

અખાના શ્રવન તથા કાવ્યોને લગતું વાર્તિક ગ્રંથના આરંભમાં છે. દરેક ગ્રંથને લગતી ટિપ્પણી પણ આપવામાં આવી છે. આ ટિપ્પણી ગ્રંથના તાત્પર્યને સમજવા પુરતી આપી છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ નોટ નથી. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિશેષ વિજ્ઞાન ડોક ડોક શબ્દોનું જેમણે જેમણે હોય તેમણે દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ તથા રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ જેવા વૃદ્ધતર ગુરુજનો પાસેથી જેમણી લેવું ઘટે છે. તેઓ મુખ્ય મુનિ-વર્સિટીની કોલેજોમાં ગુજરાતીના મુપ્રસિદ્ધ અધ્યાપકો છે; અને ગુજરાતી ભાષાના શ્રવંત વિજ્ઞાનકોસ રૂપે છે. મારી નોટ અખાના શાસ્ત્રીય વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારી છે, અને તે જ ગ્રંથમાં અખાના કાવ્યો આજમુખી અટપટા રહેલાં છે.

પરિશિષ્ટમાં શંકરાચાર્યના મૂલ સંસ્કૃત પંચીકરણ ઉપર લખેલો મારો ઇંગ્રેજ ઉપોદ્ધાત અખાના પંચીકરણના અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે એમ ધારી મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રયત્નની સરકારણુ કરેલી પ્રતની છાપના લાયક નકલ કરી આપવામા, તથા વિવરણુ કરવા લાયક કઠિન ભાગ કયા છે તેનો નિર્દેશ કરવામા, રા ગોવિંદલાલ ગણુપતરામ ભટે જે શ્રમ લઈ મને મદદ આપી છે તે સંમધમા હું તેમનો સર્વથા આભારી છું. તેમની સાદ્ગમ્ય વિના મારા વ્યવસાયી જીવનમાથી સમય બચાવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી માથે લીધેલુ આ કાર્ય હું બાચ્ચેજ પૂર્ણ કરી શકત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના વિદ્વાન્ આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે ઘણી જાગજીથી લેખી પ્રતો સપાદન કરી મારા ઉપયોગમા મૂકી, અને નુક વગેરે તપાસવામા તથા અન્ય સૂચનાઓ કરવામા જે ઉદાર ભાવે મારી સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માની વિગ્રમ છું.

શિવસદન-શાહીબાગ

અમદાવાદ.

તા. ૩-૪-૩૧.

}

નર્મદાગકં દેવશકરે મહેતા.

વિષયાનુક્રમણી.

પ્રસ્તાવના.

અખાનું ક્ષરજીવન	ઉપોદ્ધાતમાં પૃ. ૧-૧૭
રાજ્ય પરિસ્થિતિ	૫. ૧
મોગલાઈ રાજ્યમા ગુજરાતી સાહિત્યનું ખેડાણ	૨
અખાના જીવન સંબંધી માહિતી	"
સમાજનું તે કાળનું સ્વરૂપ	"
અખાના કાળનો નિર્ણય	૪
તે મંમંધમાં કેટલાક અનુમાનોમા દોષ	૫-૬
અખાના ઉપર આવી પડતો વંધ્યુવ ગુરુની નિંદાનો આરોપ	૭-૧૧
અખો પ્રેમાનંદ સમકાલીન હોઈ શકે ?	૧૧
અખાના મંસાગી જીવનના પરિવર્તનના નિમિત્તો	૧૩
પ્રાચીન ભાગવત મંપ્રદાય અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના ગુદાદૈતમા ભેદ	૧૪
લોકસમાજ વાકિતપ્રધાન ધર્મમા રચેયો, અને ગાનપ્રધાન ધર્મનું તે કાળમા ગૌણપણ	૧૫
બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો સંબંધ-અખાની શ્રવણનિષ્ઠા	"
બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને તેના ચાર આત્મજેનર સિધ્ધો	૧૬
મંનેલી વાળીનું અક્ષય શક્તિ	૧૭
અખાનું ક્ષરક્ષર જીવન	ઉપોદ્ધાતનાં પૃ. ૧૮-૨૦
તેની કૃતિઓ	૧૮
અખેગીન	૧૯
અખાનું અક્ષરજીવન	ઉપોદ્ધાતના પૃ. ૨૧-૫૭
તેનું તત્ત્વચિંતન	૨૧-૨૩

જગતનું લક્ષણ	૨૩
જીવનું લક્ષણ	૨૪
ઈશ્વરનું લક્ષણ	"
અખાના તત્ત્વકે સિદ્ધાંતોના આધારથે	૨૫
અખેગીતા પ્રથમ ખંડ	૨૬
અખેગીતા બીજો ખંડ	૨૭
" ત્રીજો ખંડ	૨૮
" ચોથો ખંડ	૨૯
" પાંચમો ખંડ	"
" છઠ્ઠો ખંડ	૩૦
અખેગીતાના પ્રથમખંડમાંથી તરવાતા સિદ્ધાંતો	૩૦
જ્ઞાની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ	૩૧
માયાશક્તિના બધામાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપારો ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય	૩૨
ભક્તિ ૫ ખીણીની જ્ઞાન, વૈરાગ્ય-પાખો	૩૨
ચિદ્શક્તિ, માયાશક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ	૩૩
અખાની ભક્તિ અને તેના પ્રકારો	૩૫
સાધનત્રણી વિરહવૈરાગ્ય, હરિભક્તિ અને આત્મદર્શન	૩૬
અખેગીતાના બીજા ખંડનું તાત્પર્ય	
જ્ઞાનચૈતન્યના માયાદારથી થતા જીવ ઈશ્વર વિભાગ અને પરજ્ઞાનનું નિર્વિકાર અધિષ્ઠાનત્વ	૩૭-૩૮
અખેગીતાના ત્રીજા ખંડનું તાત્પર્ય	
અક્રમ જ્ઞાનજ્ઞાનનું સાધન-ત્રણવોપાસના	૩૯-૪૦
બૌદ્ધ મતનો શન્ય-રાદ અને વેદાંતનો પૂર્ણ જ્ઞાનવાદ	૪૧
અખેગીતાના ચોથા ખંડનું તાત્પર્ય	
પરપક્ષોનું વર્ણન અને ખંડન	૪૨

અખેગીતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા ખંડનું તાત્પર્ય

મોક્ષદાયિની બ્રહ્મવિદ્યા	૪૨
દત્તશમન-દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ, સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ	૪૩
બૂતભેદ, અને ચિત્તભેદ	૪૪-૪૫
વેદાંતના ઇશ્વરવાદ અને બીજા મતના ઇશ્વરવાદમાં ભેદ,	૪૫
શાંકરમતનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિવાદમાં નથી, પણ બ્રહ્માત્મકયની	
સમજણમાં છે.	૪૬
જીવ-ઇશ્વરના વ્યાવહારિક ભેદ; પરંતુ બંનેમાં અધિકર-	
ણમાં એક પરબ્રહ્મચૈતન્ય પરમ સત્ય છે.	૪૭
તે સમજનાર "મદ્દામુક્ત"	"
તે યોગી, ભોગી, સદેહી, વિદેહી, કર્મઠ્ઠ હોઇ શકે	૪૮
મદ્દામુક્તને ઓળખવાનાં ત્રીસ લક્ષણો	"
દશવિધતાનીઓમાં "મદ્દામુક્ત" દસમો	૪૯
વૈરાગ્યનાં બે રૂપો-જ્ઞાનનિર્વેદ, અને વસ્તુવૈરાગ્ય	૫૦
વૈરાગ્યમાં દ્વેષની છાયા ન બોધીએ	"
વૈરાગ્યના ક્ષણરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન	"
અદ્વિતતત્ત્વ વડે ચત્ત્યનો સ્વીકાર	૫૧
દ્રવ્યદૈત, ભાવદૈત, ક્રિયાદૈત	"
દ્વિતતત્ત્વ વડે વસ્તુજ્ઞાન	૫૨
સિંમભેદ અને અણુસિંગીપદનું વર્ણન	૫૩
વેદાંતશાસ્ત્રનાં સિંગો અને શેવાગમના સિંગો	૫૩-૫૬
મદ્દાવિદેહા શક્તિવાળો "પારસમણિ"	૫૭

ધર્મીકરણ

વેદ એટલે સું?	૫૮
વેદના પ્રતિપાદ વિષયો ધર્મ અને બ્રહ્મ	૫૯
ધર્મ પ્રતિપાદક વેદભાગ તે કર્મકાંડ	"
બ્રહ્મપ્રતિપાદક વેદભાગ તે જ્ઞાનકાંડ	૬૦

વેદાત એટલે શુ ?	”
પ્રસ્થાન એટલે શુ ? શ્રુતિપ્રસ્થાન	૬૧
સ્મૃતિપ્રસ્થાન	”
ન્યાયપ્રસ્થાન	૬૨
આ ત્રણેની એકવાક્યતા કરનાર આચાર્ય	”
શાસ્ત્ર અને પ્રકરણનો બેદ	૬૨
પચીરણુ—એ વેદાતશાસ્ત્રનું પ્રકરણ	૬૩
છાન્દોગ્યનું ત્રિવૃત્તકરણ	૬૩
તૈત્તિરીયમા પચીકરણનું બીજ	૬૪
વેદાતશાસ્ત્રના ત્રણ પાનાના સિદ્ધાંતો	૬૪
જીવ-બ્રહ્મની અબેદાનુભૂતિમા શાસ્ત્રનાત્પર્થ	૬૫
જગદ્ઉત્પત્તિમા અને ઉપાસનામા મુખ્ય તાત્પર્થ નથી,	
પરંતુ તે શાખાચક્ર જેવી ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે	૬૫

અખાકૃત કાવ્યો ભાગ ૧	મૂળ પૃષ્ઠ	૧-૫૬
શ્રી અખેગીતા		
અખેગીતાની સ્કુટાર્થ દિષ્ટાંત્રી		૫૭-૮૬
પચીકરણ		૮૭-૯૬
ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ		૯૭-૧૨૪
અનુભવખંડ		૧૨૫-૧૩૪
પચીકરણ ઉપરની દિષ્ટાંત્રી		૧૩૫-૧૪૫
ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ ઉપર દિષ્ટાંત્રી		૧૪૬-૧૫૫
અનુભવખંડ ઉપરની દિષ્ટાંત્રી		૧૫૬-
પરિશિષ્ટ-પચીકરણ ઉપર ઈંગ્રેજી ઉપોદ્ધાન		૧૫૭-૧૭૭
વિષયસૂચિ		૧૮૦

શુદ્ધિપત્ર.

મૂળ પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૩	૨	ધો।	ધો
૩૬	૧૬	હવે	હરિ
૬૮	૧	નૈસર્ગિક	નૈસર્ગિક
૮૧	૧૬	વૈતથ્ય	વૈતથ્ય
૧૦૦	૨૫	પંચમૂલ	પંચમૂલ
૧૫૬	૨	વળેળા	નોળા

અખાનું ક્ષર જીવન

રાજ્ય પરિસ્થિતિ—ગુજરાતમાં હિંદુ ગાળ્યના અસ્ત પછી મુસલમાન રાજ્યના હિંદુ તથા અસ્તના પ્રવેગો ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ૧૮૧૮ સુધીમાં ચાર આવી ગયા છે; અને તેના અંતે ગુજરાતની રાજ્યધાની અમદાવાદની ચઢતી પડતીના પછુ ચાર સમયો આવ્યા છે. સુવર્તાન અહમદ પહેલાએ અમદાવાદ નગરની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં કરી. ત્યાથી તે ઇ. સ. ૧૫૧૧ સુધીના શનકમાં અમદાવાદના સ્થાનિક મુસલમાન રાજ્યોએ શહેરની સારી આમાં કરી હતી. ત્યાર પછીના સાઠ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૫૧૨-૧૫૭૨) સુધીમાં તે નગરની પડતી આની; અને મોગલ બાદશાહ અકબરે તે નગરમાં ૧૮-૧૨-૧૫૭૨ ના રોજ જીત કરી પ્રવેશ કર્યો, ત્યાર પછી મોગલ શહેનશાહના પ્રાન્ત તરીકે ગુજરાતની રાજ્યકાન્તિ થઈ, અને તે રાજ્યતંત્રના સમયમાં (ઇ. સ. ૧૫૭૨ થી ૧૭૦૭) મોગલ રાજવંશી સુખ તરીકે ત્યાં રહેતા. મોગલાઈની પડતી ઔરંગઝેમના રાજ્ય સમયથી થઈ, અને ત્યાર પછી અમદાવાદની પછુ ૧૭૦૭ થી ૧૮૧૮ સુધીમાં પડતી થઈ. ત્યાર પછી પાચમાં સમયમાં (૧૮૧૮ થી આજ સુધી) બ્રીટિશ રાજ્યની જગ્યા નીચે અમદાવાદ પુનઃ વ્યાપાર ધંધામાં ચઢતું ચલુ.

✓ મોગલાઈ રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું ખેડાણુ. ગુજરાતમાં મોગલાઈ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાના ૧૩૫ વર્ષ (૧૫૭૨-૧૭૦૭) સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં ત્રણ રત્નો પાક્યા છે. (૧) મોની બાત-રત્ન તે અબેદ (૧૬૧૫-૧૬૭૫) (૨) કવિરત્ન તે પ્રેમાનંદ (૧૬૪૬-૧૭૩૪), (૩) કથાકાર રત્ન તે સામળભટ્ટ (૧૬૪૦-૧૭૩૦). સત્તરમાં

સકામાં શુજરાતમાં મોગલાઈ રાજ્ય સમયમાં પરદેશીઓ અમદાવાદમાં વ્યાપારઅર્થે આવી વસ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં ઓલ્ડવર્થ ખત્રીસ વેપારીઓ સાથે આવી વસ્યો હતો. જહાંગીર બાદશાહની પરવાનગીથી સુર ટોમસ રો ઇ.સ. ૧૬૧૭ માં આવ્યો હતો. વલંદાઓએ ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં કોડી નાખી હતી. ૧૬૨૧-૨૨ માં શાહીઆગ બંધાયો. જહાંગીરે હાલના સ્વામીનારાયણના મંદિરથી ૩૦૦ વાર દૂર દંકશાળ સ્થાપી. આ પ્રમાણે પરદેશીઓના અવર જવરને લીધે, વેપાર ધંધાના ઉત્તેજનને લીધે, અને રાજ્યની આઝાદીને લીધે અમદાવાદના પરાઓમા ઘણી વસ્તી જામી હતી. અમદાવાદ શહેરની નજીકના જોતલપુર ગામમા આપણા ચાની ભક્ત અખાનો સોનીની ચાલિમા જન્મ થયો હતો. અખો પોતાને કવિ મેઘા આપનો નથી પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિ “અખા ભગત” તરીકે થઈ છે. પરંતુ તે ખરી રીતે એકમો “ભગત” જ ન હતો; પરંતુ એક અનુભવી-ચાની મહા પુરૂષ હતો. તેથી આપણે તેને “ચાની ભક્ત” તેવી વિશિષ્ટ સંગા આપીએ છીએ. તેનામા તત્ત્વચાન અને ભક્તિ બેનું સંમિશ્રણ થના તેના ચિત્તનો રંગ કેવળ તત્ત્વચાનને દર્શાવનારો ધોળો નહોતો, તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો, પરંતુ તેનો રંગ “ભગવો” કાપાય હતો.

અખાના જીવન સંબંધી મળી આવેલી માહિતી—

જોતલપુરથી તે અમદાવાદ આવી વસ્યો હતો. તેનું રહેવાનું ઘર અમદાવાદમા ખાદીઆમા દેસાઈની પોળમા સ્વ. રા. બા. રણુઝોડવાલ છોટાલાલ અથવા સર ચિતુભાઈના મકાન પાસેના કુવા પાળા ખાંચામાં હતું, અને જે ઝોરડામા તે નિવાસ કરી રહ્યો હતો તેને અલ્લાપિ “અખાનો ઝોરડો”, કહે છે. અખાના ક્ષર દેહના વંશજો પેટી દાવ વિઘ્નમાન લક્ષ્મીભાઈ ધોળીવાસ પોતાની પેટી નીચે પ્રમાણે અખા સાથે જોડી જનાવે છે.

રહીઆદાસ

અંબેરામ (અંબો)

ધમાત્રી

ગંગારામ

૨

૩

૧

સૂખણુ

અંતોપચંદ

મગનલાલ

ધોળાદાસ

લક્ષ્મીભાઈ

આ પેઢીનામુ વહીવટાના ચોપડાનું નથી, પણ મોટે ઉત્સાહેનું છે. અંબો બાળપણથી જ સાધુ મંત્રોના સંગનો રમીએ હતો. તેની સ્ત્રી કંકાગીઆ સ્વભાવની હતી

✓સમાજનું તે કાળનું સ્વરૂપ છે—તે કાળનો ગુજરાતી સમાજ ભક્ષો બોલો હતો. જ્યાં ગુજરાતીઓની વ્યવહાર ભાષાવાની ઝીણવટ સારી હતી. લટવાડ કરી જીતવાને બદલે સમજીને તોડ લાવવાની પદ્ધતિ પસંદ થતી હતી.

ઉદાહરણ—“જાની વિવેકી ઠેરબારામ, ત્યારે આસુરી ધાણા ઉડી જાય.

અદવ મરું સવાશેર, વિષ્ટિ કરતા ચૂકરું વેર.

આનંદમંગળ ઓછવ ધાવ, હરિના જન તે હરિ ગુણ ગાય.”

છાંપા ૭૦૭

+ સને ૧૬૨૧ના અરસામા શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો. તેમા જેતવપુર પામે લડાઈ થઈ હતી. જહાંગીરના પક્ષ-કારોની જીત થઈ. આ પિતાપુત્રની પક્ષકારી લડાઈમા વિષ્ટીઓ પણ કરવી પડી હશે. જેતવપુરમા મહમદ સરીએ સૌદ્ર બાગ અગર જીત આગ બંધાવ્યો હતો.

૨. સમાજના વિનોદને સ્થાન હતું ચામડાના ખેત, કાળ-
પુતળીના ખેત અને નાટક કરનારી ટોળીઓના ખેત થતા હતા.
અખો તે વેપ બોઈ માર્મિક વચનો બોલતો હતો (છપ્પા, કવિ અગ
૨૧-૨૩, કુટકળ અંગ ૭૨૬-૭૨૮, વિશ્વ રૂપ અગ ૧૫૦)

૩ બાળનુબનો પ્રચાર હતો

ઉદાહરણ—“ગુરુ ચર્ચ બેઠો હોરો કરી, કંઠે પાણી ચોકે કેમ તરી,
ભયમ નાર નાનડી હવુ પ્રસૂત, વગતી વાધે નહિ અદ્ભુત
૪ કવિઓમા રાગદોષ દાનના જ્ઞાન હતો

ઉદાહરણ—“કવિતા થયે ન કાલ્યુ કર્મ, અખા ન સમજે મૂળગો મર્મ,
મહાપુરુષ કહાવે માર્ક બળી, વેપ પહેરો પણ ટેવ ન દળી
સ્તુતિ નિંદા અદેખાઈ આણ, પેરે ખાઈ પણ વાધી પ્રાધ્ય,
અખા કૃપા વિના શ્રવ કણધિ, પાકયુ ઈન્દ્રિયારણુ ને કદુતા વધી
(છપ્પા ૨૬૬). ✓

અખાના કાળનો નિર્ણય ૧૬૧૫-૧૬૭૫—અખાના જીવન
સમયનો નિર્ણય બાણ સાધનો દ્વારા થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ
તેના અંશોના અંતર સાધનો વડે લગભગ વિશ્વાસપાત્ર રીતિએ થઈ
શકે છે તે પ્રમાણે તેનો સમય ઈ સ ૧૬૧૫-૧૬૭૫નો અગસામા
પડે છે.

“અખે ગીતા” નામનો તેનો પ્રકરણ અન્ય તેની પ્રૌઢ મતિનું
દર્શ છે તે અન્યના અવર્તમાં તે વચે છે કે—

• “સવત્ર સત્તર પચતોતરો, શુકલ પક્ષ ચિત્ર માસ.
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ અન્ય પ્રકાશ”

સચા ફાળા લેખી પ્રતમા પૃષ્ઠ ૬૩ સવત્ર ૧૭૦૫ એવા
આકે બાધેવા સબ્દો છે તેથી, તથા જે માસ, પક્ષ, તિથિ અને
વારનો યોગ આખો છે તે પ્રમાણે સવન ૧૭૦૫ની સાલ ચોક્કસ
થઈ શકે છે અખાના છપ્પા ઉદ્દેશ (“કુટકળ અંગ”)ના આરંભમા
તે બહુ કરીને પોતાને ઉદ્દેશીને લખે છે કે—

“ તિલક કરતાં ત્રેપન વણાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,
તિરથ ફરી ફરી ચાક્યા ચર્ણુ, તો એ ન પહોંચ્યા હરિને રાણુ.”

મારા અનુમાન પ્રમાણે છપ્પામાં અખો ઘઘાનંદ ગુરુનો ૨૫૭૮
‘ઉદ્દેશ્ય’ કરતો નથી, અને “અખે ગીતા”માં તેમનો નામ વડે નિર્દેશ કરે
છે, તેથી “અખે ગીતા” છપ્પા પછીની જણાવ છે, અને ત્રણ ચાર
વર્ષ પછી લખાઈ હોય તો સંવત. ૧૭૦૫ અથવા ઇ. સ. ૧૬૪૯
માંથી છપ્પન વર્ષો બાદ કરીએ તો અખાનો જન્મ સમય ૧૫૯૩
અથવા લગભગ ૧૬૦૦ આવે. દિવાન બદાફર શ્રી કૃષ્ણસાહુ જવેરી
જન્મ સમય ઇ. સ. ૧૬૧૫ દર્શાવે છે, તે આ કાલ નિર્ણય સાથે
ધણે ભાગે બંધબેસતો આવે છે.

તે સંબંધમાં કેટલાક અનુમાનોમાં હોય—અખાના જીવન
સમયના નિર્ણયમાં તેની ‘પ્રાપ્તિઅંગ’ની નીચેની પંક્તિઓનો ઉપયોગ
શ્રી અંબાલાલ છુલાખીરામ જાનીએ પોતાના ‘અખા ભક્ત અને
તેની કવિતા’એ નિર્બંધમાં કર્યો છે; તથા સ્વામી સ્વયંજ્યોતિએ—
અખાનો પરિચય એ નિર્બંધમાં કર્યો છે:—

“બાવનેથી છુધ્ધ આઘી વટી, લક્ષ્મી ગણ્યાથી રહી ઉલટી.”

(“પ્રાપ્તિ અંગ.” ૨૪૨)

શ્રી અંબાલાલ જાની લખે છે કે:—“અખા ભગતના જન્મ
મરણ સંબંધી સાલ વગેરેની માહિતી મળતી નથી. પરંતુ ઉપર
જે એક પંક્તિ “બાવનેથી” ઈત્યાદિ આપેલી છે તે જોતા, તથા
‘ત્યાર પછી ઉઘડી મુજવાણુ’ એ પંક્તિનો સંબંધ તેની સાથે ઘટા-
વતાં અનુમાન કરી શકાય છે કે કવિએ પોતાના પ્રવાસનો પ્રારંભ
બાવન વર્ષની ઉંમરે કર્યો હોય. “અખે ગીતા” એ અખા
ભગતનો પ્રથમ ગ્રંથ છે. તેમાં ૧૭૦૫ની સાલ આપેલી છે; તો તે
ઉપરથી ૧૬૫૩ની સાલમા અગર તે અરસામાં કવિ જન્મ્યા હોય
એમ અનુમાની શકાય. વનમાં પેઠા પછી કવિતા કેમ કરી શક્યા
એવી શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ આ છે કે:— + + ”

આવાંજ બાવનાં વાક્યો સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ પશુ લખે છે.

પરંતુ ઉપરના અવતરણો ઉપરથી જે બે અનુમાન તારવ્યા છે:

—(૧) અખાએ બાવન વર્ષની ઉંમરે મોતાના લખવાના પ્રયાસનો પ્રારંભ કર્યો, અને (૨) ‘અખે ગીતા’ એ અખા લગતનો પ્રથમ અંક છે—તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે યોગ્ય નથી. પ્રથમ અનુમાન—‘બાવનેથી શુધ્ધ આઘી વટી, ભણ્યાગણ્યાથી રહી ઉલટી’ એ પંક્તિમાં બાવન વડે બાવન વર્ષનો અર્થ જે કરવામાં આવે છે તેજ યમ છે. અખો “બાવન” શબ્દનો જે ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે બાવન વર્ષનો નહિ, પરંતુ શુભરાત્રી સિપિના “બાવન” અક્ષરોને લગતો કહે છે, અને આ ઉદ્દેશ્ય તે ધણી સ્થગે કરે છે. શુઓ નીચેની પંક્તિઓ:—

(૧) “બાવનથી શુધ્ધ આઘી વટી, ભણ્યા ગણ્યાથી રહી ઉલટી.”

(પ્રાપ્તિ અંક. ૨૪૨)

(૨) “બાવન બાદરો રે, હરિ નાવે વાણી માંલ.”

(અખાનું ૫૬ ૧૯ મું)

(૩) રાખ્ય આશરો અક્ષરનો અખા, જે છે બાવનથી વળી બાર”

(અખાનું ૫૬ ૩૭ મું)

(૪) બોલું બાવન માલ, જે શુધ્ધ વિશ્વાસ શુધ્ધે કર્યો.”

(સોરઠા ૧૧૧)

આ બધાં અવતરણોમાં અખો એમ કહેવા માગે છે કે દ્રુષ્ટિ તત્ત્વ અથવા પરમાત્મતત્ત્વ બાવન અક્ષરની સજ્જનથી પર છે. અને તે “બાવન અક્ષરથી બદાર” એટલે સજ્જનથી તે વસ્તુ અથવા પરમાત્મ સદીઆર્ત છે. મનુષ્યના જ્ઞાનના સાધનો, શ્રદ્ધિ તથા વાણી, તે (“બાવન બદાર”ના) તત્ત્વને સ્પર્શ કરી શકતા નથી, માત્ર તેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. જેઓ તે “બાવન” અક્ષરની સજ્જનમાં શુચાર્મ પંક્તિને ગણાય તેવા “ભણ્યા ગણ્યાથી” તે શ્રદ્ધિ ઉલટી અથવા લઈ રહે છે. સારાથ, સજ્જનશ્રમ શુચારેવા મનુષ્યો આ બાવન બદારના તત્ત્વને ઓગળી શકતા નથી.

ખીન્નું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે “અખેગીતા” તે અખાની પહેલી કૃતિ છે તે પણ અયોગ્ય છે. “અખેગીતા” એ છુટક પદોનો સંગ્રહ નથી. પરંતુ પ્રકરણ ગ્રંથ છે. તેમાં વૈષ્ણવ બ્રહ્મ-સંબંધ કરાવનાર શ્રીગોકુળનાથજીથી સંતોષ નહિ પામેલા અખાએ કાશી નિવાસ કરી રહેલા બ્રહ્માનંદ ગુરુનો સંબંધ થયા પછી પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે. તે ગ્રંથના મંગલ વાક્યમાં અખો શ્લોકોના વડે બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ચરણ ચિંતવીને રતુતિ કરું ચિદ્વશકિત બ્રહ્માનંદની.”

આ બ્રહ્માનંદ ગુરુનો તેને સંબંધ ઉત્તર અવસ્થામાં થયો છે, પૂર્વાવસ્થામાં નહિ. બ્રહ્માનંદ ગુરુનો ઉલ્લેખ તે વારંવાર ઉત્તરાવસ્થાનાં કેટલાંક પદોમાં કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે:—

- (૧) સદ્ગુરુની સંગત કરીએ, મનકમ વચને તનમન ધરીએ.
બ્રહ્માનંદ નિજ સુખ અનુસરીએ તો, મોટો મહિમા ગુરુ દેવનેરે.
(અખાની વાણી. પૃ. ૨૮૬)
- (૨) બ્રહ્માનંદ સાગરમાં ઝોલતાં, નવ જપ્તું તે દિનને રાત.
(અખાની વાણી, પૃ. ૨૯૪)
- (૩) બ્રહ્માનંદ સ્વામી અનુભવ્યોરે, જગ ભાસ્યો છે બ્રહ્માકારે.
(અખાની વાણી પૃ. ૨૯૬).

આ પ્રમાણે બાવન વર્ષે અખાએ પોતાની વાણી પ્રજા સમક્ષ ઉઘાડી, અથવા “અખેગીતા” તે પહેલેાજ ગ્રંથ છે—એ અનુમાનો બાળુએ રાખી સંવત ૧૭૦૫ માં “અખેગીતા” લખાઈ અને તેની ઉંમરનાં છપ્પન વર્ષ મયા પછી તે લખાઈ તે અનુમાન સ્વીકારવા યોગ્ય છે. અને તે અન્વયે અખાનો જન્મ સમય સંવત ૧૬૪૬ માં આવે એટલે ઇ.સ. ૧૫૯૩ અથવા ૧૬૦૦ ના અરસામાં આવે તેમ છે.

અખાના ઉપર આવી પડતો વૈષ્ણવ ગુરુની અણુ-ઘટ્ટી નિંદાનો આરોપ ખોટા પાઠની માન્યતા ઉપર બંધાયેલો

છે અને તે આરોપ સત્ય પાઠથી દૂર થાય છે. અખાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનારા વાક્યો પૈકી “ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ” (પ્રપંચ અંગ, ૧૬૭) એ વાક્ય વિચારવા યોગ્ય છે. આ આરંભના પાદ સાથેના ત્રણ પાદો લોકોક્તિની પરપરામાં ભ્રષ્ટ થયા છે. અને તેથી કરીને અખાના ઉપર વૈષ્ણવ ધર્મનો તે નિંદક છે તેવો આશય આદરી પડ્યો છે. દિ. બા. શ્રી કૃષ્ણભાવ ઝવેરીના *Milestones in Gujarati Literature* vol I પૃ. ૬૧ માં આ છપ્પો નીચે પ્રમાણે છપાયો છે —

ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ,
ધન લેને ઘોડો નવ દરે, એ ગુરુ કલ્યાણ શુ કરે (પૃ ૧૬૯)

પ્રોફેસર ગજેન્દ્રશંકર પ્રડ્યા પોતાના તા. ૫-૧૨-૨૬ ના “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ અંગો” એ વિષય ઉપરના ભાષણમાં આ પાઠનો અનુવાદ કરે છે. વળી સસ્તા સાહિત્યની અખાની વાણીમાં આ પાદને બદલે નીચે પ્રમાણે પાઠ છે —

ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ, ગુરુએ મુજને ધાવી નાથ,
મનન મનાવી સહગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો

આ પાદો કંઈ લેખી અત ઉતરથી ઉદ્ભવ થયા છે તે જણાતું નથી; પરંતુ મને લાગે છે કે પ્રથમ પાઠ તો લોકોક્તિને અનુસાર ઉતરી આવ્યો હશે, અને બીજો પાઠ કદાચ કોઈ લેખી અતને આધારે હશે. પરંતુ ઇ.સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં છપાયેલા અને અમદાવાદની પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અખાણના છપામાં પાઠ નીચે મુજબ છે —

ગુરુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ, નગરા મનને ધાલી નાથ,
મન મનાવી સગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો નગુરો રહ્યો.

આ જૂનામાં જૂનો પાઠ સપ્રમાણ છે અને શુદ્ધ છે. પ્રકરણ વડે સમગ્ર છે કે લોક રૂઢિને વચ વર્તી તેણે શ્રીગોકુલનાથને ગુરુ ક્યાં. અને પોતાના “નગરા” ગુરુ વિનાના અને વગર નાથના બળદ જેવા

મનને નાથ ધાલી તથા મનનું માત્ર સમાધાન કરી સગુરુ એટલે ગુરુવાળો થયો, પરંતુ તેનો વિચાર જે સ્વનંત્ર દેનો તે “નગુરો” એટલે ગુરુ ભાવવાળો ન રહ્યો.

આ ત્રીજો પાઠ જે ખરો છે તેમા ગોકુળનાથજી ગુરુની પ્રથમ પાઠમા જે નિદા છે તે નથી. તેમ બીજા પાઠમા જે ‘મન ન મનાવી સદ્ગુરુ થયો’ એ અર્થહીન પાઠ ત્યજી દેવાય છે. આ ત્રીજા પાઠથી આપણે જે સત્ય મુદ્દા તારવી શકીએ છીએ:—

(૧) અખાએ બ્રહ્મસંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા ગોકુળનાથજીની પાસે લીધી હતી; અને તે પછી ગોકુળમા કારણ કે આ પંક્તિ પહેલાની પંક્તિમા લખે છે કે:—

“ધણા કૃત્ય કર્યા મેં બાણ, તો એ ન ભાગી મનની દાઝ,
દર્શન વેશ જોઈ બહુ રહ્યો પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો.”

લોકો જયપુરમા દીક્ષા લીધાનું જણાવે છે તે આ વાક્યથી ખોટું પડે છે. બહાદીક્ષા તેણે ગોકુળમા લીધી જણાય છે.

(૨) આ બ્રહ્મ સંબંધની વૈષ્ણવી દીક્ષા તેણે સ્વીકારી હતી પરંતુ તેના વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય જેવું તેવુંજ રહ્યું, અને તે આગલી પંક્તિમા લખે છે કે:—

“વિચાર કહે પામ્યો શું અખા, જન્મ જન્મનો કયા છે સખા,
બહુ દાળ હું રોતો રહ્યો, આની અચ્ચાનક હતી પ્રગટ થયો
ત્રણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જેનો ન થાયે વેદે ઉદાપ.”

અખે ઉર અન્તર લીધો જણ, ત્યાર પછી ઉધરી મુજ વાણ
પરાતપર બ્રહ્મ પરગટ થયા, ગુણ દોષો તે દીનના ગયા.
અમ્યુત આખ્યાનું એ એધાણ, સબ્ય ન આવે એ અખો અમણ
જે નરને આત્મા ગુરુ ધરે, કહ્યું અખાનું તે પ્રીતશે.”

આ પ્રમાણે પોતાના અતર્થામી આત્મદેવને અમ્યુત ભગવાન રૂપે ઓળખી તે ગુણદોષ વિનાનો થઈ તૃપ્ત થયો.

ઉપરથી પંક્તિઓમાં 'ગોકુળનાથ' અને 'નણુ મહાપુરુષ' એ વૈષ્ણવ મંત્રદાયની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય-શુદ્ધદૈત મંત્રદાયના આચાર્યશ્રીને (ષ. સ. ૧૪૭૯-૧૫૩૧) વૈષ્ણવો 'મહાપ્રભુજી' નામથી વ્યવહરે છે. તેમના વડીલ પુત્રશ્રી ગોપીનાથનો દેહ વહેવો પડી ગયો હતો, અને બીજા પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને સાત પુત્રો હતા. શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૧૭માં અને દેહત્યાગ ૧૫૮૬ માં થયો હતો. અઠ્ઠ્ઠર બાદશાહે (ષ. સ. ૧૫૫૫-૧૬૦૫) શ્રી વિઠ્ઠલેશ્વરને ગોકુલ તથા જતીપુરા ગામે સનંદથી આપ્યા હતા, અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને વિંમ્મ અને હીક્ષિત સંગ હતા. તેમને ગાયો ચરુવવાની ગોચરની છૂટ મોગસાઇથી મળ્યા પછી શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને ગૌરધામી અથવા શ્રી ગુસાઈ સંગ મળી હતી. આ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બીજા મહાપુરુષ ગણાય છે. તેમને સાત પુત્રો હતા. તેમાં શ્રીગોકુલનાથજી ચોથા લાલજી ગણાય છે, તેમને ગોકુલેશની સેવા મળી હતી. એમને ત્રીજા મહા પુરુષ કહે છે આ શ્રી ગોકુલનાથજીનો સમય શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પછીનો આવે. અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ઈ. સ. ૧૫૮૬માં વિરમ્યા હતા, એટલે નિદાન પચાસ વર્ષ પછી એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૬ના અરસામાં શ્રી ગોકુલનાથજી મૌદ ઉમરના હોઈ અખાને અહા મંબધ આપી શકે તેવા હોઈ શકે. હુંકા-માં શ્રી ગોકુલનાથજી, જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ત્રીજા મહા પુરુષ, (વૈદ્ય-ભાચાર્ય-મહા પ્રભુજી, વિઠ્ઠલનાથ-શ્રી ગુસાઈજી, અને ગોકુલનાથ) ઉપરાંત પોતાના અતર્થોમી આત્મગુરુને અખાએ પોતાના હિદારમાં નિમિત્ત માન્યા છે.

શ્રી ગોકુલનાથજીનો આ મંબધ પણ અખાના સમયને ૧૬૧૫-૧૬૭૫ને આડકતરી રીતે ટોકા આપે છે અને લાગે છે કે અખાએ પૂર્વીવરચામાં શ્રી ગુસાઈજીનો વૈભવ પણ પ્રત્યક્ષ જોયો જણાય છે,

એમ તેની મંત્ર પ્રિયાના ૫૦ તથા ૫૬મા આંકની કહીઓથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

"માયા કે રંગ દેખી જ્યું મનોહર, માનત હે જગદીશ ગુસારી;
સીખી સુતી ગલ મારે ગુસારી, જ્યું જોગ પવન કુંભ ખાલી સો ગાજે,"

અથો કવિ પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હોય શકવા સંભવ છે. અપ્પાના જીવન સમય ઉપર આડકતરી રીતે પ્રકાશ નાખનાર બીજું સાધન તેના શ્લેષ છાયાવાળા છંપા છે; જેમાં તે પ્રેમાનંદનો ઉલ્લેખ કરતો હોય એમ મને જણાય છે, છંપાના દુટકળ અંગમા નીચેના છંપા આવે છે:—

"તણુ તરુવરને અગ્નિનો ભય, આકાશ દાઝ્યું તે કોઈ નવ કહેય.
એમ અરૂપ આનંદ સદા અજપાય, અપ્પા પ્રેમાનંદનો પ્રત્યય ન થાય.
પ્રેમાનંદની ભક્તિ આકરી, વસમી વાટ મહા ખરેખરી. ૭૨૬
કામ રહિત તે કામનો વેશ, તેનો ઝાંતી પડિતને ન લાધે દેશ.

પ્રેમાનંદની જ્યાં ગાયને વાય, અપ્પાનંદીને અટપટું જણાય. ૭૨૭
અપ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી જણે, જેમ વાઝણી પુત્ર જોળામાં ગણે.
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ હિરમા નથી ઉપન્યું ગણે સંતાન,
એમ અપ્પાનંદી પોતાને ગણે ભલ, અપ્પા પ્રેમાનંદ નથી ઉપન્યો પલ.
૭૨૮.

એમ ગાય વળકે ગુણીજન ઘણા, રંગે રૂપાળા નહિ કંઈ મણા,
કંઈ સૂર તાળીને તાન, ગમે મધર્વને પાતરનું માન,
પણ અપ્પા એ તો કસજણુ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તેમ ગાય. ૭૨૯

કવિ પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ મેંવત ૧૬૯૨-૧૭૬૦ (ઇ. સ. ૧૬૩૫-૧૭૩૪)નો લગભગ નિર્ણય થયો છે. તેની પહેલી કૃતિ "સ્વર્ગનિસરણી" અને બીજું વાલ્ય "લક્ષ્મણાહરણ" છે. આ બીજું કાવ્ય ૨૨મા સાલ ૧૭૨૦ની છે. (જુઓ પૃ. ૨૪ "પ્રેમાનંદ" સયાજી સાહિત્યમાળા.) આ ઉપરથી તેની પહેલી કૃતિ કદાચ સંવત ૧૭૧૫

અરસામા થઇ હોય તે સંભવિત છે. તે પહેલા કવિ પ્રેમાનંદ માણુ ભટ્ટિયા ટોળા સ્થાપી હતી તે ટોળામા લગભગ ૧૦૦ માણસો હતા તેમા આવન મુખ્ય હતા. કવિ વસ્ત્રભ કહે છે —

“છે ૯નવદારા અને ભાઇ ૪આરજ, રત્ન ભયા ૨દ્વપશિ કહાવે
છે ૧૨ભવ રાસ, અને ૧૨બાર્ષિઆરજ રત્ન મળ્યા કઇ વિધ વહાવે.
છે વીર ૫૫ચજ ૭ ગણીયે ઝત્રય, નદ ૪ચતુરનુ નામ સુદાવે,
છે ૧વીર વસ્ત્રભ શે ગણીએ ગણુ એકજ એમનુ નામ કહાવે.

ઉપર પ્રમાણે આવનની ટોળી હતી આ ટોળી પોતાને “પ્રેમા નદી” ગણી યુજરાતમા ફરતી હતી કવિ પ્રેમાનંદના નામથી તેઓ વેશ ભજવતા હતા, અને ભક્તિની હીમાયત અને મહિમા પ્રજામા વધારતા હતા આ વેશધારી ટોળા જોઈ કવિ પ્રેમાનંદની સાચી “આકરી ભક્તિ” વિનાના આ “અન્યાનદી” અનુયાયીઓ પોતાને પ્રેમાનંદ પ્રગટ્યો છે એમ માની લે છે. જેમ વાઝપૂત્ર પુત્ર પોતાના ખોળામા ગણે તેમ તેઓ પ્રેમાનંદ ખોળામા છે એમ ગણે છે અને આ ટોળા વેશધારી મધર્વ અને પાતરો જેવા છે, એવા કટાક્ષ ઉપરના અખાના છરપામા શ્લેષ જામા વડે તરવરે છે આ છરપામા કવિ પ્રેમાનંદ પ્રતિ અખાની માનવૃત્તિ જણાય છે, પણ ટોળીના માણસો પ્રતિ ઉપહાસ વૃત્તિ જણાય છે.

સવત ૧૭૦૫મા અખાએ “અખેગીના” પૂરી કરી અને તે તેની પ્રૌઢ વયની કૃતિ છે તો તેનો જન્મ સમય લગભગ ૫૩ વર્ષ બાદ કરતા નિદાન સવત ૧૬૫૨ના અરસામા આવે. પ્રેમાનંદની ટોળી સવત ૧૭૧૦ સુધીમા અખાએ ફરતી જોઈ હોય તો તે સમયે અખાની ઉપર નિદાન ૫૮ વર્ષની હોઇ શકે, અને કવિ પ્રેમાનંદ તે સમયે ઉજ્જલી કીર્તિવાળા યુવાન હોઇ શકે.

કવિ કાનિદાસની મેઘદૂતના દિહનાગાના પદિ વિચરતાં દ્વિત્વદસ્તાવલેપાન-એ પકિત ઉપર ટીકાકાર મહિનાય બૌદ્ધ

દિનાગાથાનું કવિ કાલિદાસ ઉલ્લેખ કરે છે એવું શ્લેષ છાયા વડે જણાવે છે. તેવી આ મારી કલ્પના પ્રથમ દર્શને જણાશે. પરંતુ ઐતિહાસિક સત્ય બીજા પ્રમાણોથી સાબિત થઈ શકે તો તે કલ્પના નિરાયણ નથી એમ સહજ સમજાશે.

આ સલાવના મંજવમા મારે કહેવું જોઈએ કે અખાના છાપાની જૂનામાં જૂની શ્રેણી અત સળી શકી નથી. ઈ. સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં અમદાવાદ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છાપામાં કુટકળ અગ સસ્તા સાહિત્યની અતમા ૬૬૨માં છાપે છે, ત્યાં સુધી આની અટકે છે, અને ઉપરના છાપા ત્યાર પછીના જણાય છે. પ્રક્ષિપ્તભાગ હોય તો ઉપરનું અનુમાન નિરાધાર સમજાય.

અખાના સંસારી જીવનના પરિવર્તનનાં નિમિત્તાં. અખાના સંસારી જીવનનું પરિવર્તન કરનારા બે પ્રસંગો થયા હતા -

(૧) જહાગીર બાદશાહે રથાપેલી ટકશાળમાં તે કામ કરતો હતો તેના ઉપર ચોખ્ખી ચાદીમાં હલકી ધાતુ બેળબાનો આરોપ આવ્યો હતો, તેમાં તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો, અને કાચા બધનમાંથી છૂટ્યો હતો. આ પ્રસંગથી તેનું મન વિરક્ત બન્યું હતું.

(૨) બીજો પ્રસંગ પડોશમાં ધર્મજ્ઞેન તરીકે માનેલી એક બાઈને તેણે કઠી સોનાની ઘડી આપી મૂળ સોનું રૂ. ૩૦૦નું હતું. તેણે પોતાના પદરનું રૂ. ૧૦૦ના આશરારતું સોનું ઉમેરી રૂ. ૪૦૦ની કીંમતની કરી આપી. સોની સગી બેનતું પણ ન છોડે-એવી માન્યતાને વશ થઈ તે બાઈને અણુવિશ્વાસ આવવાથી, બેળસેળથી વજન વધારી આપ્યું હતું એમ સમજી કઠી તોડી સોનાનો કસ કઢાવ્યો, અને તેની ખાત્રી થઈ કે ઘડીનો રૂ. ૩૦૦ ની કીંમતનો છે. તે કંઠી સધાવવા કરી અખા પાસે આવી, અને કઠી શી રીતે તુગી તે બાગતની ચોકસી કરતા તે બાઈએ સાચી હકીકત કહી દીધી. આ પ્રસંગથી તેનું મન સંસારથી ઘણું ખાટું થઈ ગયું.

આ બે વિરાગના પ્રસંગોની ઊંડી અસરને લીધે તે જમાનાના સાધુઓના ફરતા ઝુંડમાં તે તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડ્યો. તે જમાનામાં હિંદુસ્તાનમાં સાધુ સતોના ઝુંડો લબ્ધ કરીતિ ન કરતા તીર્થયાત્રાએ ફરવાવાળા બહુ હતા. તીર્થ યાત્રાના ઉદ્દેશનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેણે પોતાના જીવનના ધ્યેયમાં ઉતાર્યો જણાય છે.

માર્ગે માર્ગે નિર્મલ સાધુવૃદ્ધ
 ઘૃદે ઘૃદે તત્ત્વવિતાનુવાદ ।
 વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ
 ઘોષે ઘોષે સત્ત્વિદાનંદભાસ ॥

પ્રાચીન ભાગવત સપ્રધાય અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયમાં લેઈ.

આ પ્રસંગમાં તે સમયમાં નિદાન સો વર્ષથી સ્થપાયેલા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદૈત મતને સામાન્ય જનોમાં સારો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો તે ભક્તિ સંપ્રદાય જૂના પાચરાત્ર સિદ્ધાન્તના ભાગવત સંપ્રદાય કરતા જૂદા પ્રકારનો હતો. પાશુપત સપ્રધાય તો પશ્ચિમમાં મર્વીશ લોપ થઈ ગયો હતો. મુસલમાની રાજ્યમાં હિંદુઓના શુદ્ધ આચાર ધર્મને સ્થાને મૂર્તિપૂજન અને આચાર્યના શરીરમાં-શ્રીકૃષ્ણની, સર્વભાવોના સ્થાપનપૂર્વક, ભક્તિ કરવાની પ્રથા સ્થાપન થઈ ગઈ હતી તેમાં પાર્થસારથિ શ્રીકૃષ્ણની પૌરુષ ભાવનાને બદલે ગોપી વસ્ત્રભૂષણ શ્રીકૃષ્ણની લલિત ભાવના પ્રવેશ પામી હતી.

લોકસમાજ વૈષ્ણવોના ભક્તિ પ્રધાન ધર્મમાં રચી રહેલા હતા, અને સ્માર્તોનો જ્ઞાનપ્રધાન ધર્મ સંકુચિત થયો હતો.

જૂનો શાકર વેદાન્તનો સ્માર્ત સપ્રધાય જેમાં ભક્તિ ગૌણ અને જ્ઞાન મુખ્ય તેનો પ્રચાર માત્ર વિદ્વાન શિષ્ટ સંન્યાસીઓમાં અથવા અવધૂત યોગીઓમાં હતો, પરંતુ જમાનાનો વેગ

વિચારને બદલે આચારમાં વધારે વજ્રો હતો. મુસલમાનોના જેટલો મૂર્તિનો વિશ્વસંકે વેગ પાછલાં પાંચ છ સૈકમાં થયો તેના પ્રસાદાત તરીકે નખં મંદિરોમાં, અને આચાર્યોદિનાં શરીરોમાં મૂર્તિ-પૂજનો આગ્રહ હિંદુબ્રહ્મમાં તેટલોજ ઘર ધાલી બેઠો હતો. તેથી અમૂર્ત બ્રહ્મના તાત્ત્વિક વિચાર કરનાર સાધુ સંન્યાસીઓ ઘણે ભાગે તીર્થયાત્રાના સ્થળોમાં અને કાથીઆદિ પ્રાચીન વિદ્યાનાં પ્રતિષ્ઠા પામેલાં સ્થાનોમાં રહેતા હતા. આ આચારને ગૌણ માનનાર અને વિચારને પ્રાધાન્ય આપનાર સંન્યાસીઓ વેદાન્તશાસ્ત્રના અંથોનું મનન કરાવવાનો નિયમ પાળતા હતા. શ્રોતાનો વર્ગ શ્રવણનો લાભ લેછે કે કેમ તે જાણતો નિર્ણય કરવાની ગરજ ભાગ્યે જ સંન્યાસી રાખતા. કોઈ વિદ્યક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાનના રસિક અને વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનવાળા આ શ્રવણના નિયમિત સેવન વડે મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના અંથોના રહસ્ય લોકભાષામાં સમજી લેતા. આવો પ્રસંગ અખાને મધિ કર્ણિકાના ઘાટ ઉપર એક નાના મઠમાં થોડા શ્રોતાઓને અત્યંત નિરપૃહતાથી શ્રવણ કરાવતા બ્રહ્માનંદ સ્વામીથી મળ્યો.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીના સંબંધ-અખાની શ્રવણ નિષ્ઠા જાતે સોની હોવાથી મઠની દીવાલ બહાર કથાશ્રવણ નિયમિત ખારે માસ પર્વન્ત તેણે કર્યું. એક પ્રસંગે નાનું શ્રોતામંડળ ઝોકા ખાતું હતું, ત્યારે શ્રવણમાં હોકારો ભણનાર માત્ર અખોજ જણાયો. તેણે શ્રવણના મુદ્દાઓનો અનુવાદ કર્યો, અને ગુરુએ તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ બ્રહ્માનંદની જ્ઞાન દીક્ષા લીધા પછી અખાની રહેણી કરણી બદલાઈ ગયા, અને તેનામાં વિદ્યાનું નવચેતન આવ્યું. આ હૃદયપલટાનો ઉલ્લેખ અખો નીચેના પદમાં કરે છે:—

“આનંદ વાધ્યોને રંગ ઉત્પત્ત્યેરે, પ્રકટયા છે કંઈ પૂરણુ બહારે
સદ્ગુરુને ચરણે આવનારે”

તિમિર હતા તે મારા ટળા ગયારે, ઉઠીઓ છે કાઈ જ્ઞાન કેરો બાણુરે-
અખડ રનરૂપે હરિને ઝોળખ્યારે, સરીઆ મારા સધળા કામને કાળરે;
જેને માગ્યુ તે ગુરુએ આપીધુરે, પૂરી મારા મનકાની આશ રે,
અખાની ઉપર દયા ઉપનીરે, રાખ્યા હરિએ ચરણની પાસ રે”

આ ગુરુ અનુગ્રહ પછી અખો કહે છે કે —

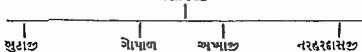
“અખે હર અંતર લીધો જાણુ, ત્યાર પછી મુજ ઉવઠી વાણુ”

શુદ્ધ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનની “સૂઝ” અથવા સમજણ ઉદય્યા પછી તેણે પોતાના સસારી લૌકિક અનુભવના બગે, બાપાનું તેનું જ્ઞાન અત્યન્ત મર્યાદિત હતા તેના બીનરના વિચારોને તેણે જળવાન વેગથી માર્મિક વાણીમા પ્રકટ કર્યા છે તેની વાણીમા અનકાર શાસ્ત્રની શોભા નથી, પરંતુ અધ્યૈતન્ય ધણુ વેગવાળુ છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને તેના ચાર બ્રાહ્મણોત્તર શિષ્યો. બ્રહ્માનંદ ગુરુ સંબંધમા વિશેષ માદિતી મળી શકતી નથી સંન્યાસીઓમા એક નામવાળી ધણી વ્યક્તિઓ સમકાળે પણ હોય છે તેથી ગૌડ બ્રહ્માનંદીના કર્તા બ્રહ્માનંદ અને અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ એકજ કે બિન વ્યક્તિ તેનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી કારણ કે મધુસૂદન સરસ્વતી (૫ સ ૧૬૦૦) ના ગ્રંથ ઉપર બ્રહ્માનંદે પીકા લખી છે, અને તે અખાના જીવનકાળમા હોઈ પણ શકે

અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામી ધણુ ભાગે પડિતોના ગુરુ થવા કરતા ભોળા અને શુદ્ધ હૃદયના બ્રાહ્મણ જાતિમા નહિ જન્મેના અધિકારી જનોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરનારા હતા. આ બ્રહ્માનંદને આવા ચાર શિષ્યો હતા —

બ્રહ્માનંદજી

* સતોની વાણી ના મહકાર અને પ્રકાશક જગવાનજી મહા-

રાજ, જેમના અખાજ સાતમી પેઢીના ગુરુ થાય, તેઓ એક સાખી સંતોમાં પ્રચલિત જણાવે છે:—

“અખાજે કર્યો કબો, ગોપાળે કરી પેંસ;

ખરે કર્યો ફરો, નરહરને કહે શીરાવા બેચ.”

ગોપાળદાસ નામના એક કવિએ ગોપાળગીતા લખી છે. આ કવિ મૂળ સુરતનો વનની હતો, અને તેણે ઇ.સ. ૧૬૫૦ માં અમદાવાદમાં “ગોપાળ ગીતા” લખ્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આ કવિ કદાચ આ સાખીમાં જણાવેલો ગોપાળ હોઈ શકે. તેવીજ રીતે ખટ્ટીઆ ભગતનાં પદો પણ છટક મળી આવે છે. નરહરિદાસ સંબંધી ચોક્કસ માહિતી નથી પરંતુ એક નરહરિદાસે સંવત્ર ૧૬૭૭ અથવા ઇ.સ. ૧૬૨૧ માં ગુજરાતીમાં એક ભગવદ્ગીતાનું પદ્યમાં સુંદર ભાષાન્તર કર્યું છે. આ નરહરિ મંથની અવધિએ:—

“શ્રીગુરુ બ્રહ્મ ચૈનમ્ય પ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ” એ પ્રકારે ગુરુ અને બ્રહ્મનો અબેદમાવે ઉલ્લેખ કરે છે. તે બ્રહ્માનંદ ગુરુના શિષ્ય હોઈ શકે. પરંતુ બ્રહ્માનંદ એવો ૨૫૪ નામ નિર્દેશ જણાતો નથી. તેથી ચોક્કસ અનુમાન નીકળી શકતું નથી નરહરિદાસના નામે “નરહરિગીતા” ઉપરાત “વસિષ્ઠસાર” (સં. ૧૬૭૪) “ભક્ત મંજરી” અને “ઉદ્ધવ ગોપી સંવાદ” નામના ત્રયો આવે છે. વડોદરા રાજ્યમાં તેની લેખી પ્રતો છે એમ મને સમાચાર મળ્યા છે.

અખાજના ભક્તોની સંપ્રદાય પરંપરા આવતી જણાય છે. ૧ બ્રહ્માનંદ ૨ અખો-૩ લાલદાસ-૪ હરિદેવ-૫ છતાં મુનિ નારાયણ-૬ કલ્યાણદાસ-૭ રવાળી પૂર્ણાનંદ-૮ દયાનંદ-૯ ભગવાનજી મહારાજ.

જુઓ “સંતોની વાણી” અક્ષય વૃક્ષ તા. ૧૨-૧૦-૨૦ ભગવાનજી મહારાજ જણાવે છે કે અખાજની જેટલી વાણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેટલીજ ખીજ અપ્રસિદ્ધ વાણી તેમના કહાનવાના ઐગલામાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ વાણીનું સચિપત્ર પણ જો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો પણ અખાના સાહિત્ય ઉપર ઘણો સારો પ્રકાશ પડે.

અખાનું શ્રરાક્ષર જીવન.

તેની કૃતિઓ.

અખાની કૃતિઓ (૧) દિંદી બાપામા અને (૨) ગુજરાતી બાપામા રચાયેલી છે. તે જમાનામા દિંદી બાપાનો મહિમા વધારે હોવાથી અખાએ પ્રથમ પ્રયત્ન તે બાપામા કર્યો જણાય છે. દિંદી બાપાની કૃતિઓ — (૧) ‘મંત્રપ્રિયા’, અને (૨) ‘જલ્દલીલા’ ગુજરાતી ભાષા પ્રથો નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થયા છે.

(૧) પંચીકરણ

{ (૨) ચિત્ત વિચાર મંવાદ

{ (૩) શુરુ સિધ્ધ સંવાદ

(૪) અનુભવ બિંદુ

{ (૫) અખે ગીતા

{ (૬) કૈવલ્ય ગીતા

(૭) છાપા

(૮) છુટક પદો

(૯) સોરઠા અથવા દુદા અથવા પરજીઆ

|| બ. શ્રી કૃષ્ણવાન ઝવેરી “પરમ પદ પ્રાપ્તિ” અને “પંચ-દશી તાત્પર્ય” અખાની કૃતિઓમા ગણાવે છે, પરંતુ તે મન્યો મારા જ્ઞેવામા અણપિ આવ્યા નથી.

વેદાંત શાસ્ત્રના પ્રકરણના મન્યોમા “પ્રકરણ” શબ્દ એ પારિ-ભાષિક છે, તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

આહુ પ્રકરણ નામ શાસ્ત્રવેદવિપચ્ચિત

શાસ્ત્રના કોઈ એક દેશ સાથે મંમધ ધરાવેલો તથા શાસ્ત્રનું અમુક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવામા રોકાયેલો જે નાનો અન્ય તેને શાસ્ત્ર

તથા વેદને જાણનારા પ્રકરણ કહે છે. અખો પોનેજ “સંતપ્રિયા”ને પ્રકરણ સંતા ૨૫૪ આપે છે.

“સર્વાંગી પ્રકરણ કહો, કવિત ચોરાસી ચોજ.

વીરા કથા મધ્ય દોહરા, કોષ્ટ ચાની દેખી ખોજ.

(સંતપ્રિયા ૧૦૬)

અખાના છાંધા, પદો, સોરઠા વગેરે પ્રકરણરૂપ ગ્રંથો નથી, પરંતુ એક એક ભાવને પ્રકટ કરનારા નાના કાવ્યો છે. અખાએ વેદાન્ત શાસ્ત્રનું બ્રહ્માનંદ ગુરુ પાસે જે શ્રવણ કર્યું તેનું તેણે પાકું મનન કર્યું જણાય છે, અને તેના પરિણામમાં જે નિદિષ્યાસન તેનું અનુભવ રૂપ તેણે પોતાની વાણીમાં પ્રકટ કરવાનો ભાર પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે.

આ પુસ્તકમાં ચાર કૃતિઓનું સંસ્કરણ કર્યું છે.—

૧. અખે ગીતા

૨. પંચીકરણ

૩. ગુરુ સિધ્ધ સંવાદ

૪. અનુભવખિંદુ

અખે ગીતા.

અખે ગીતાની રચના ૪૦ કડવા અને ૬૪ પદનાથી જણાય છે. અખો પોતે,

“બારે ઉણા પાચમે છે, અખે ગીતાના ચરણ

ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અશરણ કેફે શરણ”

એમ કહી ૫૦૦ બાદ ૧૨=૪૮૮ કહીઓનો અન્ય જણાવે છે, તેની ધારેલી રચના પ્રમાણે.

$$૪૦ કડવા \times ૧૧ ચરણો = ૪૪૦$$

$$૧૦ પદ \times ૪ = ૪૦$$

$$૫૬ ઉણા ૧૧ મુ \times ૮ = ૮$$

આ પ્રમાણે ચરણોની ગણના થવી જોઈ એ. પ્રસિદ્ધ પાઠ પ્રમાણે —

$$૨૬ કડવા \times (૧૦+૧) = ૪૨૬ ચરણો.$$

$$૧ કડવુ \times (૧૧+૧) = ૧૨$$

ચાલીસમુ

$$૧૦ પદ = ૪૫$$

$$(૪+૪+૫+૪+૩+૫+૪+૪+૪+૮)$$

૪૮૬

બે ચરણોનો તદ્દાવત પડે છે. સરતા સાહિત્યની બીજી આવૃત્તિના પદો “અખેગીતા”થી છૂટા પાડી પદોના સમૂહમાં લીધા છે, તે યોગ્ય થયું નથી આથી મૂલ અંચનું ૩૫ બગડે છે, અને પ્રકરણનું તાત્પર્ય નક્કી કરવામાં અડચણ આવે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પાઠ અભ્યાસકે ઉપયોગમાં લેવો ઘટે છે આ દસ પદો સરતા સાહિત્યકારે બીજી આવૃત્તિમાં પદના સમૂહમાં “શીરઆતમાં” આપ્યા છે.” એમ લખે છે. (પ્રુદનોટ ૫ ૪૨). પરંતુ આ ઉક્તેષ્ય ખૂબ ભરેલો છે. ખરી રીતે અખાની “અખેગીતા”માં અન્તર્ગત થયેલા પદો નીચેના અનુક્રમે પદોના સમૂહમાં છે —

“અખેગીતા”નું પહેલું પદ

સમૂહમાં

૧	૭૫
૨	૭૬
૩	૭૭
૪	૧૦૧
૫	૧૧૨
૬	૮૬
૭	૧૦૨
૮	૫૫
૯	૧૦૩
૧૦	૧૪૬

અખાનું અક્ષર જીવન

(તેનું તત્ત્વચિંતન)

અખાના તત્ત્વજ્ઞાનની સમાલોચના હવે કરવી શેષ રહે છે અખો પોતાને કવિ ગણતો નથી. પરંતુ જ્ઞાની ગણે છે. અખાના કવિ અંગમા અખો પોતેજ કહે છે કે—

“જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ,
શબ્દ તણે છેડો કેમ થાય, આકાશને કેમ તોળ્યું જાય
એવું વચન અલિંગી તણું, અખા નહિ કોઈ પર આપણું.”

આ દૃશ્ય જગતની પારના તત્ત્વને ચાર વર્ગના પુરુષો સ્પર્શ કરી શકે છે—(૧) કવિજન, (૨) કલાવિદ, (૩) સાધુ અથવા ભક્તજન, (૪) તત્ત્વજ્ઞ. જગતની ખીડમા રહેવા અભૌતિક ભાવને કવિજન પ્રતિભા વડે જોઈ શકે છે, અને તે શબ્દદ્વારથી સુંદર રૂપે તે ભાવસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી સહૃદય જનને સમજાવી શકે છે. કલાવિદો લલિતકથાદ્વારા મૂર્તરૂપમા અમૂર્તરૂપ ઓળખાવી શકે છે. સાધુજનો હૃદયની અત્યંત શુદ્ધિ વડે અને વીતરાગ ચિત્તવડે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયના અંતર્યામી સ્વરૂપ સાથે સ્પર્શ કરી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞ અથવા જ્ઞાની પુરુષ, શુદ્ધ વિવેકવાળા પ્રજાના બળ વડે જેવું છે તેવું અભૌતિક સ્વરૂપ ઓળખી શકે છે.

અખાતે આપણે ચોથા વર્ગમા મૂખી શકીએ તેનોમા સાધુતા અથવા ભક્તિનો રંગ છે પણ તેની મુખ્ય ચોટ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા સમજણ અથવા “મૂઝ” ઉપર છે. વસ્તુની ઉઠી સમજણ અથવા અનુભવ તેણે જૂના બ્રાહ્મણોની પેઠે અધ્યાયન દ્વારા અથવા દાસના જમાનાની વાચનપદ્ધતિ દ્વારા મેળવ્યો નથી પરંતુ શ્રદ્ધાપૂર્વક વેદાન્ત શાસ્ત્રના અનુભવી મહાત્મા બ્રહ્માર્નદ પાસેના દીર્ઘકાળના શ્રવણ વડે મેળવી શક્યો છે. તેનું શ્રવણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો

અપયો કરે તેવું નથી. પરંતુ તેણે જેટલું સાંભળ્યું છે તેટલું મનમાં ઉડુ ઉતાર્યું છે, અને વિદ્યાના પકવ રસને તેણે મેળવ્યો છે. તે સાથે નિદિધ્યાસન વડે તેણે પોતાના નિશ્ચયો દઢ કર્યા છે. અને નિર્ભીત જ્ઞાનજ્ઞાનને મેળવી શક્યો છે. તેનું જહ્નુનત્ત્વ તેના અંથોના અવલોકનથી સારી રીતે તારવી શકાય છે. મારી તારવણીથી મને લાગે છે કે તેણે નીચેના વેદાન્ત શાસ્ત્રના અંથો સારી રીતે શ્રવણ દ્વારા સમજી જાણ્યા છે.

અંથોનાં નામ	અવણુ કર્યાના અનુમાનનો આધાર
૧ યોગવાસિષ્ઠ	“અખેગીતા” “કડવું” ૩, અનુભવબિંદુ”
૨ દત્તગીતા	છપ્પો ૭૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ કડી ૨૬
૩ મહાભારત-શાંતિપર્વ નારાયણખંડ	“અખેગીતા” તથા ગુરુ શિષ્યસંવાદ ક. ૪૬ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ-ત્રીજો ખંડ ૨૦ ત્રીજો ખંડ ૨૯
૪ ભગવદ્ગીતા	પદ ૩૦ છપ્પા ૫૨૨ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ ત્રીજો ખંડ કડી ૨૯
૫ ભાગવત	ગુરુ શિષ્ય સંવાદ-ખંડ ૩, પંચીકરણ છઠ્ઠી ચોપાઈ, અનુભવ બિંદુ.
૬ પંચદશી	પંચીકરણમંથ, પંચદશી તાત્પર્ય નામનો તેનો અથ અપ્રસિદ્ધ છે.
૭ આત્મપુરાણ અથવા મૂલમંથ અવણુદ્વારા બૃહ દારણ્યક ઉપનિષદ (ચત પથ પ્રાહ્મણ્યનો ૧૪ કાંડ)	અનુભવબિંદુ. ૪૩ છપ્પા ૫૭, ૫૦૫ ગુરુશિષ્ય સંવાદ-ખંડ ૨-૨૪ ચિત્તવિચારસંવાદ ૧૩૪
છદોઅઉપનિષદ ઈન્દ્ર વિરોચન આખ્યાન તત્ત્વમસિ પ્રકરણ.	ગુરુશિષ્યસંવાદ ૪૬
૮ શંકરબ્રાહ્મ	ગુરુશિષ્ય સંવાદ-૩ જો ખંડ
૯ અધ્યાત્મરામાયણ.	અખેગીતા કડવું ૩.
૧૦ પુરુષસૂક્તમ્	છપ્પા ૭૭

તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય ત્રણ પ્રમેયો છે:—

(૧) જગતનું સ્વરૂપ, (૨) જગતના જાણનાર જીવનું સ્વરૂપ, અને (૩) તે બેના અધ્યક્ષનું અથવા તેની પીઠમાં રહેલી વસ્તુનું સ્વરૂપ. વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં આ ત્રણ પ્રમેયોને જગત્, જીવ અને ઇશ્વર કહે છે. તે શાસ્ત્ર અદ્વૈતવાદી છે. અને તે પણ ચેતન અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરે છે. આથી જીવ અને ઇશ્વરના અધિકરણમાં એક સમરસ ચૈતન્યમય તત્ત્વનો તે સ્વીકાર કરે છે, અને તેને બ્રહ્મતત્ત્વ કહે છે. તે તત્ત્વના સર્વ, ચિદ્ અને આનન્દ એવા ત્રણ સ્વધર્મો છે તે પૂર્ણરૂપે એટલે વિશેષણ રૂપે જે ચૈતન્યમાં ઝળકે છે તેને નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વર કહે છે, જેમાં તે અપૂર્ણ દશામાં અથવા ઢંકાયેલી દશામાં રહે છે તેને તેઓ સંસ્કારી જીવ કહે છે. જગત્ એટલે જીવના અનુભવમાં આવતું વિશ્વ કેવળ શન્ય નથી, પરંતુ વ્યવહાર સાધનાર સાચું છે. બ્રહ્મતત્ત્વના પરમાર્થ સ્વરૂપ સાથે સરખાવવામાં તે મિથ્યા ગણાય છે. તે જગત્ પરમેશ્વરની માયા વડે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિવર્ત રૂપે બાંધે છે, અને જીવને તે અવિદ્યા વડે સાચું છે, એવો ભ્રમ ધામ છે. આ જગત સાચું છે એવી દૃઢ બાવનાને લીધે જીવચેતન સંસ્કારી દશામાં કર્મના વિપાક અનુસાર જન્મજન્માતર પામે છે, પરંતુ ભ્રમ નિવૃત્ત થતાં તે ચોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઝોળખે છે. તેથી જેમ બાહ્ય સ્વપ્ન અનેક કાળના રંગને દર્શાવતું છતાં જગત્ અવસ્થામાં એક ક્ષણમાં અજાણના જાગે છે તેમ વ્યવહારસત્તાના અનાદિકાવના ભ્રમથી સંસ્કારી જીવનો સંસ્કારીપણનો એટલે બદ્ધ દશાનો ભાવ સત્ય બ્રહ્માત્મજ્ઞાન વડે અજાણના જાગે છે. અહીં ચોતાના નિશ્ચયો આ ત્રણ પ્રમેયો મેજામાં ધણા મર્મિત ચાખ્ખામાં સચોટ જણાવે છે.

જગતનું લક્ષણ.

૧ જગત્ નામ જગદીશજ્ઞ તણુ, બોધામાં કારણ છે ધણુ,
ચિત્ત સહિત જોતાં તો જગત્, ચિત્ત રહિત છે અવ્યક્ત.

- ૨ જો દીસે જમનાથ તો, જગત ન દીસે જન અખા,
કદળી સ્તાંભ ધણી પડ વળે, વચમાંથી લુંબો નીકળે.
૩ જગત કાતરો તેમ મદાબૂત, જે વડે રંગી તે અદ્ભુત,
અખા અરૂપી ઉગ્યો જોઈ, પૂર્વપક્ષ ન કશો કોઈ.
૪ પર કે'તા પરબ્રહ્મ હરિ, અને પંચ કહેતા પંચબૂત,
એ પ્રપચનામ જૂઠાતણું, એમ પ્રકટયો વંધ્યાસુન.

ગુરુ સિધ્ધ સંવાદ-પ્રથમ ખંડ દોહરા ૩૩.

જીવનું લક્ષણ.

- ૧ કાર્યોપાધિ તણુ નામ જીવ, કારણોપાધિ ધન્યર સદૈવ.
ગુ સિ. મંવાદ ૩ ખંડ ચોપાઈ. ૭
૨ વિદ્યામા પડતો આજ્ઞાસ, એટલે ધન્યર સર્વોવાસ,
અવિદ્યામાહી પડ્યો આજ્ઞાસ, એટલે હવો જીવ પ્રકાશ.
પંચીકરણ. ૧૭
૩ તુ તો ચિત્ત ચિહ્ની છે સ્ફેર, ચિહ્ન, સાથે કાઈ નથી વેર.
જ્યારે સુરત ચાલી જીજ બહાર, ત્યારે તું કેવળ સંતાર,
તેજ સુરત જો પાછી યમે, આતી વસ્તુ પરાણે નમે,
તું વિદ્યાસ પ્રશુ ચેતન તણો, કા તું રાખે જાર આપણે.
ચિત્તચિત્ત સંવાદ ૬૧-૬૨.
૪ નાદિ મિથ્યા નાદી સાચો, રૂપ એસો જીવકો,
જન્મ મરનસો જમન સંઘવ, અથો જીવ સદૈવકો
(સદ્ગતીતા. ચો. ૬).

ધન્યર લક્ષણ.

- ૧ વેગ-ને જે ધન્ય કહો, તે નેશ નદિ અગરો યથો,
તે ધન્યર છે સર્વોવાસ, જેને સપતો સમવિવાસ.
૨ એ તો અખા જુદ ઉત્પાત, ધણી પરમેશ્વર ક્યાની વાત.
(જાપા કુટકજ અંક ૬૨૮).

૩ અમૂર્તિની મૂર્તિ આ સહિ, અણનામીનાં નામજ બહુ. (છંપા ૫૩૬.)
ત્રિ. ત્રિ. સં. ૮૪

૪ બહુ પગને બહુ પાણિ, બહુ નાસા ને બહુ નેત્ર બહુ
કરતા ન કરે કામ, અંગ વિચરણ અળમાં અખા
નીચથી અતિશે નીચ, આચાર તો નવ ઝોસરે,
કર્મ અસંખ્યનો કીચ, તુને ન લાગે ત્રીકમા. સોરઠા ૨૨૨.

૫ નર નર મધ્ય નારાયણ નિર્ગુણ, સગુણ સોનારા ભેખ કછોઢે.
સંતપ્રિયા

અખાના તાત્વિક સિદ્ધાન્તો.

અખો માત્ર તત્ત્વચિતક જ ન હોય, પરંતુ તત્ત્વનિષ્ઠ અથવા
બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય. તેના સિદ્ધાન્તો તારવવા હોય તો મુખ્યત્વે કરી
નીચેના ચાર મંથોનો આધાર લેવો પડશે:—

૧ ચિત્તવિચાર સંવાદ તથા ૨ ગુરુશિષ્ય સંવાદ
૩ અખેગીતા તથા ૪ કૈવલ્યગીતા.

ઉપરના બે સંવાદો તથા અખેગીતાની રચના રચવામાં અખાએ
વેદાન્તશાસ્ત્રના સંસ્કૃતમાં રચાયેલા પ્રકરણ અન્યો તથા ભગવદ્ગીતાને
સામા આદર્શરૂપે લીધા જણાય છે. ચંકરાચાર્યના વિવેકચૂડામણિ,
ઉપદેશ સાહસ્રી વગેરે મંથો ગુરુશિષ્યના સંવાદ રૂપે છે, અને
ભગવદ્ગીતા અથવા આપણા હિંદુધર્મના સનાતન સિદ્ધાન્તોને
કલિયુગમાં મુગધર્મ તરીકે દર્શાવનાર કેઈ અપૂર્વ પ્રતિભામય મંથ છે.
ગીતાનાં અનુકરણો સંસ્કૃત ભાષામાં ચૌદ થયાં છે:—૧રામગીતા, ૨ગણેશ-
ગીતા, ૩શિવગીતા, ૪દેવીગીતા, ૫શક્તિગીતા, ૬કપિલગીતા, અષ્ટા-
વક્રગીતા, ૮અવધૂતગીતા, ૯દસગીતા, ૧૦યમગીતા, ૧૧ખાંડવગીતા,
૧૨સૂર્યગીતા, ૧૩બ્રહ્મગીતા, ૧૪અનુગીતા. આ સર્વ ગીતાઓમાં

- ૫ માયાનું સ્વરૂપ
 ૬ માયા-અવિદ્યાના કામકર્મ
 અને લવ એ પરિણામો
 ૭ માયા બાહ્ય જગતનું પણ
 કારણ અને છે
 ૮ માયાનો અન થાય તો સૃષ્ટિ
 માનનો લય થાય
 ૯ માયાનિવૃત્તિના ઉપાયો
 વૈરાગ્ય-ભક્તિ-જ્ઞાન.
 ૧૦ ભક્તિ એક પ બિંદી છે, તેની
 પાખો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય છે
 ૧૧ આ ભક્તિનિરાશી પ્રેમવક્ષણ
 અને સર્વાત્મભાવનારૂપ
 સમજવી.
 ૧૨ આવી ભક્તિ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠા
 અને હૃદયપલટો થાય છે
 અને માયા શમે છે.
 ૧૩-૧૬ જ્ઞાનનિષ્ઠ-શુભ-મુક્તા
 મહાપુરુષે પના લક્ષણો અને
 મહિમા

- માયાનો હૃદય અને તેનો વિસ્તાર
 માયા-અવિદ્યાના શુભ ઉપર
 ચતા પરિણામો
 શુભની સૃષ્ટિ ઉપરાંત ઈશ્વરની
 સૃષ્ટિ પણ માયા વડે ઉભી થાય છે.
 જે નિમિત્તથી સૃષ્ટિ, તે નિમિત્ત
 અજપાતા લય.
 વય થવાના કારણો શોધવાની
 વ્યાભાવિક અગત્ય ઉભી થાય છે.
 સર્વ સાધનોમા ભક્તિ એ અંગી
 છે. અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ
 મંગ છે.
 ભોક્ત્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતા
 આત્મભાવની લમનીવાળી ભક્તિ
 વિરહ વેદનાવાળી સમજવાની છે.
 સાચી ભક્તિ વડે નર નારાયણ
 બની જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે.
 શુભ-મુક્તારૂપ રૂલની સિદ્ધિ
 અર્થે આ હૃદય-પલટાની અને
 અજ્ઞાનનિવૃત્તિની જરૂર છે.

બીજો ખંડ (૧૭ થી ૨૩ પરબ્રહ્મ વિષયક).

૧૭-૧૮ બ્રહ્મવસ્તુનિરૂપણ.

નારાયણ અથવા હરિરૂપે ચોતાને
 ઝોળખવાનું પ્રતિપાદન પ્રથમ
 ખંડમા થયું, તે હરિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ.

- ૧૯ બ્રહ્મવસ્તુને આત્મરૂપે ઓળખ- નાર-ધર્મર, માયા શ્રવના ભેદ સમજાવી શકે છે નિર્ગુણ નારાયણ, સ્વામીના પિડમા સમુષ્ણ બને છે.
- ૨૦ સંસારનું નાટક શી રીતે હિત્રુ થાય છે, અને સૂત્રધાર શી રીતે અજગો રહે છે ? સમુષ્ણરૂપે જન્મતનું નાટક સંસાર રૂપે છે. નિર્ગુણ બાવ તે મૂલ પદે મહેલુએટમે નાટ્ય રસની સમાપ્તિ છે.
- ૨૧ નાટકરૂપે અધ્યારોપ અને અવધિએ અપવાદ અથવા લય સંસાર કેવળ પ્રતીતિરૂપ છે, અને વસ્તુ બદલાતી નથી એ નિર્ગુણ પદના ગાનનું ફલ છે
- ૨૨ અધ્યારોપ અને અપવાદનું રહસ્ય દષ્ટાન્તોદ્ધારા સમજાવે છે. પ્રતીતિ અને લય શી રીતે વસ્તુ બદલાયા વિના થાય છે, તે જરૂરનું છે
- ૨૩ આવા અનુભવી ગાનીની ગતિ અકળ છે. સમજનાર ફલભ છે, અને સામાન્ય જનને ગ્રાસ થતા નથી.

ત્રીજો ખંડ (૨૪-૨૮).

શબ્દબ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.

- ૨૪ શબ્દબ્રહ્મ અથવા પ્રણવદ્વારા બ્રહ્માનુભવ શી રીતે થાય છે બીજા ખંડમાં જે પરબ્રહ્મપદનું વર્ણન કર્યું તેનું અપરબ્રહ્મ (ઓકાર) શી રીતે સાધન બને છે ?
- ૨૫ શબ્દબ્રહ્મદ્વારા જ્યોતિર્મય અથવા ગાનમયબ્રહ્મની પ્રતીતિ શબ્દબ્રહ્મ સાધન છે, પરબ્રહ્મ સાધ્ય છે
- ૨૬ પ્રણવના અવધિએ જે ત્રિફલ બાવ અથવા શ્રવ્યબાવતેમાથી નજીકના છે. પરંતુ તેના પાયામાં

“સાખ્યને આખ્ય પા વસાની, જો ચાહે તો ચાલી શકે,
વેદાન્તને વાટ સૂઝે સુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે,
(અખેગીતા કંઠુ ૩૧-૮)

માયાવાદ માત્ર મોઢે બોલવાની યુક્તિ નથી, પણ અનુભવથી
સમજવાની કળા છે—એવું અખાનું ખાસ મંતવ્ય છે.

બ્રહ્મની ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ સિદ્ધશક્તિ, માયા
શક્તિ, પ્રકૃતિશક્તિ.

બ્રહ્મતત્ત્વની સિદ્ધશક્તિનું એક સામર્થ્ય અથવા બળ તેનું નામ
માયા-બળ છે. ચોવીસ જડતત્ત્વ રૂપે જણાવનારી અને પચીસમા
બદ્ધ પુરુષનો ભાવ આપનારી, પ્રકૃતિશક્તિને પ્રકટ કરી તેને પુન
પોતાનામા રાખવાની બ્રહ્મચૈતન્યની શક્તિને માયા કહે છે. આ પચીસ
તત્ત્વોના રંગો જે આધારમા ભાસે છે તે છબીસમો પરમાત્મા જેવાને
તેવો યથાર્થ રહે છે

આ સિદ્ધશક્તિમા અંતર્ગત રહેલી અને પછીથી બહાર પડતી
માયાશક્તિ, અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, પરમેશ્વરની આઘ પટરાણી
છે અને જે પ્રથમ “શૂન્ય સ્વામિની”—એટલે ભેદભાવ નહિ પામેલા
બ્રહ્મમા સંયુક્ત રહી હતી તે છૂટી પડી જગત્તી ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ, અને લય કરનારા ત્રણ શુભ્રમય દેવોને, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્રને
પ્રકટ કરે છે, આ શૂન્ય સ્વામિની—અળ ત્રિશુભ્રમય દેવોની જનની
એટલે માતા હતી તે શુભ્રોનો ભેદ કર્યા પછી તેમની “યોષિતા”
પત્ની થઈ જાય છે આ કારણથી અખે આ માયા શક્તિને મોગી
“નગી” કહે છે

માયા મોગી જગમાહે નગીજ,
તે આગળ કોઈ ન શકે લગીજ,
હરિહર અજથી આગળ વગીજ,
સમજ ન જાય એવી માયા અટપગીજ.

(કંઠુ ૭મું).

બ્રહ્મવસ્તુના સદ્, ચિદ્, અને આનંદ નામના સ્વભાવ ધર્મો
બીતરના અધ્યાત્મ બગથી સત્ત્વ, રજઃ, તમ-એ નામના ગુણોનું
રૂપ પકડી માયાશક્તિ રૂપે પનટાય છે અખો કહે છે કે:—

“જ્યમ જળ જમાયે ક્ષીનયોગે, તેહને જડતા પ્રકટે માહેથી,
સત્ત્વ, રજઃ, તમ, રૂપે થઇ માયા, પડે એક એકના બહુ થયા”
માયા શક્તિના બધામાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો

ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય

આ માયા ત્રિગુણાત્મિકા શક્તિ રૂપે “ય-ય સ્યામિની” થઈ
ત્રણ મૂર્તિઓને પ્રકટ કરી તેમની બધા બની —

“પચ્ચભૂત^૫ ને પચ માત્રા,^૫ તામસના નીપજી રહ્યા,
રાજસૂનાં છદ્ધિ દશે,^{૧૦} તેના દેવતા,
ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિયે તે વસ્ત્યા, આપ આપર્ણુ સ્થળ સેવના,
મન શુદ્ધિ^૧ ચિત્ત^૨ અહ કાર જે,^૪ તે સત્ત્વગુણથી ઉપના
એ સૃષ્ટિના ચોવીસ કારણ, માયા અમળ રૂપના,
પ્રકૃતિ તે પચનીસમી, પરિનાર સર્વ તેહનો,
પણ છન્નીસમો પરમાત્મા, તે થર થર જ્યમ લમ રહ્યો

✓ આ પ્રમાણે અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ ચિદ્શક્તિ
બીતર બગ રૂપે રહેલી માયા શક્તિ બ્રહ્મ તત્ત્વના સદ્ ચિદ્ આનંદ-
ભાવને પ્રધાનભાવમાથી એટલે મુખ્ય રૂપમાથી સત્ત્વ, રજઃ, અને
તમસ નામના ગુણ એટલે હલકા રૂપમા લાવી જેમ પ્રવાહી જળ
બરફનું રૂપ પકડે તેમ જ્યમનું રૂપ પકડે છે, અને તેમા—

(તેમાં ભક્તિ (પ્રખિણી) અને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અગો (પાંખો))

તમો ભાગમાથી પચ્ચભૂત અને પચ તન્માત્રાઓ ૧૦

રજો ભાગમાથી દશ ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના દેવતા સાથે ૧૦

સત્ત્વભાગમાથી મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત, અહ કાર નામના

ચાર અન્ત કરણો ૪

મળી ચોવીસ તત્ત્વાકાર પરિણામો છે, અને તે ચોવીસ તત્ત્વોને
 પોષણ આપનારી મૂલપ્રકૃતિ રૂપે પચીસમી હિમી રહે છે. આ
 પચીસ વેશ લજ્જવનારી માયા-નદી જેના આગળ વેશ લજ્જવે છે
 એવા પરમાત્માના મૂળ સ્વરૂપને કોઇ રીતે ઓછાવતા જનાની શક્તી
 નથી. આ પ્રમાણે આ નાટકે લજ્જવનારી અદ્ભુત નદી વડે જે
 મૂલ ચૈતન્ય આવરણ પામી દેહાય છે તે પ્રકૃતિપાશમાં પડેલો
 જીવાત્મા ગણાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યની, અખાના અભિ-
 પ્રાય પ્રમાણે, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ છે:—

(૧) મૂલ ચિદ્રશક્તિ, (૨) માયાશક્તિ, (૩) પ્રકૃતિશક્તિ.

જુઓ:—(૧) ચિદ્રશક્તિ, બ્રહ્માનંદની—(અખેગીતા કડવું ૧)

(૨) જીર્ણનામ જેમ જીર્ણ મૂકી, તે મૂકીને પાછી બખે;

તેમ માયા ચિદ્રશક્તિ માટે મોહું સામર્થ્ય એ વિષે.

અખેગીતા કડવું ૭

(૩) પ્રકૃતિ તે પંચવીસમી પરિવાર સર્વ તેહનો કલો.

બ્રહ્મચૈતન્યનો સ્વભાવ ધર્મ તે ચિદ્રશક્તિ, તેની આવરણ
 કરનારી માયાશક્તિ વડે તે બ્રહ્મચૈતન્ય જીવત્વનો આભાસ
 અને બંધને મોક્ષનો બાવહાર લેતો કરે છે, અને તેની પ્રકૃતિ નામની
 વિશેષ કરનારી ત્રીજી શક્તિ તે માયાથી આદ્ય જીવને અનેકાકાર
 વાળું જગત્ અથવા “દેશ્ય” પદારથ (જુઓ કડવું ૮ મુ) દેખાડે.
 આથી બદ્ધ પામેલા આભાસ રૂપ જીવને છૂટવાનો માર્ગ પોતે જેના
 આભાસ છે તેવા પોતાના જનીસમાં પરમાત્માને અથવા હરિને
 તેણે પોતાના સ્વરૂપ તરીકે ઓળખવાનો ■ કડવા ૩ થી ૮ મુદ્દામાં
 માયાશક્તિ અને તેના પરિણામોનું વર્ણન છે. નવમા કડવાથી
 માયાનિવૃત્તિના સાધનોનો બોધ અખો કરે છે —

(૧) પહેલા સાધનને તે હરિનો “વિરહ વૈરાગ્ય” કહે છે.

પોતાના પરમાત્મા અથવા હરિ રૂપ તત્ત્વને ન્યા મુદ્દી મેળવાય નહિ
 ત્યા મુદ્દી જીવને ચેન પડવુ જોઇએ નહિ જેમ માછલુ પાણી વિના

તરફડે અને તેને કામધેનુના દૂધમા નાંખે તોપણ તેની આપદા દૂર
માય નહિ, તેમ જીવને જો હરિવિરહ સાથે તોજ તે નર હરિ ચવાને
લાયક અને છે.

(૨) આવો હરિસંબંધનો વિરહ વૈરાગ્ય જેને ઉત્પન્ન થયો છે,
તેવો મુમુક્ષુ ખરી રીતે જીજ્ઞાસાધન રૂપે કોઈ અનુભવી સદ્ગુરુ
દ્વારાથી “હરિભક્તિને મેળવે છે.” અખાની આ હરિભક્તિ લોક
પ્રસિદ્ધ ભક્તિ કરતા જૂદા પ્રકારની છે. તેની હરિભક્તિનું સ્વરૂપ
દસમા કડવામા તેણે સ્પષ્ટ કર્યું છે —

તે હરિ હરિ દેખે સકલમા, જેહને જીવ જીવ કરી દેખતો;

હરિ જાણી હેત કરે, સકલમા, પહેના જે ઉવેખતો.

હરિ જાણે થકી ભક્તિ થાયે, તેજ ભક્તિ જાણે ખરી,

જાણે જે આચરે, તેને દ્રોહ થયે પાછો ફરી.

સદ્ગુરુના વચન સુણીને, ભક્તિ જેહને ઉપજે,

અચિર કાળે તે પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને તો જાણે.

ભાઈ ભક્તિ જેની પખીળી, જેહને યાન વૈરાગ્ય જેહ પાખ છે;

ચિદાકાશમા તેજ જીડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આખ્ય છે.

દેખે નેત્ર પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મના કર્ણ માત્ર;

પાદ પાણી પરબ્રહ્મના, પરબ્રહ્મ દાતાને પાત્ર.

જળે પરબ્રહ્મ સ્થળે પરબ્રહ્મ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાવ;

ગિરિ ગન્ધર વન વાટિકા, પરબ્રહ્મ જાન ને માત્ર.

(એટલે જાણાઆ અને માણાઆમા).

પરબ્રહ્મ વિના નદિ ઠામ દાહું, એમ દેખે ભરપુર,

જિહ્વા તિલા દેખે હરિભાઈ, જેના પડગ થયા દૂર.

ઠહે અખો સડુકો સુણો, ભક્તિ આવી તે જાંતને;

એવા શુદ્ધ ભજનને પામચ, તમે સેવો હરિગુરુ સંતને.

આરી સર્વાત્મ ભાવનાથી પ્રેમનશુભા ભક્તિના પ્રભાવ વડે તે

સંસારના સર્વ રંગોમા

" નિત્ય રાસ નારાયણનો, દેખે તે અનંત અપાર,
જિહ્વા જેવો તિહા તેવો, નારાયણ નરને નાર. "

આ શુદ્ધ પ્રેમવક્ષણા ભક્તિ વડે હૃદયનો પવિટો થાય છે;

અને તે ભક્તને

" માયાનો કામે શ્રદ્ધ લાયો, સંસારનો સંભવ ગયો. "

ભક્તિ વડે ઉત્પન્ન થતા શુદ્ધ આત્મગાન વડે માયાનો સર્વદા

લોપ થઈ જાય છે.

જાગ્યો ત્યાં થઈ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વે પશ્યુ;

ત્યમ પુરીયાવડે તિમિર ત્રાસે, ચિત્ત ચમક્યુ હુતું તે દબ્યુ.

(કાવ્ય ૧૨)

અખાની ભક્તિ સર્વાવાસ હરિને આત્મરૂપે ભજવાની છે. આ

પ્રેમવક્ષણા ભક્તિને તે નિરાશી-શૂન્ય કોઈ પણ પ્રકારની આશા
વિનાની ખ્યાલીમી નિયુંજી ભક્તિ કહે છે, જ્યારે સમુદ્ય ભક્તિના
એકાશી પ્રકારો સકામભક્તિના છે આ એકાશી ભક્તિનો ઉદ્દેશ
અખો ચિત્ત વિચાર સંવાદમા ૩૮૭ થી ૩૯૦ કહીઓમા કરે, છે.
તેનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે (જુઓ શ્રીધર સ્વામીની ભાગવત તૃતીય
સ્કંધ ૨૬ માં અધ્યાયની ટીકાને અનુસાર) આપણને મળી આવે છે.

સાત્ત્વિક

કર્મક્ષય અર્થે, હરિપ્રીત્યર્થે, વિધિ

૧

૨

સિદ્ધિ અર્થે

એટલે સાચી

આચારના

પાલન અર્થે

૩

ગજસ

વિવિધ મેળવવા, મરા મેળવવા, ઐશ્વર્ય

૧

૨

મેળવવા

અર્થે.

૩

તામસ

હિંસાર્થે.

૧

દલાર્થે.

૨

માત્સર્યાર્થે

૩

આ પ્રકારે ચિત્તના ત્રણ પ્રકારના ભેદો અને પ્રયોજનોને લક્ષ્યમાં લઈ નવ પ્રકારની ભક્તિ યાચ છે. તે પ્રત્યેકને ભજવાના નવ પ્રકારના ભેદોને જુલુવાથી એકદર ૮૧ પ્રકારની ભક્તિ યાચ છે. ભજવાના નવ પ્રકારના ભેદો —

(૧) શ્રવણ, (૨) અર્ચન, (૩) વદન, (૪) કીર્તન, (૫) પાદ-સેવન, (૬) સ્મરણ, (૭) દાસત્વ, (૮) સખ્યત્વ, (૯) આત્મનિવેદન આ સગુણ ભક્તિના રૂપો તથા દશ ભક્તિ બાળન અંગેો છપ્પામા સ્વતંત્ર “અંગેોમા” વિવેચન કરે છે

અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મોક્ષની સાધન શ્રેણી —

(૧) વિગદ વૈગમ્ય

(૨) હરિભક્તિ

(૩) આત્મદર્શન

આ ત્રણ પગથીઆની જ છે

જે મહાપુરુષને આ બ્રહ્માત્મદર્શન સિદ્ધ થયું છે, તેને શ્રવન-મુક્ત કહે છે, અને તેના લક્ષણો તે કડવા ૧૩-૧૬ માં બળી અમરકોશિક વળીમા અંગેો ગાય છે

અંગેોગીતાના ધીજ ખડનુ તાત્પર્ય.

શ્રવન-મુક્ત જે પદને પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય યાચ છે તેનું વર્ણન અંગેોગીતાના ધીજ ખડમા (કડના ૧૭-૨૨ સુધીના છ કડવામા) આવે છે અંગેો દુષ્ટાન વગેે શ્રવન-મુક્ત મહાપુરુષદ્વારા જ આ પદ સ્પષ્ટ કરે છે શ્રવન-મુક્તનું અથવા અનુભવી સ્વામીનું શ્રવનજ બ્રહ્મવસ્તુની ખાતરી આપે છે

‘ હો કેવલ્યસ્વામી તમો, સ્ત્રિો ધન્યર, માયા, શ્રવ,

જે ત્રણ પ્રકારે ચાંગો તમો, પણ સ્વભાવે તમે સિવ ”

બ્રહ્મ ચૈતન્યના માયાદ્વારથી શ્રવ-ઈશ્વર વિભાગ અને પરબ્રહ્મનું અખડ નિર્નિકાર અધિષ્ઠાનત્વ, કેવલ્ય અથવા નિત્ય મુક્ત બ્રહ્મપદ ઈશ્વરરૂપે માયારૂપે, અને શ્રવરૂપે જાણે છે, કેવલ્યપણુ-

ધામ-વીથી જ્યારે માયામા પડે છે ત્યારે ઇશ્વરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ઐશ્વર્યવડે અનેક આભાસરૂપ જીવો રચી શકે છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય સૂર્ય બિંદુ જેવું રહી તેના કિરણો કોઈ પચરંગી કાચના મંદિરમા ઉતરે અને વિચિત્ર રૂપો દેખાય તેમ જીવોના અનેક આભાસો માયાના મંદિર વડે દેખાય છે:—

જેમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ્ર સ્વામનું,
તે ઉપર તખો સૂર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.
કૈવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,
ઇશ્વર નામ તે તેજનું, ભાઈ જીવ થઈ માન્ય માચ.
અધિષ્ઠાન તે તમે સ્વામી, તેણે એ આશું જાણ;
અણુજનો જીવ હું હું કરે, પણ ભેદ ન પ્રીટે પ્રાણ.
કહે અખો તમે નાથ નિર્ગુણ, થયા સગુણ વેશે જીવને;
તે કામ તમારી પ્રીતિયા, જીવ એવે દરિયુરુ સતને.

શુદ્ધ કૈવલ્ય પદ તે સાચો સૂર્ય (નિર્ગુણ) માયાના પચરંગી કાચમા જે કૈવલ્ય, મિમના જે કિરણ જાળો ઉતરી અનેક રૂપે સૂર્યબિંદુ પવટાય તે સગુણ ઇશ્વર, અને તે ઇશ્વરના અનેક રંગોમા સાચાપણુ માન્યા કરે એવો આભાસ તે જીવ. આ જગત ખેન એકજ કૈવલ્ય પદના માયા દ્વારથી ઉભા થાય છે.

આ ઉપરથી જીવનું જીવત્વ ખરી રીતે ચૈતન્યતા આભાસરૂપ છે, જોકે તે આભાસમા પોતાના ઉત્પાદક મિમલાનને ઓળખવાનું સામર્થ્ય છે. અખો કૈવલ્ય બ્રહ્મપદ, ઇશ્વર પદ અને જીવપદ એ ત્રણેનો વિવેક કરી પહેચાને પરમ સત્ય, ખીજને વ્યવહાર સત્ય અને ત્રીજને પ્રાતિભાસિક સત્ય માને છે.

“કૈવલ્યપદ તમે નિજ સ્વરૂપે, ઇશ્વરપદ છે અનંત,
મોહું સામર્થ્ય માયા કેરું, જ્યાં ઉપજે મિથ્યા જનંત.”

પરમ સત્ય તે “નિઃસ્વરૂપ,” વ્યવહાર સત્ય તે ઇશ્વરનું “અનંત ઐશ્વર્ય” માયાદારથી પ્રકટ થતું અને પ્રાતિભાસિક સત્ય તે “મિથ્યા જટિલ”, એટલે કટિપત શ્રવે.

૨ મિથ્યા જટિલો અનંત ઇશ્વરના ઐશ્વર્યને પરમ સત્ય માની મોઢ પામે છે, ત્યારે ઇશ્વર પોતાના શિવપદ્મ-કૈવલ્ય પદ્મ-સાનુ માની મુક્ત ગ્રહે છે.

એકજ પરમાર્થ વસ્તુ પોતાના અનંત સામર્થ્યવટે ઇશ્વર, માયા અને શ્રવ રૂપે ત્રી રીતે જાણે છે જેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન અખો કરે છે —

જેમ દર્પણ મૂકીએ સામ સામા, તે પ્રતિબિંબે એક એકમા,

તે અપોન્મ્ય અનંત થાય, દષ્ટ પડે એ છેકમા

તે દર્પણ દર્પણ માહે રચના, દીસે પ્રકટ પ્રમાણ

એક એકમા અજગા અજગ, અદ તારા બહુ જાણ.

અનંત જાણે સામ સામા, એકના ઉદરમા એક

સિદ્ધાન્તને તમે એમ જાણો, કહું વસ્તુ-વિવેક

આદર્શ નિર્મલ અતિ ધણું, પરચ્છેદચાની તેહ

તેહમા અજ્ઞ અણુછતી, જલ આવી જાસા એહ.

તે અજ્ઞ મધ્ય ઉપાધ્ય જહોણી, તે જાણો અહંકૃત,

જેમ મુકુરમા અનંત દીસે, રૂપની સંસૃત્ય

કહે અખો સદુકો મુજો, મંસૃત્ય ન જાણે જેદને

‘એ ગીતા તે દારદ સમજે, જો એવે દરિ ગુરુ-મંતને. (કૃષ્ણ ૨૨)

આ પરમજ્ઞચાની અતિ નિર્મલ આદર્શ ખરી રીતે સાનધી સમન્વય છે કહી સામા પદાર્થ તરીકે દેખાડી શકાતું નથી.

“જાર્ડ સાને સમજે સંત યરા, પણ ગ્રહીને નથી આપવા,

એ તો પોતે હુંકરો દે પોતાને, તો જ્ઞાન કેદને જાણવા

તો કહે અખો સદુકો મુજો, અજ્ઞ કળા મદતને

મરી શ્રવ્યાનો મર્મ હોવો, સેવો દરિ ગુરુ-મંતને ” (કૃષ્ણ ૨૩)

આ સાનથી સમજાય એવું મહામુક્તનું વર્ણન છે. ન્યારે અનુભવથી સમજાય તેવું જીવન્મુક્તનું વર્ણન ૧૩-૧૬ કડવાંમાં આપવામાં આવ્યું છે. મહામુક્તને અખો “વિદેહી” કહે છે. તે વિદેહીનું સ્વરૂપ અદ્ભુતસમા કડવામાં પણ વર્ણવે છે.

અખે ગીતાના ત્રીજા ખંડનું તાત્પર્ય.

અક્રમ બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન-પ્રણવોપાસના-અપર બ્રહ્મ વડે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ. “અખે ગીતા” ના ત્રીજા ખંડમાં (કડવાં ૨૪-૨૮ સુધીમાં) અખો કૈવલ્યપદ ક્રમવાળાં સાધન શ્રેણી વડે પ્રથમ ખંડમાં મેળવી શકાય છે એમ કહી ગયો છે. તે પદ ક્રમ વિનાના એટલે અક્રમ ભાવવડે મેળવી શકાય છે એવું જણાવે છે. આ અક્રમ બોધમાર્ગને તે “વણક્રમે હોય પંથનો પારજી” એમ કહી સમજાવે છે. આ વણક્રમે આત્મ વસ્તુનો બોધ થાય તે સાધન અજપા જપ અથવા પ્રણવનું અનુસંધાન કહે છે.

નાદ બ્રહ્મ (વાચક)	દાર	અર્થ બ્રહ્મ (વાચ્ય)
(૧) પરાવાણીથી પારનો શબ્દ	(ચિત્તન્વ)	પરબ્રહ્મનો બોધક
(૨) પરાવાણી	(કલ્પના)	અરૂપી કામ, અથવા સંકલ્પ પ્રકટાવે.
(૩) પરચંતી વાણી	(કામના)	અરૂપી કામ, રૂપી ભાવ પ્રકટાવે
(૪) મધ્યમા વાણી	(જલ્પના)	રૂપીભાવરૂપવાળા અનેક શબ્દના ઘાટો ઘડે.
(૫) વૈખરી વાણી	(ઉચ્ચારો)	અનેક ઘાટવાળા પદાર્થો સમજવાથી તેવી વાણી વડે સમજવાનો વેગ આવે.

શબ્દ બ્રહ્મ અથવા પ્રણવના અનુસંધાનને સમજાવનારી અખાતી વાણી અત્યંત રચિત ભાવ બોધક છે, અને વાણીના પરા-પરચંતી-

મધ્યમા-વૈષ્ણરીનું સંસ્કૃત ભાષામાં જે રૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેના કરતા તે વધારે સરલ છે.

ભાઈ પરાપારથી શબ્દ ઉઠે, તે જુગતે જાડી ચામ,
પરા છે પરમાત્મા તે, સ્વે ચૈતન્ય ઘનરાય,^૧
તે મનદારાએ મદાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કંદપના,^૨
કંદપનામાં કામના^૩ છે, તે કરે બહુ બંધપના^૪.

પરાતીત શુ હોય પોષણ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે,
તે પરમતીએ ચામ જાડો, અરૂપ શ્રીગી રૂપ ધરે.
મધ્યમાએ ઘાટ ધકાએ, અને વૈષ્ણરી ચમને વીખરે,
સંસ્કૃતિ વિદ્યા શબ્દ ફેરી, અનંત પ્રકારે ઓચરે
અક્ષર બાવન અનંત રૂપે, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે,
મંત્ર મંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાષ્ઠ નહોયે વાણી પખે. (કડવુ ૨૪)

પ્રણવ અથવા શબ્દ બ્રહ્મદારા પરબ્રહ્મની ઓળખ કરવાની

“વલ્લુકમ” વાળી પદ્ધતિને અમે જેમ ધુધવાનો અગ્નિ છેવટે જ્યોતિનું રૂપ પકડે છે, તેમ સ્વપ્નવેલ બ્રોધજનક પ્રક્રિયા કહે છે અખો કહે છે કે શબ્દ બ્રહ્મના જ્યોતિર્જનક સામર્થ્યને શ્રુત્યવાદીઓ જાણતા નથી તેથી પૂર્ણ બ્રહ્મવાદીથી તેઓ જૂઠા પડે છે શ્રુત્યવાદીનો અગ્નિ ધુધવાતા લાકડા જેવો છે, જ્યારે બ્રહ્મવાદીનો અગ્નિ શુદ્ધ જ્યોત જેવો છે બૌદ્ધ મતના શ્રુત્યવાદીનો અને વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદીનો ભેદ કડવા ૨૫-૨૬-૨૭ માં અખો બહુ સરલ ભાષામાં આપણને શીખવે છે —

ધુધવાતો ચોજે બરો, તે શ્રુત્યવાદીનો વાદ,
ધૂમ્મ બરો અતિ ધૂખતો, તે ચામ્યો જામ અનાદ.
તે કાઝ ન્હોરે કૃષ્ણાનુ ન્હોય, કરે તે ઘોર અધકાર,
દારના દળ ચકી ટળો, અને ઝગડો નહિ ઝાટકાર
તેમ શ્રુત્યવાદીને સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉઘોત,
કયે પણ તેમનો કતેસ ન ટળે, જેવી ચિત્રામણી જોત.

જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે, પણ અજ્ઞવાણું નવ થાય;
 તેમ શન્યવાદી સર્વ નાશ કહે, પણ મૂલ મદિમા ન પ્રીછાય.
 તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પરમાત્મા કહે નથી;
 કર્મ ધર્મને તે નવ પરદે, કહે જગત્ સર્વે શન્યથી.
 કહે શન્ય ઉપજે શન્ય સમાયે, શન્યમા હે સ્થિતિ કરે;
 શન્યમા આશય છે તેહનું, કહે મુખો ફરી નહિ અવનરે.
 કહે અખો શન્યવાદી, ન પામે મૂલ તંતને;
 પ્રભુ પરમાર્થ તેહજ પામે, જે સેવે હરિ ગુરુ સંતને. (કહવું ૨૫)

આ શન્યવાદ અને બ્રહ્મવાદમા નીચે પ્રમાણે તાત્ત્વિક ભેદ
 સમાયેલા છે—

બૌદ્ધમતના શન્યવાદમાં અને વેદાન્ત મતના પૂર્ણ
 બ્રહ્મવાદમાં કયાં વિચારભેદ સમાયેલો છે. ૧ ન્યારે બૌદ્ધ
 મતના શન્યવાદી જગતનો, જેમ અગ્નિ સજગાવવામા આપણે લાક-
 કાનો ઉપયોગ કરીએ તેમ સત્તા અથવા સદ્ભાવ રસીકારે છે, પરંતુ
 તે જગત્ અથવા પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ માને છે, અને તેથી પીઠમા
 પરમાત્મા રૂપ વસ્તુ નથી એમ માને છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મ-
 વાદી જગતને અથવા પ્રપંચને વ્યાવહારિક ઉપયોગવાળું લાકડું
 ખરૂં માનીને તેને સજગાવી પરમાત્મા રૂપ હિયોતના સાધન તરીકે
 સ્વીકાર કરે છે.

૨. ન્યારે બૌદ્ધમતનો શન્યવાદી પ્રપંચને ધુધવાતુ બનાવી જગત
 જેવું જડ રૂપે છે તેવું પણ દેખાડતો નથી તેમ તે ચૈતન્યનું નિર્વા-
 હક છે એમ પણ સમજાવતો નથી પણ વધારે આખો યોગાવી
 અંધકાર ઉત્તો કરે છે, ત્યારે વેદાન્ત મતના બ્રહ્મવાદી જગતને મજ-
 ગાવી શુદ્ધ જ્યોતિ જેવા આત્મ સાક્ષાત્કારને પ્રકટ કરી દેખાડે છે.
 બૌદ્ધ શન્યવાદીની સમજણ ચિત્રામણના દીવા જેવી છે, ન્યારે વેદાન્ત
 બ્રહ્મવાદીની સમજણ સાચા દીવા જેવી છે.

૩. જ્યારે બૌદ્ધમતના સ્વયંવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી, ત્યારે વેદાન્ત મતના શ્રદ્ધવાદી કર્મધર્મની વ્યવસ્થા બનાવી મૂલ્ય તત્ત્વને જેવુંને તેવું જાણાવે છે

અખે ગીતાના ચોથા ખંડનું તાત્પર્ય.

પરપક્ષોનું વર્ણન અને ખડન અને અનુભવી મહા પુરુષના હાથમાં અદ્વૈત નિધાની ત્રિજોરીની કૃત્તી. અખાએ “અખે ગીતા”ના ત્રણ ખડમાં પોતાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોની સમજણ આપ્યા પછી, પરપક્ષોની કેવી સમજણ છે, અને તેમાં કેવા દોષો છે તેનું વર્ણન ચોથા ખડના કડવા ૨૯-૩૦-૩૧ માં કર્યું છે, અને જણાવે છે કે સાખ્ય શાસ્ત્રવાળાની દષ્ટિ પા વસાની ખરી છે, પરંતુ વેદાન્તની દષ્ટિ પૂરી છે, પણ તેની નિરાવરણ દષ્ટિ ક્યારે ગણાય કે તે વેદાન્તી મોઢેથી માયાના જકવાદ કરનારો ન હોય પરંતુ અનુભવી ચાની હોય તોજ.

અખેગીતાના પાંચમા અને છઠ્ઠા ખંડનું તાત્પર્ય.

આવા અનુભવી સતને જેઓ મેઘરી શકે છે અને તેની સેવા અને શુભોનું અખંડ ચિંતન કરી જાણે છે તેનેજ આ દુસ્તર સંસાર તરવાની નૌકા મળે છે —

“નર નારાયણ એક વર્તે, વહનીય તે નર સદા,
દુસ્તર તારક નાવ હરિજન, નિઠારણુમાહે મુદા
કહે અખો સુખે હોય, મોગ ક્ષેમ મહાંતને,
દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનત જે.

અખે ગીતાની “જોક્ષદાયિની શ્રદ્ધાવિદ્યા”ની કૃત્તી અખાને હરિ ગુરુ સંતના હાથમાં સોંપી છે, અને તેનો ટકાર તે પ્રત્યેક કડવાના અનમાં ઘટનાદ વડે કરે છે.

..તો સેવા હરિ ગુરુ સંતને

અખેગીતાની “જોક્ષદાયિની શ્રદ્ધાવિદ્યા”ની ત્રિજોરી તેની “અદ્વૈત નિધા” તેનું વર્ણન કડવા ૩૬ માં તેમાં આની સમાવેશી

છે, ત્યારે તેની કુચી “હરિગુરુ સંત”ની સેવામાં છે.

“એ ગીતા તે દૈત સમાવેજી, વાગ્ગળ વાયે ત્યારે લક્ષ આવેજી.”

આથી દૈતશમનમાં અખેગીતાનું રહસ્ય છે

અત્ર સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે દૈત અથવા જગત્ લેદ
જીવ લેદ જે આપણા અનુભવમાં આવે છે તેનું શમન શી
રીતે થાય ? આ દૈત અથવા લેદ સ્વરૂપ અને તેને શમાવવાના
પ્રકારો અખાએ વધારે સ્પષ્ટતાથી તેના ચિત્તવિચાર મેવાદ અને ગુરુ શિષ્ય
સંવાદમાં આપ્યા છે. પ્રથમ પ્રથમ બધે ભાગે દષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો
સ્વીકાર કર્યો છે, અને બીજામાં સૃષ્ટિદષ્ટિવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે.
બંને પ્રક્રિયામાં સમિચ્છદનદ બહાતરવજ પરમાર્થ સત્ય છે અને દેખાતો
સંસાર તેની સરખામણીમાં ખોટો, જોકે વ્યવહાર સાધનાર સત્ય, છે.
દષ્ટિસૃષ્ટિના વાદમાં આપણા અનુભવમાં આવતું જગત્ આપણા
ચિત્તે અનાદિકાલની નામરૂપની મિથ્યા વાસનાથી ઉત્પન્ન કરેલું છે,
અને તે સમિચ્છદનદ બ્રહ્મનામના અધિધાનને સમજવાથી શમે છે,
એવું પ્રતિપાદન છે દૈતની દષ્ટિથી જગત્ની સૃષ્ટિ, અને દૈતની દષ્ટિ
પલટાઈ જાય તો બ્રહ્મદર્શન એ પહેલા પાદનું તાત્પર્ય છે. બીજા
પાદમાં માત્ર જીવની દષ્ટિ ઉપરજ સૃષ્ટિનો આધાર નહિ માનતા
વ્યવહાર સત્તાવાળું જગત્ પરમેશ્વરની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ બલથી
ઉત્પન્ન થયું છે, તે સ્વજ્ઞા જીવોનું સમાન વ્યવહારનું સાધન છે
તે “સિદ્ધ અથવા જૂત ” સૃષ્ટિ ઉપર જીવો અનેક પ્રકારની સામ્ય
અથવા ભાવદષ્ટિઓ ઉભી કરે છે જેમ એક સ્ત્રીગતિનું શરીર પાંચ
ભૌતિક ઉત્પન્ન થાય તે ઈશ્વર સૃષ્ટિ, તેના ઉપર માતૃપિતાની વાતસલ્ય
ભાવની દષ્ટિ, પતિની દાપત્ય ભાવની દષ્ટિ, પુત્રોની માતૃભાવની
દષ્ટિ, જરની ભોજ્યભાવની દષ્ટિ, એની અનેક ભાવની દષ્ટિઓ
ઉભી થાય છે.

આ પ્રત્યેક પરમેશ્વરસૃષ્ટ પદાર્થ ઉપર જીવોની ભિન્ન દષ્ટિથી
ઉત્પન્ન થયેલું દૈત તે માત્ર દષ્ટિસત્ય છે એટલે દેખાવ માત્ર સત્ય

જે તે સિદ્ધસત્ય નથી અખો કહે છે કે દ્વૈતચમનની પહેલી પ્રક્રિયા મહાબૂત અને તેના વિકારોનું સાચાપણુ અને જીવોએ ઉભી કરેલી સૃષ્ટિનું ખોટાપણુ સમજવું-એ પાયા પર રચાયેલી છે આ પ્રક્રિયાને અખો પચ્ચબૂત બોદે કહે છે, અને તેનું પ્રતિપાદન તેણે “ગુરુશિષ્ય સવાદ” ના પહેલા ખંડમાં તથા “પચીકરણમાં” કર્યું છે -

પરંતુ આ પચ્ચબૂતની પરમેશ્વરથી સરળાયેલી સૃષ્ટિ તે જોકે જીવોની દૃષ્ટિસૃષ્ટિ કરતા વધારે સાચી છે, પરંતુ તેજ પરિણામી સત્ય છે, એવું માનવું એ પણ મોતી જૂન છે આ પાચે તત્ત્વો અને તેના પરિણામો પરમેશ્વરની જૂનસૃષ્ટિ છે, પરંતુ તે ચેતનના આધાર વિના ક્ષણજર ટકે તેવી નથી જેમ માતાપિતાની, પતિની, પુત્રની, અને જરની એકજ સ્ત્રી શરીરમાં ઉભી થયેલી માનસ સૃષ્ટિ એકબીજામાં બાધિત થવાથી મિથ્યા છે, અને પચ્ચબૂતના પરિણામરૂપે તે વિકારી શરીર છે તે પચ્ચબૂતથી ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ પણ તેના નામરૂપ મેરોમાં પગરપર બાધિત થાય છે એકનું દ્રવ્ય બીજામાં નથી એકની ભાવશક્તિ બીજામાં નથી, એકની ક્રિયાશક્તિ બીજામાં નથી આ દ્રવ્યભેદ, ભાવભેદ અને ક્રિયાભેદવડે પચ્ચબૂતની સૃષ્ટિ પણ ઉત્પન્નના સત્વરૂપે ગણાય તેવી નથી જેની રીતે જીવની દૃષ્ટિસૃષ્ટિનું આધાર સત્ય ઇશ્વરસૃષ્ટિ છે, તેમ ઇશ્વરની લોકપ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિનું આધારસત્ય ઇશ્વરના સંવિચ્છાનદરૂપ સ્વશાવ ઉપર રહેલું છે આથી અખો કહે છે કે - બૂતભે-ચેતન્યની લહેરો છે

બૂતભેદ કલ્યા સારોદ્ધાર, પાચેને ચેતન આધાર

ચેતનની લહેરો મહાબૂત, લહેરોનું પ્રતિબિંબ અદ્ભૂત

બૂત ઉપજે વરને શમે, કેાઇકાળે મહાબૂત આથમે

ચેતન સાગર જેમ છે તેમ એક દ્વં નદિ ગુણકર્મ

(ગુ. સિ સવાદ ૪૪-૪૫)

આ પ્રમાણે પચ્ચબૂત એજ તેના પરિણામ રૂપ જગત બધા

ચૈતન્ય રસની લહેરો છે. તે કાષ્ઠ લિખિત નવા તત્ત્વો નથી જેમ સાગરના ભીતર સત્ત્વ જળથી અને બહારના આકર્ષણ જળથી પાણીની લહેરો ઉપજે છે, તેમ ચૈતન્ય શક્તિની માયાશક્તિ વડે, પ્રકૃતિ શક્તિ ભગતા ભૂતભેદની લહેરો યાવ છે ભૂત લહેરોનું પૃથક્કરણ, અખાએ “પંચીકરણમા” સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે, અને તે બાબત પચીકરણના ઉપોદ્ધાતથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે તે માયાશક્તિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેના ચૈતન્યના આભાસો, જેને જીવનામ આપવામા આવે છે તેના બળથી ભૂતભેદની લહેરો ભોગભોક્ષ સધાવે છે. અખો કહે છે કે, આ હંડી સમજણથી જગદ્ભેદ થમે છે. એટલુજ નહિ, પણ જીવભેદ પણ થમે છે:—

ચિત્તભેદ પણ ચિદ્વની લહેરો છે.

તુંતો ચિત્ત ' ચિદ્વની છે લહેર, ચિદ્ સાથે કંઈ નથી વેર,
જ્યારે સુરત ચાલી તુંજ બહાર, ત્યારે તું કેવળ સંસાર.
તેજ સુરત જો પાડી થમે, આવી વસ્તુ પગલે નમે,
તુ વિનાસ પ્રભુ ચેતન તણો, કા તુ ગમે ભાર આપણો.

(ચિત્તવિચાર સવાદ ૯૧-૯૨).

વેદાન્તના નિર્વાદમાં અને બીજા મતના નિર્વાદમાં
લેઠ —આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પરમેશ્વરનું મહાચેતન એક બાળુએ
માયાદારથી પચ્ચભૂત ભેદનાનું જગતના તરંગો ઉભા કરે છે. ત્યારે
બીજી બાળુએ અનિદા દારથી અનેક ચિત્તો એટલે અભિમાની
જીવોની લહેરોને ઉભી કરે છે એક ભો-ય બને છે, બીજા ભોમ્તા
બને છે જેમ એક મોહું મોનું નાનાને દળાવી સમુદ્રના અનેક રંગો
અને વૈભવો ઉપજાવે છે, તેમ ચેતન સાગરના અભિમાનીરૂપ ભોજાઓ
અભ્યાદિ દેવો તરીકે મોટા થઈ-નાના જગતના અભિમાનીઓને અને
પચ્ચમદાબૂતની લહેરોને દર્શાવે છે, અને અકુશમા રાખે છે પરંતુ
અભ્યાથી માડી નાનાથીટ પર્યન્તના જીવનત્ત્વના આભાસો અને પંચ-
બૂતની લહેરો અભ્યૈતન્ય અથવા આધારૈતન્ય વિના અિપકુત સત્તા

વિનાના છે. આથી વધારે હંડી સમજણથી પરમેશ્વરની સૃષ્ટિના
 મૂળધર્મોમાં તે સૃષ્ટિ છેવટનું સત્ય છે—તે મંતવ્યનો અદ્વિમા ખોટો ઠરે
 છે. અખો કહે છે કે આ કારણથી તટસ્થ અથવા નિમિત્તકારણવાળા
 પરમેશ્વરવાદ કરનાં વેદાંતનો અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાનવાળો
 અનર્થોભી મુશ્વરવાદ ચઢીઆતો છે —

વેદાંતે જે મુશ્વર કહ્યો, તે જોવા કોઈ નહિ અળગો થયો,
 તે મુશ્વર છે સર્વાર્વાસ, જેણે સધળો શબ્દ વિશ્વાસ.
 જે ઘટ જેવો હોય રંગ, તેણે તેવું બાધ્યું અંગ,
 પ્રભુ સામર્થ્ય તણો નહિ પાર, જે હું દાર હોય વિસ્તાર.

(ચિત્તવિચાર સંવાદ ૮૪-૮૫.)

આ મુદ્દા ઉપર જોકે ત્રીશ કરબાબ્બમા જગત્ કારણની પ્રક્રિયામા
 પરમેશ્વરનું પ્રતિષ્ઠાન છે, તોપણ પરમ તાત્પર્ય નિર્વિશેષ બ્રહ્મચૈતન્યમા
 નહી, એમ અખો જણાવે છે.

સાબળ સંમત કહું તુજ અંગ, શાકરબાબ્બતણો જે રંગ.

x x x x x

કાર્યોપધિ તણુ નામ શ્રવ, કારણોપાધિ મુશ્વર સદૈવ,
 શ્રવેશ્વરનું કારણ જેહ, પરબ્રહ્મ ત્યા કહીએ તેહ.

x x x x x

શ્રવ મુશ્વર બ્રહ્મને વિશે, બ્યોમચિત્ર મામા રહી લખે.

(ગુ સિ સંવાદ ત્રીજોખંડ) ૩-૩૧)

શાંકરમતનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિવાદમાં અથવા કાર્યકારણ
 વાદમાં નથી, પરંતુ બ્રહ્માત્મૈક્યની સમજણમાં છે — શાકર-
 સિદ્ધાંતને અનુમાર વેદાંતનું તાત્પર્ય જગત્ની કાર્ય પ્રક્રિયા પરમેશ્વર
 કારણથી છે, એવું સાબિત કરવામા શમાયુ નથી. પરંતુ કાર્ય તે
 કારણવિના નથી, અને તેથી જે હેતુ કારણ છે તે પરમ સત્ય છે,
 એ સાબિત કરવામા છે.

જેમ એક આગીઆ સૂર્યના મહિમાને જોઈ મોહ પામે અને પોતાની તુચ્છતા માન્યા કરે, અને સૂર્ય પોતાના મહિમાનું જ્ઞાન કરી આગીઆની તુચ્છતા પ્રતિ ઉપદાસ કરે તો તે આગીઆ અને સૂર્ય બંને મોહનિદ્રામાં છે એકનો મોહ બીજાની મોટાઈ પ્રતિ ભાર મૂકવાથી થયો છે બીજાનો મોહ સામાની નાનમ પ્રતિ ભાર મૂકવાથી થયો છે પરંતુ મોગમ નાનમ બંને મોહજન્ય છે, અને સાચુ બળ

જીવ-ધર્મશ્રેષ્ઠ
વ્યાવહારિક ખરા
છે, પરંતુ બેમાં
અધિકરણ એક
પરબ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ પરમ
સત્ય છે.

બંનેનું તેની સ્ફુરણા પામવાની શક્તિમાં છે તે સ્ફુરણ પામવાની અતર્થામી શક્તિ વડેજ બંને નાનામોટા ગણાય છે. આથી ખરેખર મહિમા આગીઆ અને સૂર્યના તેની સ્વતંત્ર સ્ફુરતામાં છે, નાનામોટા પ્રકાશમાં નથી, આ દષ્ટાન્તની પેઠે જીવ ધર્મશ્રેષ્ઠનો ભ્રમ છે.

જો અભિમાનીનો આ ભ્રમ પુરો થયો છે તે ‘મહામુક્ત’ તેને અખો તત્ત્વ, સ્થિત-અચ, વિદેહી-ગુરુ મોર્ચિ-એના અનેક નામથી પ્રમેાવે છે આ સમજણ અથવા ‘સૂર’ વાળો મહામુક્ત પુરુષ જીવભાવ

તે સમજનાર
“મહામુક્ત” ત
સ્વસ્થસ્થિતપ્રજા

અને ઇશ્વરભાવથી પરમ છે. તેવા પુરુષના એકિક જીવન સંબંધમાં કોઈપણ પ્રકારની લોકમર્ચાદા અથવા રાજમર્ચાદા મૂકી શકાય તેમ નથી અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ

તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ (મુ. શિ. મેવાદ ખંડ ત્રીજો ૭૦-૭૮) ગમે તે પ્રકારની જીવનની શ્રમિકામાં હોઈ શકે છે તેવા મહા પુરુષ શુદ્ધ જેવા યોગી હોય, કૃષ્ણ જેવા ભોગી હોય, રામ જેવા શત્રુનો નારા કરવાના મતવાળા સદેહી (દિહાભિમાનવાળા) રાજર્ષિ હોય, જનક જેવા રાજ ધર્મનું પાલન કરનાર વિદેહી (દિહાભિમાન વિનાના) રાજર્ષિ પણ હોય, અને સંસાર વચમાં ચોક્કસપણે કામ કરનાર વસિષ્ઠ જેવા કર્મકંડ પણ હોય મહાપુરુષના આ પાંચ પ્રકાર —

૧યોગી, ૨ભોગી, ૩સદેહી, ૪વિદેહી, અને ૫કર્મઠ જતા તેની
 ઝોળખ કરવાના ત્રીસ લક્ષણો છે. આ ત્રીસ
 તે યોગી, ભોગી, સદેહી, વિદેહી, કર્મઠ પૈકી ગમે તે
 આ ત્રીસ લક્ષણોનું વર્ણન અખો નીચે
 ભૂમિકામાં જીવન પ્રમાણે કરે છે —
 ગાળનાર હોય.

× × × × ×

(શુ સિ. સંવાદ ત્રીજો ખંડ ૬૮-૧૧૧)

મહામુકતને ઝોળખવાનાં અસાધારણ ત્રીસ લક્ષણો.
 ૧સત્ય ભાષણ, ૨ક્ષમા, ૩અદ્રોહ, ૪આત્મભાવ, ૫કરુણ, ૬ધીરત્વ,
 ૭માણસૃષ્ટિમા સમભાવ, ૮આજી આખ્યન્તર પવિત્રતા, ૯હૃદયનું
 ક્રામણ પથ, ૧૦સત્યને તારવાનો વેગ, ૧૧નિષ્કિંચનતાની સમજણ,
 ૧૨બ્રહ્મચર્ય, ૧૩સત્યવેરામ્ય, ૧૪તત્ત્વવિભાગની શક્તિ અથવા વિવેક
 યાન, ૧૫હરિશરણતા, ૧૬અન્ત કરણની શુદ્ધિ અથવા શીતલતા,
 ૧૭મતી-આપણ અથવા મતાધતાનો અભાવ, ૧૮અદીનત્વ, ૧૯પરમ
 ગાભીર્ય, ૨૦આતુર્ય, ૨૧પડમિંથી ન દગાવાપણ, ૨૨નિરભિમાનિત્વ,
 ૨૩સર્વાત્મદષ્ટિ, ૨૪સર્વદાન કરવાની વૃત્તિ (કલ્પદ્રુમતા) ૨૫આત્મ-
 ત્રાણ ૨૬મૈત્રી, ૨૭નિષ્કામ ભગવદ્ ભક્તિ, ૨૮આણ્મંગી અંતરત્યાગી,
 ૨૯સમદર્શિત્વ, ૩૦યથાપ્રારંધ જીવની ધરમા અથવા વનમા જવાની
 મિત્યા લોતુપતા નહિ.

આ ત્રીસ લક્ષણો મહામુકતના સિદ્ધ ચિન્હો છે અને મુમુક્ષુ-
 ઝોના સાધનો છે શુદ્ધ યાત્રીજ મહામુકત હોય શકે તેને ઝોળખવા
 સાર અખો દમ પ્રકારના યાત્રીઓ ગણાવે છે.

(૧) શુષ્ક યાત્રીઓ, (૨) યાનદમ્બ, (૩) વિતંડાયાત્રી, (૪)

અક્ષયજ્ઞાની, (૫) નિદ્રકજ્ઞાની, (૬), બ્રમજ્ઞાની (૭) હઠજ્ઞાની, (૮) ચક્ર-
જ્ઞાની, (૯) શ્રવ્યવાદી, (૧૦) શુદ્ધજ્ઞાની.

મહામુક્ત દશવિધજ્ઞાનીઓ પૈકી દસમો શુદ્ધજ્ઞાની
છે. જુઓ છપ્પા દશવિધ જ્ઞાનીઅંગ. જુઓ જ્ઞાન ક્રમ-
અંગ. પરંતુ આ મુક્ત લક્ષણની સિદ્ધિ થવામાં અખો બક્તિ
સાથે જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેની ખાસ જરૂર માને છે. તેમાં પણ વૈરાગ્ય
ઉપર વધારે બાર મૂકે છે, વૈરાગ્ય હશે તો તત્ત્વજ્ઞાન તથાતું આવશે,
વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુંજ નથી, અને થાય તો કાયા
ધકામાં પાણી સરી જાય તેમ તે સરી જાય છે. જ્ઞાનની નિષ્ઠા વૈરાગ્ય
વિના બંધાતી નથી.

નવ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ દસમાને ધેર જાય ત્યારે સૂચ આપે:—

“દસ પ્રકારના જ્ઞાનીઓ લખ્યા, પણ નવે તે દસમા વિષુ મિથ્યા;
નવેનો લક્ષ્ય ત્યારે શુદ્ધ થાય, જ્યારે અનુભવ દસમો ધેર જાય.”

આવા શુદ્ધ જ્ઞાનીઓના ટોળા હોતા નથી. તેઓ વિરલ હોય છે:—

વૈરાગ્યનાં બે રૂપો—૧ જ્ઞાનનિર્વેદ; ૨ વસ્તુ વૈરાગ્ય.

“જ્ઞાની ન હોય ટોળા ટોળ, મુક્તના ન હોય સર્વ મજકપોલ,
શબ્દ વેધી જોવા કે જાત, શબ્દ સકળ નહોય દક્ષિણવંત,
બહુમા નિપજે કાઈ એક જન, બાકી આખા રમીડે મન.”

(છપ્પા ૩૬૨)

જગતના બેદવાળા પ્રાણીપદાર્થો પ્રતિ આપણને વૈરાગ્ય શુદ્ધિ
બે રીતે સામાન્ય દષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી જણાય છે. કા તો દુઃખના
અનુભવથી આપણને નિર્વેદ થાય, અથવા વિષયોના દોષોના જ્ઞાન
વડે નિર્વેદ થાય. દુઃખથી ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય બીજા વિષયો મળ્યા
આવતા અને દેશકાલ, અને વસ્તુસ્થિતિ બદલાતા અનપાઈ જાય છે,
અથવા જગત તરફ દૈવ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. અખો આ વૈરા-
ગ્યને નિરુપયોગી માને છે:—

જન જાણે છે જે વૈરાગ્ય, તે ત્યાં સામે ઉપજે રાગ,
વૈરાગ્ય હોય ત્યાં -હોય દ્વેષ, તે ત્યાં ઉભો બાધે કલેશ.
આપાપોનો થાયે ત્યાગ, ત્યારે અખા સાચો વૈરાગ્ય.

(છાંપા ૬૧૧.)

વૈરાગ્યમાં દ્વેષની છાયા હોવાની ન જોઈએ—વિપયોના
સાચા પાચભૌતિક વિકારો તરીકેનું જ્ઞાન થવાથી જે નિર્વેદ પ્રકટે
તેને અખો “જ્ઞાનનિર્વેદ” કહે છે અને તેનું બીજું નામ વિવેકથી
ઉત્પન્ન થનારો વૈરાગ્ય અથવા અપર વૈરાગ્ય સાત્ત્વમા કહે છે, ગુરુ-
શિષ્યસંવાદના બીજા ખંડમા આ વૈરાગ્યનો બોધ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના
ઉદયનો આધાર આ જ્ઞાનનિર્વેદ ઉપર છે.

પરમ વસ્તુ જે પ્રકારની સમ્મિદ્ધાનદ એકરસ છે, અને જીવ-
ધૃશ્વર ભેદ વાસ્તવ નથી એવી કંઠી સમજાવતી ઔશ્વર્ધાદિ સર્વ
પ્રપચમા વૈરાગ્ય સિદ્ધ થવો તેને અખો “વસ્તુવૈરાગ્ય” કહે છે. તેના
ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ઠાનો આધાર છે.

“વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જો મન, તો વસ્તુ પ્રીતીરે જન;
પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દૃશ્ય ધણી છે દેહ
દૃશ્ય નિવારે તો છે રામ, રવેપદ આપ તુરીયા ધામ,
રૂપ વસ્તુ વૈરાગ્ય તું, સાભળ કહું તુજ તન,
અચળ્ય આપ વિચારતા, નામ દબે પુરંજન”

(ગુરુ-શિ મં. ત્રીજો ખંડ ૨૦-૨૨)

વૈરાગ્યના ફક્ત રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન. વિવેકજન્ય વૈરાગ્ય અથવા
અખાની પરિભાષામા કહીએ તો “જ્ઞાનનિર્વેદ” અને પરમ વૈરાગ્ય અથવા
અખાની પરિભાષામા કહીએ તો “વસ્તુવૈરાગ્ય” વિના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકટ
થતું નથી તથા ટકતું નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર આ બે પ્રકારના
વૈરાગ્ય ઉપર છે. ગુ. શિ. સંવાદના ચોથા ખંડમા અખો તત્ત્વજ્ઞા-
નનું નિરૂપણ કરે છે રાગદ્વેષવાળી, આપ-ત્રી દષ્ટિ અથવા કલેશવાળી
ચિત્તની સ્થિતિ વસ્તુને જેરી છે તેરી દેખાડી શકતીજ નથી. આપણા

અંતઃકરણને અવિદ્યા દોષ અંધારી આપે છે, અને રાગદ્વેષ ખોટા રંગમા વસ્તુને દેખાડે છે. અવિદ્યા વડે જે અન્તઃકરણની સ્થિતિ થાય તેનું નામ “અદૃષ્ટિતત્ત્વ” અખો કહે છે કે—

અદૃષ્ટિતત્ત્વ વડે શુન્યનો સ્વીકાર.

જ્યારે પ્રકટયું અદૃષ્ટિતત્ત્વ શૂન્ય કેરૂં કરીએ તે સત્ત્વ.

શુ સિ. મં. ચોથો ખંડ ૪૨)

દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વ વડે અનુભવાતાં દ્રવ્યદૈત,
ભાવદૈત, ક્રિયાદૈત.

રાગ દ્વેષથી હણાયેલું અંતઃકરણ જે અનુભવ મેળવે તે લક્ષ્યાલક્ષ અથવા પક્ષાપક્ષવાળો હોય છે. આ લક્ષ્યાલક્ષવાળું અથવા પક્ષાપક્ષવાળું ચિત્ત જોકે જ્ઞાન મેળવે છે, પરંતુ અપૂર્ણ અને અંડવાળું તે જ્ઞાન હોય છે, તાર્કિકોનું સમજાનું જ્ઞાન આ વર્ગમા પડે છે. આ જ્ઞાન બેદ-અભેદને વળગે છે કાર્ય કરણના વાદમા જકડાય છે, અને જ્ઞાન મેળવનાર તત્ત્વને બાળુ ઉપર મૂકી રેબનેજ સત્ય માની વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રકારનું લક્ષ્યાલક્ષવાળું, પક્ષાપક્ષવાળું, બેદાબેદ-જ્ઞાન “દૃષ્ટિ-અદૃષ્ટિતત્ત્વ” કહેવાય છે. તે વડે એક અદ્વૈત જ્ઞાન ઉપર ત્રણ પ્રકારના દૈતના આરોપો ઉભા થાય છે. એક સમિચ્છાનંદ અદ્વિતીય જ્ઞાનતત્ત્વને સ્થાને પંચભૂતો તેના ચોદ લોકવાણા ભોગ્ય સ્થાનો, તે તે લોકમા ભોગ ભોગવનાર મનુષ્ય, દેવ, પક્ષી અનેક ભોક્તાઓ વગેરે દ્રવ્યદૈત ઉભું કરવામા આવે છે. આ પંચભૂતો, તેના કાર્ય રૂપ ભોગ્ય લોકો, અને તેના અનેક ભોક્તાઓ ૩૫ દ્રવ્ય-દૈત ઉભું થયું તેના ઉપર ભાવદૈત ઘડાય છે. દરેક પિંડના જુદા જુદા રંગો, અકારણ રાગદ્વેષો, ભાવદૈતના એટલે ચિત્તના ધર્માધર્મ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન વૈરાગ્ય-અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય-અનૈશ્વર્ય, એવા આઠ ભાવોના બેદવડે એક તરફ ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની પરા દાષ્ટાવાળા જ્ઞાનદેવની અને બીજી તરફ અધર્મ અજ્ઞાન અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્યની પરાદાષ્ટાવાળા શુદ્ધ જગત્તી બેદમાવના ઉભી થાય

છે; અને બેદભાવનામાં હસાયેલાં પ્રાણીઓ, ભાવદૈત્યી દૃશ્યમેશાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકતાં નથી.

દ્રવ્યદૈત ઉપર ભાવદૈત ઉભું થયા પછી ક્રિયાદૈત ઉત્તું થાય છે. પ્રત્યેક પિંડના જૂદા ભાવો હોવાથી અને જૂદી વાસનાઓ હોવાથી તેની ક્રિયા નિયમે કરી જૂદી પડે છે, અને તેથી ક્રિયાએ કરીને સર્વ પ્રાણી પ્રદાર્યો વસ્તુતઃ જૂદા છે એવું માની લેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યદૈત, ભાવદૈત, અને ક્રિયાદૈતને વળગનારી જીવની સમજાણુ-લક્ષ્યાલક્ષવાળી, પક્ષાપક્ષવાળી, દૃષ્ટિ અદૃષ્ટિ તત્ત્વવાળી ગણાય છે. તેની દૃષ્ટિ વ્યવહાર સાધે છે, પણ પરમાર્થ જોઈ શકતી નથી. તેની દૃષ્ટિ આધાર ચેતન્યને જોતી નથી. જે ચેતન્ય ઉપર આ ત્રણ દૈતના ઘાટ ધડાયા છે તે પીઠ ઉપર આ ત્રણ પ્રકારના નાટકના રંગો છે—એ રમૂતિ જતી રહે છે; આ ત્રણ પ્રકારના દૈતરંગો આ જમાનામાં “સીનેમાના” ખેત્રો જેવા છે અને અખાના ગામડે ગામડે આળા આમડામાં દીવાની મદદથી દેખાડાતા ખેત્રો જેવા છે. (જુઓ ચિત્ત વિચાર સંવાદ ૨૭૧-૨૭૮. જાપાના વિસ્વરૂપ અંગ ૧૫૦-૧૫૪, આમખેડાના ખેલ સંબંધતા)

દૃષ્ટિતત્ત્વ વડે વસ્તુજ્ઞાન “અથવા સાચું” તત્ત્વજ્ઞાન. વૈરાગ્યના પ્રભાવથી જ્યારે ચિત્તની અવિદ્યા અંધારી, અને ગમદેવનાં રંગવાળા ચસમાં દૂર થાય ■ ત્યારે અનુભવીને “દૃષ્ટિ તત્ત્વ” ઉત્તે છે. આ સંબંધમાં અખો કહે છે કે —

“દૃષ્ટિતત્ત્વ પ્રકટયું જ્ઞાન, ત્યારે ટળાયું પ્રકૃતિનું માન,
દૃષ્ટિતત્ત્વ તે તેનું નામ, જે દેખીએ દબે ધામ.”

આ દૃષ્ટિતત્ત્વ વસ્તુને વળગે છે, ત્યારે અદૃષ્ટિતત્ત્વ યન્યને વળગે છે.

“જ્યારે પ્રકટયું અદૃષ્ટિ તત્ત્વ, યન્યકેઈ કહીએ સત્ત્વ,
પરાત્પર પરચલ ચેતન્ય જેહ, વસ્તુ નામ કહીએ તેહ.
વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, ત્રણ દૈતનો ચાયે ભંગ;

પામે વસ્તુનેા છે સ્વભાવ, ટળે દૂતને આપે થાય
મોટાનેા અનુભવ મહા, તે નહિ છીતરને-સાધ્ય”

આ દષ્ટિતત્ત્વ વડે મહા અનુભવ અથવા બ્રહ્માત્મિક્ય વસ્તુનું જ્ઞાન અથવા “સૂઝ,” પત્રી જીનનુમુક્તને “અણુનિગી” અવસ્થા પ્રકટે છે (જુઓ છાંપા-સૂત્ર અગ્ર ૧૩૧-૧૨૪. ચ શિ સવાદ ત્રીજો ખંડ ૩૨-૨૩)

લિંગસેદ અને અણુલિંગી પદનું વર્ણન. અખાતી “સૂઝવડે જે અણુલિંગી” પદ પ્રાપ્ત થાય છે એ પરિભાષા કહીકે સમજવા જેની છે જે વડે ઢાઢ પણુ પ્રાણીપણ્યની પુટ થાય અથવા જૂઠા રૂપમા હિગી નીકળે અથવા જન્મેજ તેનું નામ “નિગ.” જેમા કાર્ય સૂક્ષ્મભાવે ઉત્પત્તિ પૂર્વે રહે છે, જેમા કાર્ય પ્રકટ થાય છે, અને જેમા કાર્ય સમે છે અને જે વડે પરમેશ્વરની લક્ષણા થાય છે તેનું નામ “લિંગ” “લિંગો” કારક હોય, એટલે ઉપાદાન કારણ રૂપે હોય, અને સાપક પણુ હોય. અચેતનનિંગો કારક છે, ચેતનલિંગ સાપક મણાય છે

વેદાન્તશાસ્ત્રનાં લિંગો અને શૈવાગમોનાં લિંગોનું વર્ગીકરણ, તેની શક્તિઓ, તેનાં અગસ્થલોનું પ્રતિપાદન. પરમેશ્વરનું લક્ષક ‘નિગ’ ચાર રૂપો ધારણ કરે છે, અને તેમાથી જે પુટ અથવા પરિણામ થાય છે તેને ‘દેહ’ અથવા “અગસ્થન” કહે છે વિંગ જ્યારે કારણ, ત્યારે દેહ તે કાર્ય. નિંગ તે કાર્ય કરનાર

* સૂક્ષ્મત્વાત્કરણત્વાચ સયનાદ ગમનાદપિ ।

જ્ઞાણરૂપરમેશસ્ય, લિંગમિત્યમિધીયતે ॥

(યોગશિલોપનિપદ્)

લિંગશબ્દેન વિદ્વાંસ સૃષ્ટિસહારકારણમ્

સયાદાગમનાન્નાદુર્ભાવાનાપદમવ્યયમ્ ।

(લગ્નાલોક)

સામર્થ્ય અથવા વીર્ય અથવા જળ, ત્યારે “અંગસ્થલ” અથવા યોનિ તે કાર્યનું પ્રકટ થવાનું અધિકરણ. આ મૂલ્ય પરિભાષા શૈવાગમની છે, અને તેનો સ્વીકાર સાખ્યયોગમા અને વૈદિક અને પૌરાણિક ધર્મમાં નાભાતરે અને રૂપાતરે થયો છે. વેદાન્ત શાસ્ત્રમા એમ માનવામા આવે છે કે નિમના ચાર પ્રકાર છે—(૧) મહાચૈતન્ય અથવા પરબ્રહ્મ રૂપ વસ્તુ તે મહાકારણ લિંગ; તેની શક્તિનું નામ સહજા અથવા સ્વતંત્ર ચિદ્શક્તિ, અને તેનું અંગસ્થળ એટલે અભિવ્યક્તિનું સ્થાન, તે કૈવલ્ય માણુનારા જ્ઞાનીનો દેહ. (૨) તે મહાકારણમાથી બીજું લિંગ થાય છે. તેનું નામ કારણલિંગ; તેની શક્તિ તે ચૈતના અને તેનું અંગસ્થલ તે ધમ્મરનો દેહ. (૩) કારણ લિંગમાથી ત્રીજું લિંગ ઉદય પામે છે. તેનું નામ સૂક્ષ્મલિંગ, તેની શક્તિ વિષયોની વાંસના અને તેનું અંગસ્થલ તે જીવનો દેહ. (૪) સૂક્ષ્મલિંગમાથી ચોથું લિંગ પ્રકટે તેનું નામ સ્થૂલ લિંગ, તેની શક્તિ તે સ્થૂલ શરીરને ઉત્પન્ન કરવાની અથવા વિષયને ભોગવવાની ભાવના, અને તેનું અંગસ્થળ તે આપણો પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ દેહ જે વડે સ્થૂલભોગો ભોગવાય છે. આ ચાર વેદાતના મહાકારણ, કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ નિગોની શૈવાગમમા ભોક્ષલિંગ, જ્ઞાનલિંગ, (ભાવલિંગ), યોગલિંગ (પ્રાણલિંગ), અને ભોગલિંગ (મુદ્ધલિંગ) એવી સંજ્ઞાઓ છે.

આ ચાર પ્રકારના લિંગોમા જે સ્થળ અથવા અંગસ્થાન છે એટલે પિંડ છે તેમા જીવીસ તત્ત્વો સમાયેલા છે.—

નીચેનું કોષ્ટક શૈવાગમ પ્રમાણે અને અખાના વેદાન્ત પ્રમાણે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કેવું છે તે સ્પષ્ટ કરશે.

તત્ત્વસંખ્યા, તત્ત્વોનાં નામ.
 (૧૫) કલા (૫) જૂદાં પંચીકૃત અણુઓ.
 (૧૬) ગોત્રેન્દ્રિયો
 (૧૭) કર્મેન્દ્રિયો

૧૫ સમાય છે અને સ્થૂલમાં પિંડાકાર
 બને છે.

(૯) પંચમૂલતી અપંચીકૃત

૫ તન્માત્રાઓ

૪ અન્તઃકરણ

૯ સમાય છે અને તે સ્થૂલના અન્ત-
 મત રહે છે.

(૧) ચૈતન્યમાત્રા જેમાં ચિદાકાશ સ્ફુરે
 છે, તે હ્રસ્વરના દેહમાં પ્રગટ હોય છે,
 અને હ્રસ્વના દેહમાં તેની છાયા હોય છે.
 મદાનિષ્ઠુ અથવા નારાયણુ સર્વો-
 વાસવાળું ચિન્મય શરીર.

૨૬

૧ ગોત્રમસંજ્ઞા
 ૧ બોધસિદ્ધિ
 (૪૮) સિદ્ધિ

સિદ્ધિના સિદ્ધરથલમાં-બાહ્યરસનું ૧૭
 બોધવાને.

૨ ગોત્રસિદ્ધિ
 મુદ્ધરથલ-અંગમા-એકવર્ષબાહ્યિત,
 હ્રસ્વના અંગ રથલમાંકામવાસનાવડે-

(પ્રાણસિદ્ધિ) પ્રમોદનના નિમિત્તની કામ મુખ
 તુષ્ણવૈ, સિદ્ધિના સિદ્ધરથલમાં વેદાન્ત
 વાસના વડે હ્રસ્વના કસ્માળ અર્થે
 અનુમદવૃત્તિનો ગેમ કરાવે.

કારણ-રથલઅંગમાં જ્ઞાન, હ્રસ્વના
 અંગરથલમાં-અવિદ્યાના યોગવાળી

૩ જ્ઞાનસિદ્ધિ
 (ભાવસિદ્ધિ) જ્ઞેનાવડે સૌકિકજ્ઞાન પ્રકટાવે. સિદ્ધિ-
 ના સિદ્ધરથલમાં-વિદ્યાની યોગવાળી
 જ્ઞેના વડે અલૌકિક જ્ઞાન પ્રકટાવે.
 મદાકારણ-રથલ અંગ-વેદાન્ત હ્રસ્વનું
 અંગરથલ નિદિ.

૪ ગોત્રસિદ્ધિ
 સિદ્ધનું સિદ્ધરથલ તે મદાનિષ્ઠનું
 અથવા મદામુક્તનું દેખાતું શરીર.

પચ્ચીસતત્ત્વપર્યન્તના અણુઓથી ધડાએકું વીર્યવાળું ન્યાસુધી કારણ (જ્ઞાનવિગ્ન સૂક્ષ્મ યોગિનિગ્ન) અને સ્થૂલવિગ્ન (ભોગલિગ્ન) વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સન્નેતન બાવવાળું જીવન, ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા વાળું જીવન અને સ્થૂલ વિષયોને ભોગવનારું જીવન પ્રકટ થયા વિના રહેતું નથી. પુનઃ પુનઃ આ નવીકૃત્ કરાવનારું ખરી રીતે આ વિગ્નોના સદ્ભાવ અને તેની શક્તિઓ છે. આ સર્વ લિંગો છેવટના અનિગ્ન અથવા અણુલિંગી મહાવિષ્ણુમાં ચેતના, વાસના અને વિષયભાવનાવાળી ત્રણ પ્રકારની શક્તિસહિત ન્યાસુધી શમે નહિ. ત્યાંસુધી જન્મ મરણની-પ્રેત્યભાવની-એટલે મરીને ફરી ઉત્પન્ન થવાની પર-પરા અટકી શકેજ નહિ. ચોથા અણુલિંગી મહાકારણ પદમાં જેઓ મહા અનુભવગતથી આવી શમે તેમના ત્રણ પ્રકારના લિંગો, ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓ, અને ત્રણ પ્રકારના અગસ્યતો શમે છે અને આ સ્થિતિ પ્રકટ થવી તેને “મહાવિદેહા” અથવા મહામુક્તની સ્થિતિ કહે છે. મહામુક્ત પુરુષનું શરીર મહાવિષ્ણુનું શાપકલિંગ છે તેની ઉપાસનાથી સાધક અનુક્રમે ભોગલિગ્ન, યોગલિગ્ન, જ્ઞાનલિગ્ન, અને ભોક્ષનિગ્નના ફળો મેળવી શકે છે.

મહાવિદેહા શક્તિવાળો મહામુક્ત પુરુષ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પારસમણિ જેવો છે.

“ જેમ પારસ તેમ જ્ઞાના જન, મૂળમાં તે મૂકાવે ચિદ્,
જીવ દાળીને સ્વે સિવકરે, તજજા પુરુષો મહાનમ ધરે
જે કરે આપ સરખો તાત, એ બહાવેતાની મોટી વાત,
તે માગે કરવો સત્સંગ, તો સમજાવે વરણ પ્રસંગ ”

(ગ્રંથિ સવાહ ત્રીજો અડ ૧૭-૧૮)

સમજતા ધીપતિ સ્વે યામ, અખા એ દેવસ્વ કરે,
આનું પૂરણ પુરુષોત્તમ પરબજ, દેણું હું તાજાં દણુરે
(દેવસ્વગીતા ૨૪).

અખાનું પંચીકરણ

ઉપોદ્વાત

અખાનો આ કદમા નાનો પણ વિચારમાં ગભીર ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકેએ સમજવા સાર પંચીકરણ પ્રક્રિયાનો વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં કેવો ઉપયોગ છે અને તેનું સ્થાન તે વેદ એટલે શું ? શાસ્ત્રમાં કયા આવે છે તે જાણવું જરૂરનું છે આપણા હિન્દુ ધર્મના પવિત્ર સાહિત્યને વેદ એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે એ નામ ઉપરથીજ આપણને સહજ સમજાય એમ છે કે એ સાહિત્યમાં જ્ઞાન એટલે વેદનને (વિદ્-જાણવું) મુખ્ય સ્થાન મળેલું છે આ સાહિત્ય જોકે એક શાસ્ત્રરૂપ છે તેપણ તેના બે મુખ્ય ભાગ પાડવામાં આવે છે એક ભાગનું નામ મન્ત્રમંદિતા છે બીજા ભાગનું નામ બ્રાહ્મણ છે એટલે કે તે મન્ત્રોનો ઉપયોગ વિગેરે કેવી રીતે છે તે સમજાવનારા ગ્રંથ આ મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ મંત્રાવાળા ગ્રંથ તેજ ખરીરીતે વેદ કહેવાય છે એ વેદના ચાર વિભાગો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, એ ખરી રીતે એના તાત્પર્ય ઉપર બધાયલા નહીં, પરંતુ વેદમાં સમાવશી મુદ્ધક્રિયાને લગતા ઋત્વિજોના કાર્યો એક તરે સમજી શકાય અને ઉપયોગમાં આવે એટલા વારતે પાડવામાં આવેના છે, એટલે કે હોતાનું કામ કરનાર ઋત્વિજને ઉપયોગમાં આવે એવા વેદનું નામ ઋગ્વેદ અથર્વનું કામ કરનારને ઉપયોગમાં આવે એવા વિભાગનું નામ યજુર્વેદ, યજુ સમરે તે તે દેવતાને લગતા સૂકતોનું જ્ઞાન કરનાર ઉદ્દગાતાને ઉપયોગમાં આવે તે વિભાગનું નામ સામવેદ. આ ત્રણ વેદો ખરી રીતે વેદરૂપી કહેવાય છે ચોથો વેદ જે અથર્વવેદ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગૃહ કર્મોનો સમાવેશ થાય છે, અને તેનો ઉપયોગ શાન્તિ પુષ્ટિ અદિ ક્રિયાઓમાં થાય છે

આ ચારે વેદના વિપુલ સાહિત્યને અપૌરુષેય ગણવામા આવે છે, એટલે કે કાર્મપણ પુરુષ અથવા દેહધારી વેદના પ્રતિપાદ્ય મનુષ્યે શુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી એ મન્થો વિધયો ધર્મ અને લખ્યા હોય એવું માનવામા આવતું નથી, બ્રહ્મ પરંતુ અનાદિ સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે નવો સર્ગ થાય છે ત્યારે ત્યારે પ્રકૃતિના બીતર રહેલા સિદ્ધ નિયમાનુસાર જે આદ્ય સ્કુરણ થાય તેની વાણીમા જે પરપરા ચાત્રે એવા સખ્દરાશિને શ્રુતિ ધર્મ પ્રતિપાદન એટલે કે ગુરુપરપરાથી સાબળેલું એવું નામ ભાગ તે કર્મકાંડ. આપવામા આવે છે આવી શ્રુતિઓની અનેક શાખા હોય છે અને તેમાની ઘણીખરી લોપ પણ પામી ગયેલી છે તે છતાં જે કનિયુચના આરભ સમયે પ્રચલિત હતી તેનું વર્ગીકરણ જે પુરૂષે કર્યું તેનું નામ વેદ યાસ છે. આ વેદ-વ્યાસથી પ્રચિત થયેલા અને હાનઉપનબ્ધ યતા મન્ન અને બ્રાહ્મણ-રૂપ વેદમા મુખ્ય બે તાત્પર્યોનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે — (૧) ધર્મતત્ત્વ, (૨) બ્રહ્મતત્ત્વ ધર્મતત્ત્વને લગતો વેદનો ભાગ, પછી તે ગમે તે વેદમા આવ્યો હોય, તેનું નામ કર્મકાંડ બ્રહ્મતત્ત્વને લગતો વેદભાગ, પછી તે ગમે તે સ્થાને આવ્યો હોય, તે જ્ઞાનકાંડમા પડે છે ધર્મ-તત્ત્વ અમુક દરવુ વા ન દરવુ એટલે કે વિધિનિયંધર હોવાથી પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારની વાસનાઓને લીધે અનેક પ્રકારનું હોર્ષ શકે છે, અને તેનો બધો આધાર શાસન કરનાર પુરુષની આજ્ઞા અને તેને વશ વર્તનાર શિષ્યના પાનન ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથી કર્મકાંડ ખરી રીતે પુરુષતન્ન એટલે કે ક્રિયા કરનાર અને ક્રિયા કરાવનાર પુરુષની ધર્મગતે તામે રહે છે આ ક્રિયાકાંડનું ક્ષણ અમુકક્રિયા કરવાથી અમુક ક્ષણ મળે છે એટલા જ્ઞાનમાત્ર ઉપર આધાર રાખતું નથી ઉદાહરણ તરીકે સંખ્યાવદન નિત્ય-કર્મ કરવું એટલું જાણવા માત્રથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપ ક્ષણ જાણનારને મળતું નથી, પરંતુ તે જાણીને-અનુષ્ઠાન કરનારનેજ મળે છે એટલે

વિહિત કર્મ કરનારને શુભ ફળ અને નિવિદ્ધ કર્મ કરનારને અશુભ ફળ મળે છે. આ પ્રમાણે વેદનો કર્મકાંડ આજ્ઞા અથવા વિધિઉપર આધાર રાખે છે, ક્રિયા કર્તા પુરુષની વાસનાને અનુસાર થાય છે; અને કર્મનું અનુગ્રાહન મદ, મધ્યમ, અને ત્રીજા પ્રકારે થાય છે.

વેદનો બીજો કાંડ, જેને જ્ઞાનકાંડ કહે છે, તે કર્મકાંડથી કંઈક જુદા પ્રકારનો છે તે કાંડમાં આવતું જ્ઞાન સિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પદાર્થને

જલ્પવાનાર છે અને મનુષ્યની ઈચ્છા અનિચ્છા

બ્રહ્મના જ્ઞાનનો પ્ર- ઉપર તે જ્ઞાનનો આધાર નથી. જેમકે અશુ- તિપાદક વેદભાગ ચિન્દ્રયનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ સાથે સંબંધ થાય,

તે જ્ઞાનકાંડ. તો જે રૂપનું પ્રત્યક્ષ થાય તે આપણને ગમતું હોય વા ન ગમતું હોય તેપણ સિદ્ધ વસ્તુનું

માન કરાવે છે. તેરીજ રીતે વેદવાક્ય વડે જીવાત્માની શુદ્ધિનો, પર માત્રા અથવા બ્રહ્મત્વ સાથેનો, પ્રમાણ-પ્રમેય સંબંધ ઉભો થાય તો બ્રહ્માનુભવ જાગે છે. આ બ્રહ્મનો અનુભવ જાગવામાં ખરી રીતે સાધન સામગ્રીની જરૂર રહે છે એટલે કે વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પ્રાણી હોય, પછી તે ગમે તે દેશકાલમાં અથવા જાતિમાં થયે હોય તેપણ બ્રહ્માનુભવ અટકાવી શકતો નથી. આથી જ્ઞાનકાંડ એ વસ્તુ- તંત્ર છે, એટલે કે જે વસ્તુને જાણવાની છે, તે વસ્તુના સંબંધ ઉપરજ જ્ઞાનના ઉદયનો આધાર છે. બ્યારે ક્રિયામાં તેમ નથી.

આ વેદનો જ્ઞાનકાંડ જેમાં સમાયેલો છે એ આમ ધણે ભાગે મન્ત્ર સહિતાના અંતમાં તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથના અંતમાં આવતો હોવાથી શબ્દસં તે વેદાન્ત કહેવાય છે. વળી

વેદાંત એટલે શું? વેદનું તાત્પર્ય તેમાં હોવાથી અર્થતંત્ર પણ તે જાગને વેદાન્ત કહે છે. આ જ્ઞાનકાંડના વેદાન્ત

વાક્યોને ઉપનિષદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તે એવા હેતુથી કે ગુરૂની પાસે બેસીને (ઉપ) શ્રવણ વડે જે રહસ્ય જ્ઞાન મેળવવું તેનું નામ ઉપનિષદ (સદ્ બેસવું). વળી જીવની અવિદ્યાને તે કાપે છે (સદ્-કાપણ) તેથી પણ ઉપનિષદ કહેવાય છે.

આ વેદાન્ત વાક્યો અથવા ઉપનિષદો એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું
પહેલું પ્રસ્થાન છે. એટલે કે રાજમાર્ગ છે.
પ્રસ્થાન એટલે શું? (પ્રસ્થાન પ્રતિષ્ઠતે પરંપરયા વિદ્યરતિ
શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં ચેન માર્ગેણ તત્ત્વસ્યાનમ્) પ્રસ્થાન એટલે
ઉપનિષદોનો સમાસ. જે માર્ગે મનુષ્ય ચાલે તે તે લક્ષ્યપ્રસ્થાનમાં ન
જાય પરંતુ ઈષ્ટ સ્થાનેજ જાય તેવો રાજમાર્ગ.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન, એટલે વેદાન્ત વાક્યોનું તાત્પર્ય સમજવામાં
સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિને, અસાધારણ બુદ્ધિમાન અથવા અનુભવી
પુરુષના અનુભવ અને સ્મૃતિનો આધાર લેવો પડે છે. આવા
આધાર વાક્યોવાળા ગ્રંથોને સ્મૃતિપ્રસ્થાન કહે છે, અને તે સ્મૃતિ-
પ્રસ્થાનો વેદવ્યાસનાજ મહાભારતરૂપ જે પાંચમો વેદ ગણાય છે
તેનાજ ખડોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે એ પાંચ ખડોના નામ
નીચે મુજબ છે:—

(૧) મગવદ્ ગીતા.

સ્મૃતિપ્રસ્થાનમાં (૨) સનત્સુજાતીય
લગવદ્ ગીતા વગેરે (૩) વિષ્ણુસદ્લનામ.

ગ્રંથોનો સમાસ (૪) ઉત્તરગીતા.

(૫) અનુગીતા.

આ સ્મૃતિપ્રસ્થાનોમાં મુખ્યત્વે કરીને આ કલિયુગના ધર્મ-
પ્રવર્તક લગવાન ઔકૃષ્ણ વડે પ્રમોદાયેલા વાક્યોને આધાર રૂપ
લેવામાં આવે છે, અને તે એવા હેતુથી કે હિન્દુધર્મની ગમે તે
શાખાનો, ગમે તે સંપ્રદાયનો, અથવા ગમે તે મતમતાંતરનો કોઈ
પણ માણસ હોય તોપણ તેને શ્રી કૃષ્ણના અવતારી રૂપના માહાત્મ્ય
સંબંધમાં વિવાદ હોતો નથી.

આ શ્રુતિપ્રસ્થાન અને સ્મૃતિપ્રસ્થાન જે મુદ્દાઓ સિદ્ધાન્ત રૂપે જણાવે તેની ન્યાયે કરીને એકવાક્યતા કરી ન્યાયપ્રસ્થાનમાં જણાવનાર પ્રસ્થાનને ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે, અલ્લસૂત્રનો સમાસ. અતે તે પ્રસ્થાનનું સાત્ર તે અલ્લસૂત્ર તેનું બીજું નામ અલ્લભીમાસા અથવા સારીરકસૂત્ર છે.

આ ત્રણે પ્રસ્થાનો ઉપર ભાષ્યાદિ રચી વેદાન્તશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શાખા છે એનો નિર્ણય કરી બતાવનાર પુરુષને જ આચાર્ય સંદ્યા મળે છે. જેઓ આ ત્રણ પ્રસ્થાનોની એકવાક્યતા કરી બતાવી શકે નહિ તે ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હોય તો પણ દિ-દુષ્કર્મમા પ્રમાણ પુરુષ મનાતો નથી.

આવી એકવાક્યતા કરનાર આદ્ય શંકરાચાર્યને વેદાન્તશાસ્ત્રના સમુદારક માનવામા આવે છે તેઓ છ. સ ત્રણ પ્રસ્થાનોની ૭૮૮-૮૨૦ ના અરસામા થવા અને તેમનો એકવાક્યતા કર- સિદ્ધાન્ત કેવવાદૃત કહેવાય છે તેમણે આ નાર તે આચાર્ય. સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન લગભગ બાર વર્ષ સુધીમા પોતાના ધરમ ગુરુ મૌડપા. પાસેથી મેળવ્યું જણાય છે, અને તેના અનુભવની કૃત્તીરૂપ યોગનું જ્ઞાન તેમણે પોતાના ગુરુ ગોવિંદાચાર્ય પાસેથી મેળવ્યું જણાય છે આદ્ય શંકરાચાર્યના ઉપનિષદો ઉપરના તથા ભગવદ્ગીતા, સનન સુખતીય, વિષ્ણુસદ્ભ નામ ઉપરના તથા અલ્લસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યો વેદાન્તશાસ્ત્રનો પાયો છે એ પાયા ઉપર વ્યાખ્યાનો, વાર્તિકો, ટીકાઓ, પ્રકરણો, નિર્ણયો વિગેરે અનેક પ્રકારના ભગ-ઉપાગો વાળી ઈમારત ચણાઈ છે.

એ વેદાન્તશાસ્ત્રની ઈમારતમાના એક અંગને “પ્રકરણ” એવી સંદ્યા આપવામા આવે છે. મુજરાતી ભાષામા શાસ્ત્ર અને પ્રક પ્રકરણનો અર્થ સાધારણ રીતે અન્યનો વિભાગ રૂણનો ભેદ. એવો સમજવામા આવે છે. પરંતુ વેદાન્ત-શાસ્ત્રમા પ્રકરણ એ પારિભાષિક શબ્દ છે.

શાસ્ત્રિકદેશસબદ્ધમ્ શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।

આહુ પ્રકરણનામ શાસ્ત્રવેદવિપશ્ચિતૈઃ ॥

જે ગ્રન્થશાસ્ત્રના એક દેશ સાથે સંબંધમા હોય અને શાસ્ત્રના આસ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવામા રોકાય એવા ગ્રન્થને શાસ્ત્રવેદના નાણુનાગઓ પ્રકરણુ નામ આપે છે

પૃથીકરણુ વેદાન્તશાસ્ત્રનુ પ્રકરણુ છે. આ પ્રકરણુના મૂલ ખીન્ને શ્રુતિપ્રરયાનમા એટલે ઉપનિષદોમા પૃથીકરણુ એ વે આવેના છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપા ઢાન્તશાસ્ત્રનુ પ્રક ઠકના ત્રીજા ખડમા તથુ મૂર્ત બ્રૂતોનો આધાર રણુ છે. લેવામા આવ્યો છે. ત્યા જગતની પ્રક્રિયા

પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, જે સદ્બ્રહ્મમાથી પ્રકટ થયા છે, તેના ત્રિવૃત્તકરણુ એટલે કે ત્રિગુણીકરણુ ઉપર રચવામાં આવી છે. ઉદાલક પોતાના પુત્રને ત્યા છાંદોગ્ય ઉપનિષદ એવુ સમજાવે છે કે આ જગતના સધળા માં ત્રિવૃત્તકરણુનુ પદાર્થો આ તથુ બ્રૂતોમાથી પ્રકટ થાય છે પ્રકરણુ, તેમા સ્થિતિ પામે છે, તેમા લપ પામે છે,

અને એ નિયમ જેવો પિંડમા ચાને છે તેવે જ

બ્રહ્માડમા પણ ચામે છે જેમ અન્ન, એટલે પૃથ્વીનું કાર્ય ખાધા પછી રથૂન, સૂક્ષ્મ અને કાગલુ એ તથુ રૂપમા પનટાર્થ નાય છે, એટલે કે અલના રથૂન ભાગમાથી મળ ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમ ભાગમાથી માસ ઉત્પન્ન થાય છે અને કારણુ અથવા સૂક્ષ્મતમ ભાગમાથી મન થાય છે તેવીજ રીતે જવનો રથૂન ભાગ મૂત્રના રૂપમા, મધ્યમ ભાગ લોડીના રૂપમા અને સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણુના રૂપમા પનટાય છે તેજ અથવા અગ્નિ પણ રથૂન રૂપમા આપણા દેહમા તાડકાના રૂપમા, મધ્યમ ભાગ મજ્જના રૂપમા, અને સૂન્ન ભાગ વાતીના બગમા પનટાય છે આ પ્રકારે તથુ પૃથ્વી, જન, અને તેજ અનુક્રમે કાળા, ધોળા અને લાન ગગમા સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિમા સર્વ પદાર્થોમા અનેક રૂપે ઝોગખાય છે. આ સધળા, આ તથુ

ભૂતનાં મિશ્ર કાર્યો, જીવ-ચૈતન્યના ગ્રેરક બળ વડે અનેકાકાર થાય છે, અને જીવના અનેક પ્રકારના બોગોને સિદ્ધ કરે છે આ જીવ ચૈતન્યનો આત્મા તે મૂલનું સદૃશ્ય છે, અને તેથી એકાત્મભાવના અનુભવ વડે જે જીવાત્મા આ જગતના મૂલકારણ સદૃશ્યમાં એક રૂપ થાય છે તે આ ધ્વજવિદ્યાને જાણે છે એમ કહી નવ પ્રકારના દૃષ્ટાન્તો આપી નવ વાર શ્વેતકેતુને ઉદાહરક “તે” (તત્ત્વ) એટલે જગતકારણ સદૃશ્ય “તુ” (ત્વમ્) “હુ” (અસિ) એ પ્રકારનો મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે આથી ત્રિવૃત્તકરણ શાસ્ત્રના એક દેશ સાથે મંબધવાણુ છે, અને શાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન-ધ્વજાત્મક્યનો અનુભવ-તેને સિદ્ધ કરવામાં તે રોકાય છે આથી પૃથ્વી, અપ્, તેજના ત્રિવૃત્તકરણ એ જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં અવાન્તર વાક્ય જની તત્ત્વમસિ મહા વાક્યનું પ્રકરણ બને છે.

જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં ત્રિવૃત્તકરણની પ્રક્રિયા એક ઉદાહરણ તરીકેની જ છે, તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં એ ત્રણ તૈત્તિરીય ઉપનિ- ભૂતો ઉપરના એ ચઢીયાતા તત્ત્વો આકાશ અને પદ્મમાં પચીકરણ- વાયુનો સ્વીકાર છે અને તેમાં આકાશભૂત આ ના પ્રકરણનું બીજ. ચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થયું છે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને આથી અજો પચમહાભૂતોને ચૈતન્યની હહેરો કહે છે, અને જડ પદાર્થો નથી એવું સમજાવે છે, એમાં ન્યાય-વેશિષ્ઠની પચ્ચભૂત પ્રક્રિયા તે સ્વીકારતો નથી પણ વેદાન્ત-શાસ્ત્રના પાયાની અદૈતવાદની પ્રક્રિયા સાથે પોતાના વિચાર મુથે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના ત્રણ પાયાના સિદ્ધાન્તો છે, અને તે આ છે. (૧) સમ્યક્દાનદ જ્ઞાતતત્ત્વ એ સત્ય પરત્ત છે એટલે કે ત્રણે કાળમાં બાધ ન પામે એવી એ વસ્તુ છે. (૨) આ દરમ જગત્ત એ જ્ઞાને એકે પ્રકારે છે, પણ સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી અને તેથી તે મિથ્યા છે. (૩) એ જગત્તનો

અનુભવ કરનાર દેહેધારી જીવ અથવા શારીર આત્મા ખરી રીતે મૂલ્ય
 બ્રહ્મરૂપ જ છે, અને કોઈ રીતે લિન્ન પદાર્થ નથી. તે પરમાત્માથી
 છૂટો પડ્યો છે, અલ્પજ્ઞ છે, પરતન્ન છે, સુખી
 જીવ-બ્રહ્મની અલે- છે, દુઃખી છે, જન્મમરણ પામે છે વિગેરે એના
 દાનુભૂતમાં શા મંબંધની જે મંસારભાવના છે તે અજ્ઞાને કરી
 એનું તાત્પર્ય છે. ઉભી થયેલી છે, અને એ જમ મધાર્થ જ્ઞાન-
 વડે એટલે કે "હું ખરેખર બ્રહ્મરૂપ છું" આ
 અનુભવ વડે દૂર થઈ શકે છે. આ જમ દૂર થયો એનું નામજ
 મોક્ષ છે. જીવ બ્રહ્મથી છૂટો પડેલો કોઈ પદાર્થ છે, તે મંસારમા
 પડેલો છે, તે ક્રિયાએ વા ઉપાસનાએ કરીને બ્રહ્મભાવને પામશે એ
 વિગેરે મગ્ન પ્રક્રિયા સાચા જ્ઞાન પર બંધાયેલી
 જગતની ઉત્પત્તિ નથી. તેવી પ્રક્રિયાનું શાસ્ત્રમા સ્થાન હોય તો
 માત્ર કમમોક્ષમા ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે, પરંતુ
 ઈશ્વર સંબંધમાં તેમા સાચું તાત્પર્ય નથી. જેમ "બીજનો
 ઉપાસના પ્રક્રિયા મન્દ્રમા વૃક્ષની શાખા ઉપર છે" એ વાક્યનું
 માં શાસ્ત્રનું તા- તાત્પર્ય "શાખા ઉપજ્ઞ મન્દ્ર છે"-એમ કહે-
 ત્પર્ય નથી. તે વામા નથી, પરંતુ લટકતી નેત્રશક્તિને એક
 પ્રક્રિયાઓ ગાખા મ્થાને એકાગ્ર કરવાથી સાચો બીજનો મન્દ્રમા
 ચંદ્ર જેવી ઉપ જે આકાશમા છે એનું જ્ઞાન કરાવવામા છે,
 થોગી છે. તેનીજ રીતે જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા અને
 એ જગતમા જીવ પરમેશ્વરથી વિખૂટો પડેલો
 મંસારમા બધાયેલો છે તે પરમેશ્વરની સાથે લક્ષિતભાવથી જોડાવાથી
 પરમેશ્વરરૂપ બને છે, અને એ પ્રક્રિયામા ઉપાસનાવડે કરીને બ્રહ્મરૂપ
 થવાય છે એ વાત શાખાચંદ્ર જેની છે; એટલે કે ઉપાસના સિદ્ધ
 થતા સાચો બ્રહ્માત્મ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ
 જીવ વસ્તુતઃ છૂટો પડેલો બ્રહ્મમા પેસી જાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય
 નથી. જીવને બ્રહ્મભાવે ઓળખવો એમાં સઘળા કાર્યકારણવાદની
 પ્રક્રિયાનું તાત્પર્ય છે, અને નહિ કે તે પ્રક્રિયામાં જ તાત્પર્ય છે.

પંચીકરણ પ્રક્રિયા આ રીતે જગત્ની ઉત્પત્તિ, રિયતિ, લયના

સંચારમા સુધાયલી છતાં એનું પ્રયોજન બહા-

પંચીકરણની પ્ર- ત્વેકમ અનુભવમા છે એ લાવ પંચીકરણના
ક્રિયામાં સ્પષ્ટવાદ સવાણ અઠ્ઠાણ ચોપાર્ધમા અખાએ જણાવ્યો છે.
સંમજવાનો નથી “ સ્થૂલને જોતા નાવે પાર,

પરંતુ અદ્વૈતાનુભવની અન્તર ઉતરે લાધે સાર;

તેમાં કૃત્તી છે.

એ લેખે દેહાભિમાન,

જીવેશ્વરનું ટાંગો ભાન.

૬૭

એ પંચીકરણ મહાવાક્ય,

એણે થાય અનુભવ પારિપાક,

જગતપણ જોને છે સત્ય,

તેણે એનું કરવું નિત્ય.

૬૮

જ્ઞાતપ્રત્યાનમા આ પ્રકારે પંચીકરણ પ્રક્રિયાના બીજકો છે.

એવું જાણ્યા પછી મૃતિપ્રત્યાનમા એ પ્રક્રિયાના

શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં અરુરો કેવા છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી

પંચીકરણનું બીજ જાણવાની જરૂર છે ભગવદ્ગીતાના ૭ઠ્ઠા અ-

અને મૃત્પ્રત્યા- ખ્યાનના મોયા-પાયમા મોકમા જગત્ની પ્રકૃ-

નમાં તેનાં અકૃતો. નિના બે ભાગ પાડવામા આવ્યા છે એક

અપરા, બીજી પરા. અપરા પ્રકૃતિમા પચમૂતો

અને મન, શુદ્ધિ, અને અદકાર એ માનસતત્ત્વોનો સમાસ થાય છે.

પરા પ્રકૃતિ તે ઉપચેતન. આ પ્રકારે અપરા પ્રકૃતિમા અન્તર્ગત

થોડા પચ મૂતો ક્ષેત્રનું એટલે જીવના મ્યુલ ઘટક અવયવો છે અને

મન, શુદ્ધિ, અદકાર તે એના અવયવોને સાધનારા માનસતત્ત્વો છે.

એ આડે મગીને પિંડ-વ્રત્તાંની રચના થાય છે. પાઠજના વેદાન્તમા

ચૈતન્યરૂપ એકજ પદાર્થનો મૂળ ઉપનિષદમા સ્વીકાર દોવાથી અને

મન, શુદ્ધિ, અદકારાદિ માનસ સમગ્રોનો સમગ્રો ખૂલાઓ પંચમૂતોના

પરિણામોથી સમજાવી શકાય એવો દોવાથી માત્ર પચમૂતોના શુદ્ધ

આયુઓ વડે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ સમજાવવામા આવ્યું છે.

ત્રીમ ન્યાયપ્રસ્થાનમાં એટલે જ્ઞાનસૂત્રમાં પંચીકરણની પ્રક્રિયા કેવળ અંકુર રૂપે રહેલી છે એમ નથી પરંતુ યજ્ઞના રૂપમાં ઓળખી શકાય એવી રીતે ખીલેલી છે. (ભુએ. વ્ર. ન્યાયપ્રસ્થાનમાં સ્વ. અ. ૨ પાદ ૩ વિચલધિકરણ સુ. પંચીકરણનો ૧ ૭ તથા ધાયુ અધિકરણ તેજ અધ્યાપ- રવીકાર, ના તેજ પાદનું સ. ૮) આ અધિકરણોમાં બે અમૂર્ત જૂતોનાં સ્વીકાર કરી જગત

પ્રક્રિયા સાબીત કરવામાં આવી છે. અને જ્ઞાનસૂત્ર ત્રણમાં ત્રિયાત્મ- કરવાનુભૂયસ્ત્વાત્ એ સૂત્રમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ વડે દેહની યોજના જે છાન્દોગ્યમાં વર્ણવી છે તે તે ત્રણ જૂતોના પ્રાધાન્યને લઈનેજ રચવામાં આવી છે. પરંતુ તેના ઉપરના બે અમૂર્તતત્ત્વોનો અસ્વીકાર કયો છે એવું નથી વિગેરે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રકારે પંચીકરણના બીજાકો શ્રુતિપ્રસ્થાનમાં છે, અંકુરો રમૂતિ- પ્રસ્થાનમાં છે અને યજ્ઞ ન્યાયપ્રસ્થાનમાં છે. ત્યાર

આદ્યશંકરાચાર્યનું પછી આ પંચીકરણની પ્રક્રિયા શ્રી આદ્યશંકરા- પંચીકરણ પ્રણવ આર્ય અક સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં લખી છે. તે ગ્રંથને ભાષ્ય અને તના ‘પ્રણવ ભાષ્ય’ કહે છે. તેના ઉપર મુરશ્વરનું ઉપર મુરેશ્વરશાસ્ત્રી- વાર્તાકઠ, તેના ઉપર આનંદગાનનું નિવરણ છે. યંનું વાર્તાકઠ. તેના ઉપર રમાયેલા ઈ. સ.ના ચોદમા સૈકામાં થયેલા શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીના પંચદશી

પાછળનાં પંચીક- ગ્રંથમાં પંચીકરણ પ્રક્રિયાનું સારું પ્રતિપાદન રણોમાં પ્રણવ ૧૪ છે, તથા વેદાન્તસારમાં પણ તેનું હુંકમાં સારું ઘાનો લેખ. વિવેચન છે. પરંતુ આ પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંચીકરણ પ્રક્રિયાનો પ્રણવવધા

• આ પંચીકરણ ગુજરાતી પ્રેસના માલીકે હાલ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેના ઉપરનો મારો ઉમેદ જોઈએ તો આ ગ્રંથના પશ્ચિમમાં આવે છે.

અખાના હાથમાં સાથે સંબધ છે આ રહસ્ય જુલાયુ છે. અને
જુની પચીકરણ- અખાના પચીકરણથી આપણને સ્પષ્ટ સમ-
ની આવી. જ્યાં છે કે પચીકરણ પ્રક્રિયા પ્રણવવિદ્યા સાથે
સાધન રૂપે જોડાયેલી છે. અખો આ રહસ્ય
નેવુથી બાણુ સુધીની ચોપાઈમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે —

“પરા પરચન્તી મધ્યમા વૈખરી, પિંક બ્રહ્માડ વિને ચારે ખરી,
સોહમ શબ્દ વિરાટને વિશે, એક સૂત્ર પિંક માહિ લખે ૯૦
લેતા શ્વાસ યાથે સકાર, મૂકે શ્વાસે યાથે હકાર,
સકાર-હકારનો હોયે લોપ, ત્યાં એકાર રહે વણુ ઓપ ૯૧
તે એકાર અચિત્ત અકાર, તે ત્રિધા ચામ અવાચ્ચને જોર” ૯૨

~ ~ ~ ~ ~

આનો ઉદ્દેશ્ય આરભમાં અખો કરે છે —

‘વસ્તુવિશે સ્વભાવે શૂન્ય, તેમાં પ્રણવની ઉઠે ધુન્ય,
એ એકાર જાણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ.” ૪

આ પ્રમાણે પચીકરણ પ્રક્રિયા સાથે સંબધ હોવાથી પ્રણવના
સંબધમાં સામાન્ય જ્ઞાનની ખાસ જરૂર રહે છે હિન્દુ ધર્મના
અભ્યાસકો સર્વ સાધારણ રીતે જાણે છે કે
પ્રણવ એટલે શું? એકાર એ પરમેશ્વર સાથે સર્વોચ્ચ બાધનારો
કોઈ વિવક્ષણ સંબધ છે પરંતુ આ એકાક્ષર
શબ્દનો ધાર્મિક તથા અનુભવીઓના પદોમાં શા કારણથી મહિમા
આયો છે તે ઉપર લાગ્યેજ ચિન્તન થયું છે આ જગતનું મૂલ્ય
કારણ અને આપણામાં આત્મ રૂપે રહેલું
પરા વિદ્યા અને યજ્ઞતત્ત્વ વી રીતે સસારી જીવના અનુભવમાં
અપરા વિદ્યા આવે તે રીત અથવા પદ્ધતિને ઉપનિષદમાં
‘વિદ્યા’ કહે છે આ વિદ્યાના અપરા અને
પરા એવા બે નામ આપવામાં આવે છે. તેમાં અપરા સાધન તરીકે
અગ્નિદાદિ સધળા શબ્દોમાં છે. પણ તે દ્વાર એટલે વિખરાતા

પદાર્થોને સમજાવે છે, તેથી જ્ઞાન વિદ્યા કહેવાય છે, અને તેને લગતી સધળી વાણી તે વૈખરી કહેવાય છે, કારણ કે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોના નામ રૂપ, ગુણ, કર્મ એ સર્વ અકારાદિ વર્ણોથી રચાયેલા પદો તથા વાક્યો વડે આપણે સમજી સમજાવી શકીએ છીએ. આ

સધળી વિદ્યા વૈખરી વાણીમા ગૂંથાયેલી, તે ક્ષર શબ્દબ્રહ્મ અપરા વિદ્યા છે અને તેને જાણવાનાગે શબ્દ અને અક્ષર અર્થ તે અપર બ્રહ્મ છે. આ અપરબ્રહ્મની સમજ-
બ્રહ્મ, જાણવાળો મનુષ્ય, ભાર્ત્તરિના કહેવા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મને જાણવાનારી એટલે પરબ્રહ્મને

જાણવાનારી વિદ્યા ત્રેજવી શકે છે, આથી પરબ્રહ્મને તથા અપરબ્રહ્મને જાણવાનારો જે કોઈ શબ્દ હોય તે મન્ત્ર કહે-
તેનું નામ મન્ત્ર વાય છે, કારણ કે તેનું મનન કરવા વડે તે અથવા રહસ્યવર્ણો શબ્દ વિચારકનું ત્રાણ એટલે રક્ષણ કરે છે.

શબ્દ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા એવું માનવામા આવે છે કે આવા શબ્દની ખોળ અતુલબીજા માર-
ફતજ થઈ શકે છે, અને આવેા ગુપ્ત શબ્દ મેળરી તેની ઉદ્ધેન સર્વ જાણુએથી કરવામા આવે તો આ જગતનો સધરો ભેદ ખુલ્લે છે. આને 'Lost Word' યા 'Logos' એ સંગ્રાથી પ્રાચીન યાદુદી ધર્મમા રીતીકારવામા આવેા છે હિન્દુ ધર્મમા આ શબ્દબ્રહ્મની સમજણ બહુ ગ્રીણુનટથી આપવામા આવે છે. બ્રહ્મચેતન્ય પોતાની જાતે પૂર્ણ હોઈ જે જે સબધમા આવે તેને પૂર્ણ જનાવે છે, તેથી તે તનમા એક એક શક્તિ રહેલી હોવી જોઈએ કે તે બ્રહ્મનત્વના બીનરના સામથ્યને જગતના અનેક રૂપમા અને ઁવોના

અનેક આલાસોમા વિગુના અથવા બહુ-
પરવિધાનો એકાક્ષર પણાને સમજાવી પુન એકીકરણ કરી મન્ત્ર તે "પ્રણવ" બનાવે છે. આ વિધનુ પૃથક્કરણ કરનારી અથવા હકાર, તથા એકીકરણ કરનારી જે વિદ્યા તેના વાયક એકાક્ષર શબ્દને અધ્યાત્મવિદે પ્રણવ

એવું નામ આપે છે, એટલે કે એની સાથે યોગ સાધી શાસ્ત્રાનુસાર
ચિનન કરવામા આવે તો તે આ જગતને

પ્રભુવ, તાર, વેદ- અનેક પ્રકારે નવુ નવુ દેખાડે છે. (મકર્જન-
સાર (વગેરે નામો- નય) વળી તે શબ્દ જીવનું તારણ કહે છે,
ની વ્યુત્પત્તિ તેથી તેને તાર અથવા તારક કહે ■ નકવે-
દનો આરંભ મન્ત્ર અગ્નિમોષ્ટિ એ વાક્યમા

આવેના અકારથી, યજુર્વેદના ઋજૈત્વા એમા આવેના ઉકારથી અને
સામવેદના અતિમ વાક્ય સમાનમ્ ચરમ્ એના અન્તમા આવેના
મકાર એમ ત્રણે વેદના આદિ, મધ્ય, અને અન્ત અક્ષરોના સ યોગી
કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો તે શબ્દજલ વેદસાર કહેવાય છે આ
વૈષ્ણવી વેદ વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓકાર સંબંધમાં સામાન્ય શુદ્ધિથી
એમ માનવામા આવે કે સંસ્કૃત ભાષામાથી ઉત્પન્ન થયેલી આ
શબ્દજલની ભાવના દશે પરંતુ વેદાન્ત

પ્રભુનું વાચક શાસ્ત્રમા વેદ સાથેના આદિ, મધ્ય, અન્તયવર્ણ
રૂપ (શબ્દ) અને સાથેના મંત્રવધી આ શબ્દ ઉત્પન્ન
વાચ્યરૂપ (અર્થ) થાય છે એ શબ્દજલની ઉદભવની માત્ર
બાહ્ય પ્રક્રિયા માની છે, તેઓની આન્તર

પ્રભુનું નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા એવી છે કે શબ્દ જલ સર્વ પ્રાણી-
જનિતતત્ત્વનું વાચ્ય- એમા, પૃથ્વી તે ગમે તે દેશ કાનમા હોય
કપણ શી રીતે ? તેમને સમાન બોધક અથવા રજોરૂ હોવાજ
જોઈએ તેથી તેઓ એક નૈસર્ગિક અથવા

દ્રવ્યતી પ્રક્રિયા વડે પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજાવે છે અમુક પ્રાણી
સચેતન વા અચેતન છે એનો સામાન્ય અનુભવ આપણને તેની
સ્વાસ-પ્રસ્વાસની ક્રિયાથી સમજાય છે. આ ક્રિયા ફેફસાવાળા પ્રાણીઓ
સ્પષ્ટ કરે છે, ફેફસા વગરના પ્રાણીઓમા પણ તે થાય છે જોકે આપણ-
ને તે પ્રત્યક્ષ સમજમા આવતું નથી. પરંતુ એટલું તો બોધ્યસ ■ કે

સચેતન શ્રવ ગર્ભાધાનથી માંડી મરણ પર્વન્ત અમુક પ્રકારની સંક્રિય

વિકાસવાળા પિંડની સ્થિતિને બોગવે છે. આ

સ્વાસ-પ્રસ્વાસમાં પિંડમાં થતી વાયુને બીતર લેવાની ક્રિયા

થી મંત્રનો ઉદ્ભવ પૂરક અને વાયુને મૂકવાની ક્રિયા રચક, એ

સોહમ મહાવા- વડે એક નૈસર્ગિક ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે

કૃપમાંથી ઝકારનો અને તેને વૈખરી વાણીમાં ઢંસઃ કહે છે. એની

ઉદય-નાદ-અહા. ધારાવાહી ચાલતા જે શબ્દનો ધ્વનિ પ્રકટ

થાય તેનું વૈખરી વાણીનું રૂપ સોહમ થાય

છે આ કુદરતી શબ્દમાંથી બ્યંજનાન્ત લાગ બાદ કરી જે શેષ

શુદ્ધ સ્વરભાગ બાકી રહે છે તે ધ્વનિને (ઝ) રીતે ઓળખ-

વામાં આવે છે, જેને અખો-“સેતો સ્વાસથી...” વિગેરે ઉપર કહેલા

વાક્યમાં ઓળખાવે છે. આ ઝોકારનો નાદ અથવા ધ્વનિ આપણા

ક્ષુદ્રપિંડમાં હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આ બ્રહ્માડના વિરાટ દેહમાં

પણ હોય છે. આ નાદબ્રહ્મની એકજ ઢળા આપણા સચેતન પિંડમાં

સૂત્ર રૂપે જોડાયેલી હોય છે અને એના બીજાં અનેક સૂત્રો બ્રહ્મા-

ડમાં અનેક પ્રાણી સાથે જોડાયેલા હોય છે.

પ્રણવની પંચ- આ શબ્દબ્રહ્મની પંચમાત્રાઓ પાડવામાં

માત્રાઓ. આવે છે—(૧) અક્ષર, (૨) ઉક્ષર, (૩)

મક્ષર, (૪) નાદ, (૫) બિન્દુ. એને લીધેના

રૂપમાં અ, ઇ, ય, ં, . એ રીતે ઝ એ અક્ષરમાં દર્શાવવામાં આવે

છે. આમાં અક્ષર, ઉક્ષર, મક્ષર અવયવો રપષ્ટ છે. અર્ધમાત્રા

તરીકે અર્ધઅક્ષર દર્શાવવામાં આવે છે એને નાદ કહે છે.

જે ટપકું કરવામાં આવે છે તે બિન્દુમાત્રા કહેવાય છે.

મૂળ બ્રહ્મચિન્તનની બિન્દુમાત્રાને અખો = યન્ય સ્વામિની "

કહે છે. આ ઉપરથી પ્રણવના પાંચ અંગો મૂળ બ્રહ્મ-

ચિન્તનમાંથી પ્રકટ થાય અને તે વડે આ જગત્ વિકાસને પામે એની

ભાવના આ શાસ્ત્રમાં ગૃંથવામાં આવી છે. તેમાં અક્ષર, ઉક્ષર, અને

મકાર એ ત્રણ મર્ત્ય માત્રાઓ છે, એટલે નાશ પામનારી છે અર્ધ-
માત્રા મર્ત્યોમર્ત્ય છે, અને બિન્દુમાત્રા એ અમર્ત્ય છે, કારણ કે જ્યાં
સુધી જીવ-ચેતન્યમા જલ હોય ત્યાં સુધી આ સજ્જલ પ્રકટ થયા
વિના રહેતોજ નથી અકારાદિ ત્રણ માત્રા સાથે પૃથ્વી, અપ્, અને

તેજનો સબધ, અર્ધમાત્રા અને બિન્દુમાત્રા
પ્રણવની પાંચ- સાથે વાયુ અને આકાશનો અબધ માત્રી મૂલ
માત્રામાંથી પાંચ પરમેશ્વર ચેતન માયા જતવડે અનુક્રમે આકાશ,
તત્ત્વોનો ઉદય, વાયુ, તેજ, જન, અને પૃથ્વી એવા દ્રવ્યમા
પદ્ધતિ છે, અને તે પ્રત્યેક સજ્જમાત્રા સ્પર્શ

માત્ર, રૂપમાત્રા, રસમાત્રા, અને ગંધ તન્માત્રાઓવાળા દ્રવ્યો અને અણુઓ
તે તે દ્રવ્યના અપચીકૃત અણુઓ ગણાય છે ત્યારપછી તે અણુઓના

સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ એવા ત્રણ ભેદ

પચતત્ત્વોની માત્રા પછી તન્માત્રાઓમાંથી જે અણુઓ ઢૂંઢા પડે
ઓનો પુન ભેદ અને છે અને જે અણુઓ તે તન્માત્રાઓના આવ
પરમાણુઓનો ઉદય, રજોમા રમે છે તે અણુઓમા ગુણોનું વૃદ્ધી
શ્રેણી તમા ક્રિયાનું બહોળાપણુ પ્રકટ થાય છે-

પચીકરણમા એવું માનવામા આવે છે કે પ્રત્યેક તન્માત્રાનું પરમાણુ
પચવા તૂટે છે, અને તેમાનો અકષી ભાગ મુખ્ય તત્ત્વરૂપે રહે છે

અને બાકીના ચાર એક અષ્ટમાશ એક અષ્ટમાશ

અપચીકૃત ભૂત ભાગો બીજા તત્ત્વોના પરમાણુઓ સાથે સંયોગી
પરમાણુમાંથી પ ટરણને પામે છે, અને આવા સંયોગીકરણથી
ચીકૃત પરમાણુનો ઉત્પન્ન થનારા દ્રવ્યો તે પચીકૃત દ્રવ્યો ગણાય
જન્મ.

૩ ઉદાહરણ તરીકે એક પચીકૃત પાર્થિવ
અણુમા પૃથ્વીદ્રવ્યનો એક ત્રિતીયાંશ ભાગ, અને

જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશનો પ્રત્યેકનો અષ્ટમાશ ભાગ એમ્હો
ચપેક્ષે હોય છે તેમા પૃથ્વીના ભાગ પ્રધાન હોવાથી તે દ્રવ્યને પથિવ

દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે, નહિ કે તેમા એકલી પૃથ્વીજ છે તેથી. તેવી જ રીતે જલ, વાયુ, આકાશ, અને તેજનું સમજી લેવું. વેદાન્ત પ્રક્રિયામા આકાશ એ નૈયાયિકોઃ જેવું વિચારે માને છે તેવું નથી, પરંતુ અમુક પ્રકારના પરમાણુઓથી ઘડાયેલું હોય છે, જો કે ઘણું સૂક્ષ્મ હોય છે એમ માનવામા આવે છે. આ પંચીકૃત અણુઓ વડે આ સમગ્ર જોખમ જગત-ચૌદ લોક ઘડાય છે. તેમા અનેક ભોક્તાઓના શરીરો પણ તેજ વડે પ્રકટ થાય છે. આ સ્થૂળ જગત પંચીકૃત પરમાણુઓમા ઘડાયેલું, અને સૂક્ષ્મ જગત અપંચીકૃત પરમાણુઓથી રચાયેલું, અને કારણ જગત બિન્દુ વ્યાપ્ય અવ્યક્તથી ઘડાયેલું સમજાવવામા આવે છે. આ શબ્દમાથી પ્રકટ થયેલો અવ્યક્ત નાદ ખરી રીતે ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ અટકે વિસ્ફુટિ કરે છે. તે ચોવીસ તત્ત્વોનું પર્મિકરણ અષ્ટો આગ રીતે કરે છે.

પંચભૂતો + પાચ ગાનેન્દ્રિયો+પાચ કર્મેન્દ્રિયો+ પાચ શબ્દાદિ વિષયો + ચાર અન્ત કરણ મળી તેમા માયાથી ઢકાયેલું જીવચેતન ઉમેરવાથી ૨૫ તત્ત્વો. તેમા ૨૬ મુ દરિચેતન અથવા ઇશ્વર ચેતન ઉમેરવાથી આણુ વિશ્વ અથવા શ્વેતાક અખ્યાના અભિપ્રાય પ્રમાણે "સર્વાવાસ દરિ"નું ૩૫ બને છે

હાલના વિજ્ઞાનના જમાનામા પચભૂતોથી જગતની પ્રક્રિયા

સમજાવવાનો કમ કંઈક નિશ્ચિત લાગે એ હાલના વિજ્ઞાન સ્વાભાવિક છે હાલના જમાનામા વિજ્ઞાન વડે પ્રમાણે જગતની અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો આ વિશ્વમા છે અને વાતુનું સ્વરૂપ એક- તે પ્રત્યેકના ગુણધર્મો જુદા જુદા છે. પરંતુ જ ઇશ્વરના વિષ્ણુત- તે સાથે એવું પણ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે ના સ્વરૂપ વડે થતા આ એકજ "ઇશ્વર" અથવા આકાશ તત્ત્વના અનેક પરમાણુના આ અનેક રાસાયણિક તત્ત્વો તો માત્ર ભિન્ન વિવર્તોજ છે. વિષ્ણુતના ૨૫૬ વડે ઇશ્વરમા

વિવર્તો.

થયેલો ક્ષેત્ર અનેક પરમાણુના આકારો ધડે

છે, અને તેની રચનાવિશેષ વડે પરમાણુઓની જાતિ ધડાય છે, અને તે જ્યાંસુધી વિદ્યુતના સ્ક્રિનિંગો અથવા કણો રચનામાં રહે ત્યાંસુધી જડ પરમાણુ પોતાના મૂલરૂપ કાયમ રાખે છે. અને જ્યારે તે મર્યાદા તડે છે ત્યારે પરમાણુ બેદાય છે, અને તત્વાન્તર પરિણામ થાય છે આ નિયમ એક રીતે પુન જુની અધ્યાત્મ વિદ્યા તરફ ખેંચી જતો જણાય છે જુના અધ્યાત્મ શાસ્ત્રવેદાની પાસે હાતના વિજ્ઞાનના સાધનો નહોતા, પરંતુ તેઓએ જગતના દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ બાહ્યસાધનોને વધ વળતે કર્યું નથી પરંતુ પોતાના અનુભવ સામગ્રીના સાધન ઉપરજ કર્યું છે અને તેથી સામગ્રીની સમજણ વિના તેમણે રચેલી પદ્ધતિ પર કેટલાક અણુગત આલેખો થાય છે ઉદાહરણ તરીકે, પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડેજ બાહ્ય જગતનો અનુભવ થાય છે, અને તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધદારાજ થાય છે, અને તેથી ગંધદારથી જે દ્રવ્ય સમજાય તેને તેઓ પૃથ્વી એવું નામ આપતા પછી હાલના વિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે તે ધન હોય કે પ્રવાહી હોય કે વાયુઆકારવાળો હોય, તેનીજ રીતે સ્પર્શ વડે સમજાય તે પદાર્થને તે વાયુનો, રૂપથી સમજાય તે તેજનો, રસના વડે સમજાય તે જળનો, અને શબ્દ વડે સમજાય તે આકાશનો ધડાયેલો સમજતા આ ઉપગતના એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અધ્યાત્મ રૂપોને તે લોકો માનસ પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ માનતા એથી હાલના સંધર્ભ અનેક રસાયણિક તત્ત્વોને તેઓ પૃથ્વીજૂતાના શુદ્ધ અને મિશ્ર રૂપમાં અન્તર્ગત કરતા, અને કોઈ પણ પદાર્થ આ પાત્ર વર્ગીકરણની જગદાર ગયો નથી અને જો સંભવતો નથી આ સમજણ જુની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાને ન્યાય કરવામાં લક્ષ્યમાં ગણવાની જરૂર છે

અખ્યાનું પંચીકરણ એકસો જે ચોપાઈનું છે. પંચીકરણની પ્રક્રિયા જગતની સૃષ્ટિનું સત્વપણું સાબીત કરવા અખ્યાનુ પંચીકરણ અર્થે નથી. પરંતુ દેખાતા જગતનું મૂલકારણ તેનો લયયોગ જાણી સાચું છે, અને તેનો અનેઝાકાર જાણનો સાથે સંબંધ નામરૂપ વાળો વિવાસ ખોટો છે એ સમજાવવા સાફ છે. ખોટામાં જે સાચાપણાનો ભ્રમ થયો છે તે ભ્રમ દૂર કરવાનું અમોઘ સાધન તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન નિર્મળ, નિરુદ્ધ, અને નિરાવરણ ચિત્ત ઉત્પન્ન થયા વિના પ્રકટ થતું નથી. નિર્મલતા સાધન તે કમયોગ છે, નિરુદ્ધતા લાવનાર માધન તે યોગ છે, અને નિરાવરણતા પ્રકટ કરનાર સાધન તે તત્ત્વમસિ વિગેરે મહાવાક્યનો પ્રમોઘ છે.

ચિત્તનો નિરોધ કરનારા યોગ નામના સાધનના ચાર વિભાગ છે. (૧) રાજયોગ (૨) હૃદયોગ, (૩) મંત્રયોગ, યોગનો તત્ત્વજ્ઞાન અને (૪) લયયોગ. આ ચાર યોગના પાંદો માં ઉપયોગ તેના અથવા વિભાગો તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપકારક છે. ચાર વિભાગ, યોગ જે કે પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાતાત્મેક્યનો અનુભવ પ્રકટ કરતો નથી તેપણુ તે પરોક્ષ રીતે ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા વડે સાધકના આત્માના શુદ્ધરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે, અને તેના દ્વારા આત્માના અથવા પુરુષના શુદ્ધ સાક્ષિ ચેતનને પ્રકટ કર્યા

પછી તે સાક્ષી ચેતન જ્ઞાતરૂપ વસ્તુ સાથે અભિન્ન છે એ અનુભવ પ્રકટ થવામાં વિનય થતો નથી. પુરુષના શુદ્ધરૂપનો અનુભવ થયા પછી પુરુષોત્તમ અથવા પરમેશ્વરના શુદ્ધરૂપ સાથેનું તાદાત્મ્ય મહાવાક્યના પ્રમોઘ વડે, જેમ દીવાસગી ઘસીએ અને દીવો થાય તેમ, સત્ત્વર ઉદય પામે છે. શુરુ અને સિધ્ધના આત્માનો પ્રત્યક્ષ તાદાત્મ્ય ભાવ પ્રકટ કરનાર રાજયોગ છે, પ્રાણુદ્વારા ઐકાત્મ્ય સધાવનાર

યોગ તે દહયોગ છે, શબ્દદ્વારા એકાત્મ્ય સધાવનાર તે અન્તરયોગ છે, અને ચિત્તના એકીકરણ વડે આત્માનું અદ્વૈતપણ જાગાવનાર યોગ તે લયયોગ છે.

લયયોગના સવાવાખ* પ્રકારો સદાશિવે આ વિશ્વના દ્વિત અર્થે આગમ શાસ્ત્રમાં પ્રમોદ્યા છે તેમાં નાદાનુસંધાન અથવા પ્રણવના દ્વારાવારી ગુજન વડે જે લયયોગ સધાય છે તે પ્રકાર લયયોગનું શિખર ગણાય છે શુક્ર યોગીન્દ્ર કહે છે કે —

નાદાનુસંધાન નમોસ્તુ સુમ્પમ
ત્વા મન્મહે માન્યતમ લયાનામ્ ॥

પ્રણવના અનુસંધાનનું રહસ્ય શુક્ર યોગીન્દ્રે ગૌડપાદશાયર્ષને આપ્યું હતું ગૌડપાદશાયર્ષે તે રહસ્ય માફક ઉપનિષદની કારિયામાં ગુપ્ત્યુ છે, અને તેનું ઉપાસના પદ્ધતિથી પ્રતિપાલન નૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં વિસ્તારથી કરવામાં આગ્યુ છે. તે વિદ્યા શુરુ પરપરાથી શકરાશાયર્ષને પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને તેના એક દેશમાંથી પચીસરણુ વિદ્યાનો જન્મ થયો છે

પ્રણવ શબ્દનો ઉદ્ભવ સનેન પ્રાણઓમાં ડૂબી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું છે આ વેદસાગ્ર પ્રણવ વડે અથવા શબ્દશ્વનવડે જગતની સૃષ્ટિ, જગતની શબ્દશ્વન વડે ગિયતિ, અને જગતનો લય જરામર સમજવામાં વિશ્વની સર્જન આવે અને તે સમજણ પ્રમાણે ચિત્તનો 'પતરો' અને લયની પ્રક્રિયા થાય તો જીવ અને જગતનો બેદ, તથા જીવ અને ઇશ્વરનો બેદ સમી જાય અને સાધક જીવ સિદ્ધ શિવરૂપે સ્થિત થાય એવું લયયોગનું મન્ત્રમ્ય છે

* જુઓ યોગતાપવિ, પૃષ્ઠ ૨ આ મન્ત્ર સામાન્ય રીતે શકરાશાયર્ષના નામે આજોપચલો છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમના પરાચર શુક્ર શુક્ર યોગીન્દ્રની કૃતિ છે એમ જ્ઞાની લેખી પ્રતોથી જણાયેલું છે

દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણની મર્યાદામાં બંધાયેલું એટલે પાશ-

બદ થયેલું આપણું ચિત્ત પિંગત^૧ હવનું

અખાના પચીક- જ્યાંડગત ઈશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય પ્રકટ થવા

રણની ૧-૬ સુ- દેવું નથી. પરંતુ દેશ, કાળ, અને કાર્યકારણ-

ધીની ચોપાઈ- વાળા વસ્તુના સ્વભાવમા એકતારપણુ અથવા

એાનું તાત્પર્ય. એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે એવુ જો ચિત્ત સમજી

શકે તો હવ-ઈશ્વરના બેદનો બચ નાશ થાય.

આથી પાશબદ્ધ ચિત્તને પાશકાપવાનો અમોઘ ઉપાય તે “નાદાનું-

સંધાન” આ પ્રણવનો નાદ અથવા મુંજન અથવા પ્વનિ ધારા બંધ

શામાં થાય છે:-

“વસ્તુ વિષે^૨ સ્વભાવે શન્ય, તેમા પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય.”

જ્ઞાતરૂપ તત્ત્વ અથવા વસ્તુ જે આપણા અનુભવનો વિષય છે

તે યોતાના ભાવે (સ્વભાવે) શન્ય અને સ્પન્દ અથવા ક્ષોભ વિનાનું

કેન્દ્ર બાવમા રહેલું બિન્દુ જેવું તત્ત્વ છે. અનાદિ અને અનંત

સચ્ચિદ્ધ ધન તત્ત્વ જ્યા ધની લાવને પામે ત્યા શન્ય બિન્દુ જાગે

છે. પ્રણવની બિન્દુ નામની પાચમી માત્રા અનુરણન પછી શમી જતી

કંઈક સમન્વય છે. તેનું ધારિભાષિક નામ શન્ય -૦- અથવા બિન્દુ

છે. આ શન્ય જોકે સ્પન્દ વિનાનું છે, ક્ષોભ વિનાનું છે, તે પછી

તેમા અદ્વિતીય જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છા શક્તિનું ગુપ્ત બળ એકત્રિત

થયેલું હોય છે. આ ગુપ્ત અવ્યક્ત બલ પ્રણવની બિન્દુમાત્રામા રહ્યું

છે, તેથી બિન્દુનું બીજું નામ કારણબિન્દુ કહે છે, અને તે ખાલી

ખોખું શન્ય ખરી રીતે નથી પરંતુ સત્તાવાળું છે તેથી તેનું બીજું

નામ મહ-જ્ઞાન, સદાશિવ, એવું આપવામા આવે છે. બૌદ્ધ મતના

૧ અમે “વિષય” (Object) એ સમ્બંધને જ્યા ત્યાં “વિષે” કરી

નાખે છે. તેથી પાછળના મુજરાતીમાં “વિષે” એટલે “માં” સંબંધવાળું

એવો અર્થ થવાથી અખાના દીપ્તકાસે અખાનો અભિપ્રાય ભૂલ્યા છે “વસ્તુ

વિષે” એટલે વસ્તુમાં નહિ, પરંતુ “વસ્તુ રૂપ વિષય.”

અન્યથી પૃથક પાડવા આ મિન્દુને જાન્યોત્તમની “પરાદેવતા” કહેવામાં આવે છે. અને વિશ્વનું સર્જન કરવાને ઉન્મુખ થાય છે તેથી તેનું વર્ણન ચક્રિત સહિત સિવ એટલે સદાસિવ એ નામથી કરવામાં આવે છે

જેમ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક આકાશમા સૂર્યચંદ્રાદિ ગોલકો મિન્દુ એ તરે છે, રમે છે, અને તેમાજ ધ્વનિ પામે છે, તેમ આ અવ્યક્ત ભૂમિકાના ચિદાકાશમા અથવા પ્રણવની કેવામાં આ સન્નિવૃત્તિનું મિન્દુ તરે છે, રમે છે, અને રમે છે. આ કારણમિન્દુ ભેદના જે નાદસ્વા જાગે છે તેને અર્થો “વૃન્ધ”એ એ નામ આપે છે જગતનું કારણ મિન્દુ જે સન્નિવૃત્તિનું છે તે ચિદાકાશમા પ્રથમ ક્ષેત્ર કેમનું ક્રી કારણ ભૂમિકામાંથી (Potential) કાર્ય ભૂમિકામાં (Kinetic) રૂપે થાય છે આ કાર્ય કરવાને ઉન્મુખ સન્નિવૃત્તિનું મિન્દુને આગમની પારભાષામાં ધૃશ્વરતત્ત્વ કહે છે તે સદાસિવની અપેક્ષાથી અપા છે તેથી તેને કાર્યમિન્દુ કહે છે, અથવા “અપરક્ષ્ત” કહે છે તેનું બીજું નામ “સન્ધ્યક્ષ” છે, અને લોકપ્રસિદ્ધ નામ જોકાજ અથવા પ્રણવ છે. સન્ધ્યક્ષ-જોકા-અર્થક્ષ-ધૃશ્વરતત્ત્વને જગવે છે, તેથી પ્રણવ સન્ધ્ય પમેશ્વરનો સદાજ વાચક સન્ધ્ય છે તે પરમેશ્વરનું સુદર અને ગદ્યવાણું નામ છે એ નામનો-અભિધાનનો અર્થ ઉકેલવો તેનું નામ પ્રણવાન્કોલન છે

પ્રણવની મિન્દુમાત્રા (પાંચમી) અને નાદસ્વા એથી (અર્ધ માત્રા) ઉચ્ચારના ક્રમ વડે સમગ્રમાં પત્રી આ સમસ્ત પ્રણવ અથવા ‘જોકાક્ષર’ બધા વ્યસ્ત પ્રણવ એટલે ભેદ પામનો અક્ષર થાય છે આ ભેદતા રૂપને અકાર, ઉકાર, અને મકાર એવી ત્રણ માત્રાઓ કહે છે તેમાં પ્રથમ માત્રા ઉચ્ચારના ક્રમમાં કંઈ મૂલમાંથી જાગે છે, તેથી તેને આદિ એટલે સૃષ્ટિમાત્રા કહે છે. બીજી માત્રા કંઈ મધ્યમાંથી ઉચ્ચારના ક્રમમાંથી જાગે છે તેથી તેને ઉચ્ચ એટલે અંકુર કાઢતી-સ્થિતિમાત્રા-કહે છે ત્રીજી માત્રા

વાણીના સધર્માં સ્થાનેને પૂર્ણ કરી બે ઝોડને બંધ કરી
સજ્જનું પૂર્ણ માપ અથવા સજ્જનો લય કરે છે તેથી તેને માન
માત્રા અથવા લય માત્રા કહે છે. આ પ્રણવનો વ્યસ્ત એટલે બેદા-
યેશો ત્રિવર્ગ છે.

અખો “પ્રણવની ધૂન્ધ”માંથી—નાદાનુસંધાન વડે જે સૃષ્ટિ
હિતપન્ન થાય છે તેને ત્રિવર્ગ કહે છે, અને તે “ત્રિવર્ગ”માંથી જે
તત્ત્વો પ્રકટ થાય છે તેને “ઉપસર્ગ” કહે છે. ત્રિવર્ગની સૃષ્ટિ કહે-
વાય અને તત્ત્વોની વિસૃષ્ટિ કહેવાય. આ “ત્રિવર્ગ” અથવા ત્રિપુટીઓ
પ્રણવની માત્રાથી સમજાવી મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણે આગમ
શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે—

પ્રણવની વેદ ત્રિવર્ગ.	ભોજ્ય-	ભોક્તૃ-	અવરથા-	ભોગ-	ગુણ-
વ્યસ્ત તથા	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.	ત્રિવર્ગ.
માત્રાઓ	૧	૨	૩	૪	૫
અકાર	ઋગ	શૂલોક	વિશ્વ	જાગ્રત્	સ્થૂલ
ઉકાર	યજુર્	શૂવ્યોક	તેજસ	સ્વપ્ન	સૂક્ષ્મ
ઉફાર	સામ	સ્વર્ગોક	પ્રાણ	સુષુપ્તિ	કારણ
દેવ ત્રિવર્ગ					

વિષ્ણુ
અહ્યા
૩૬

આ ત્રિવર્ગો અથવા ત્રિપુટીઓ પરસ્પર મંકલિત હોય છે, અને
તેમાં સમસ્ત પ્રણવની એથી (તુરીય) નાદમાત્રા અને પાચમી
(તુરીયાતીત) ગિન્દુમાત્રા ઈશ્વર પદ અને સદ્દર્શિય પદને લગતી,
ચુંચાચેલી હોય છે. પરંતુ એથી અને પાચમા પદના અનુભવે
જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમાં રચી પચી રહેનાર જીવને સ્પૃહ થતા

નથી એટલે તે અનુભવો નિમેષ કેનામા રહે છે, એટલે મીમાંસેલી આખ વડે જેમ માત્ર ધાતુજ જણાય અથવા અધારાનું પટલજ જણાય તેમ અગાન જૂમિકામા દેખાયેલા રહે છે.

ઉપર જણાવેના મુલ્યત્રયની સામ્ય અવસ્થાને પ્રકૃતિશક્તિ કહે છે, નાદમાત્રાની અવસ્થાને માયાશક્તિ કહે છે અથવા અખ્યાની પરિભાષામા “ઇન્દ્રિય સ્વામિની” એટલે જિન્દુપદની-ઈશ્વરની-પત્ની કહે છે, જિન્દુ-માત્રાની શક્તિને ચિચ્છક્તિ કહે છે આ શક્તિત્રય પૈકી પ્રકૃતિ શક્તિમાથી મુલ્યત્રયના ક્ષોભ વડે ચોવીસ તત્વોનો ઉત્પ થાય છે.

તમેગુણના ક્ષોભ વડે પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમા પૃથ્વીઆદિ પચમ્બુતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, રજેગુણ ક્ષોભ વડે દસ ઈન્દ્રિયો તે તે ઈન્દ્રિયોના દેવતા ગૃહિત સાથે પ્રકટે છે અને સત્વગુણના ક્ષોભ વડે અન્ત ક્રણુ અણુષ્ટય (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અને અહકાર) અને શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધની તત્માત્રાઓ પ્રકટે છે આ રીતે એકઠા $૫+૧૦+૪+૫=૨૪$ તત્વો ઉદય થાય છે

આ ચોવીસ તત્વો પ્રકૃતિશક્તિના ગર્ભાશયમા પડે છે, પણ આ પ્રકૃતિનો ગર્ભાશય જેના દેહમા અથવા પિંડમા છે તે પચીસમી શક્તિ તે માયા શક્તિ છે, અને તેના સ્વામી અથવા અધ્યક્ષ પરમેશ્વર, નારાયણ, “મહાવિષ્ણુ”, એવા અનેક નામવાળો હબીસમે પુરુષોત્તમ છે.

અખો હબીસ તત્વો ભાગવતને અનુસાર છે એમ જણાવે શ્રીમદ્ ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધના હબીસમા અધ્યાયમા આ હબીસ તત્વોની રચના મળના ભગવાન કૃષ્ણ અખાએ ભાગવત લહેવે પોતાના માતા દેવહતિને કરી બનાવી અનુસાર તત્વોનું છે, અને તેમા પચમ્બુતો (પચીકન પચમ-વર્ગીકરણ કર્યું છે, મહાબુત), તેના પાંચ સ્કંધ તત્માત્ર નામના અને તેમાં મેથિર રૂપો (શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ); સાંખ્યવાદનો સ્વી- પાંચ ઈન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કાર છે.

દસ, અને અન્ત ક્રણુના ચાર વર્ગ મળી ચોવીસ તત્વો જ, પચીસમું તત્વ તે જે પિંડમા

તે ચોવીસ એકત્ર થયા છે તેનો અધ્યક્ષ ૭૫ (અગ્ન્યાકૃત એટલે માયામાં વશ થયેલો) અને છબીસમો તે માયાનો અધ્યક્ષ તે પુરુષોત્તમ અથવા મહાવિષ્ણુ એ રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વળી એકાદશ રક્ષકના બાવીસમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોનું અનેકધા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને તેમાં ૪, ૬, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૬, ૧૭, ૨૫, ૨૬, ૨૮ વિગેરે તત્ત્વોના વિભાગો દર્શાવ્યા છે. તે બધાં પ્રકરણોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત શાસ્ત્ર પ્રમાણે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ બેકે પાયામાં સામ્ય શાસ્ત્રને અનુસરતું છે, પરંતુ તે નિરીશ્વર સામ્ય નહિ પણ સેશ્વર સામ્ય છે. સેશ્વર સામ્ય ઉપનિષદના મત સાથે અદ્વૈતાનુસારી હોવાથી ભાગવતમાં સામ્ય અને વેદાન્તની એકવાક્યતા કરવામાં આવી છે. અને અખો આ એકવાક્યતા સ્વીકારી પોતાના સિદ્ધાન્તો જણાવે છે. આ અદ્વૈતાનુસાર, ચૈતન્ય એકજ વસ્તુ છે, અને તે માયાની પીઠમાં રહેલું છે. તેને મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ કહે છે. તે મહાવિષ્ણુ અથવા પુરુષોત્તમ વિશ્વની અંદર પુરુષ (બ્રહ્મ) બને છે, અને બહાર રહી કાળ બને છે. આ મહાવિષ્ણુ પુરુષ રૂપે અંદર રહીને અને કાળ રૂપે બહાર રહીને પ્રકૃતિ શક્તિનું નિયમન કરે છે અને તે પ્રકૃતિ યોગિને કુપ્પ કરે છે. * તેમાંથી તત્ત્વગળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં દિરમ્બ ચર્મ પુરુષ" જાગે છે. આ પુરુષ તે બ્રહ્માડનો આદિ ૭૫ અને પિંડમાં પ્રકટ થતા આભાસો તે આપણા જેવા અનેક મંસારી બ્રહ્મા, પરંતુ આ પિંડની અને બ્રહ્માડના તત્ત્વોની અને તેના કાર્યોની રમત ખરી રીતે એકજ ચૈતન્ય રમે છે એ સમજણ પંચીકરણના મહાવાક્યથી અખો આપે છે.

* બુઓ — દૈવાલ્લુમિત્તધર્મિણ્યાં, સ્વયોન્ના ■ પર- પુમાન્ ।

આષત્ત વીર્ય સામૂત્ત મહત્તત્ત્વ દિરમ્બયમ્ ॥

પિંડમા આ પાંચભૂતના ગુણધર્મો કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા છે તેની સાદી સમજણ અખો આપે છે અને

પંચીકરણની ૯-૩૨ કહે છે કે —

સુધીની ચોપાધ્યો.

“નિગુણ તે રવે સ્વામી આપ, સગુણ નિમિત્તે સવળે વ્યાપ”

ગુણાતીત મહાવિષ્ણુ ચૈતન્ય પોનાના મૂળ રૂપમા પ્રતિષ્ઠિત અને સગુણ રૂપે સવળા વિશ્વમા વ્યાપી રહ્યું છે

આ મહાવિષ્ણુનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ પિંડના તેમ જહાડના ચાર પ્રકારના દેહમા વ્યાપી શી રીતે થયું છે તે પંચીકરણની ૩૪- સમજાવવા ચાર દેહની પ્રક્રિયા રચવામા આવે ૯૩ ચોપાધ્યોમાં છે દેહ ચાર પ્રકારના છે. (૧) મહાકારણ ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ દેહ જેનું નામ કેવલ્ય દેહ પણ છે, (૨) ચારે દેહમાં શી કારણ દેહ, (૩) વાસના દેહ અથવા નિગ રીતે છે તે સ્થૂળ શરીર, (૪) સ્થૂળ દેહ-આ ચારે પ્રકારના દેહો જાણ્યું છે. પરસ્પર કાર્યકારણના નિયમથી ગુણાયેતર છે

એટલે સ્થૂળ (કાર્ય) નું કારણ વિંગ શરીર, નિમિત્ત કારણ “દેહ ચૈતન્ય ધામ” એટલે કારણ દેહ જેમા અવિદ્યા, કામ અને કર્મના બીજકો રહે છે જે વાસના દ્વારા અકુરિત ચર્ષ ચક્ષમ દેહ રચે છે, અને આ સુદમ શરીર સ્થૂળદેહમા પરિણામ પામે છે.

સ્થૂળ દેહના ઘટક તત્ત્વો પાંચ મહાભૂતના અણુઓ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ યાનેન્દ્રિયો મળી પદર મળ્યા છે.

ચક્ષમ દેહના ઘટક તત્ત્વો પાંચતત્ત્વમાત્રાઓ (એટલે આપચીકૃત પાંચભૂતો-શબ્દાદિ તત્ત્વમાત્રાઓ) અને ચાર અન્ત કરણ મળી નવ છે

કારણ શરીરના ઘટક તત્ત્વને ચૈતન્યમાત્રા કરે છે જેને ઉપ-નિપદમા મહામાત્રા કહી છે ખરી રીતે આ ચૈતન્યમાત્રા ચોખ્ખા

નથી, પરંતુ અવિદ્યાની અધારી વાળી, બહાર નીકળવાના વેગવાળી એટલે કામવેગ વાળી, અને ઇન્દ્રિયોને ફોલ પમાડનારી એટલે કર્મના સંસ્કારોના બળ વાળી, એમ ત્રણ અશુદ્ધ ધાતુથી બગડેલી હોય છે, અને તેથીજ તે ચિત્ત-ચમાત્રા પ્રસવ વાળી છે.

મહાકારણ દેહ તે ખરી રીતે કૈવલ્ય દેહ છે, અને મહાવિષ્ણુનું નિર્મળ સ્વરૂપ છે, અને તેમા અવિદ્યા, કામ, અને કર્મના મલ વાળા સંસ્કારો નથી.

સ્થુનના પદર, સૂક્ષ્મના નવ, કારણનું એક (જેમા અવિદ્યા, કામ, કર્મના ત્રણ પુરો અન્તર્ગત છે,) અને મહાકારણનું શુદ્ધચિત્ત-ચ એક-એમ એક દર જીવીસ તત્ત્વોની પિંડમા વ્યાપ્તિ એટલે પ્રસરણ છે.

પિંડમા બધાએના પચ્ચાસમા જીવપુરુષની ભોગસામગ્રી કેની રીતે સિદ્ધ થાય છે તેનું વર્ણન પંચીકરણની ૪૦ ૪૦ થી ૬૩ મી ચોપાઈઓમા આપવામા ૬૩ સુધીની ચોપા આપ્યું છે સ્થુનમાથી સૂક્ષ્મમા, સૂક્ષ્મમાથી ઇંદ્રિયાં ચાર દેહના કારણમા, કારણમાથી મહાકારણમા જીવનું વ્યાપારો છેવટના નિત્ય જવુ આવવુ થતા સ્થૂન, સૂક્ષ્મ અને મહાકારણ અથવા કારણ દેહ સાથે તેનો જાગૃત, સ્વપ્ન, અને કૈવલ્ય દેહ સુધી સુત્રાંતિનો ખેન તે રમી જાણે છે, અને મહા-શી રીતે પહોંચે છે કારણ અથવા કૈવલ્ય દેહનું તેને જ્ઞાન નથી.

તેની સમજણ આ સસરણ એકજ દેહમા થાય છે તેમ નથી, પરંતુ અનેક યોનિમા જન્મ મરણની પરપરા સૂક્ષ્મદેહની વાસના ચલાવ્યાજ કરે છે, અને ભવચક્રમા નાના દેહ ધારીઓ અટવાય છે એમ નથી પરંતુ વૈકુંઠ સુધી પહોંચનારા જીવો આ ભવચક્રમા ભમે છે અજો કહે છે કે —

‘વૈકુંઠ સુધી એક માડ્ડી ત્રેનોક્ય સુધી જેજો ગડી,
ત્રેનોક્યનાય ધરી આવે દેહ, હાઠ સકળમા તેનો તેહ.”

લગવાન નીચે ઉતરી દેહ ધારણ કરી આવે તોપણ આ દેહ જામ જોવાને તેવોજ દેખાય છે અને અનુભવાય છે.

ન્યારે કેવલ દેહની એટલે મહાકારણ રૂપની ઓળખ થાય ત્યારેજ આ જામ દૂર થાય છે. પિંડધારી જીવને પંચીકરણની ૬૪ અને જ્ઞાન દેહધારી ઈશ્વરને સંસારની પ્રતીતિ થી ૭૪ મુધીની કેવી થાય છે તેની સમજણ ૬૪ થી ૭૪ માં ચોપાઈઓમાં જીવ ચોપાઈઓમાં આપવામાં આવી છે જીવનું ઈશ્વરના દેહ અને અને ઈશ્વરનું ભેદનાનું ૩૫ કેવા પ્રકારનું છે, વ્યાપારોની સર- જીવના દેહમાં અને ઈશ્વરના દેહમાં ઘટક તત્ત્વો ખામણી. કેવી રીતે જોવાયા છે, જીવના દેહમાં પદ્માચ-

જૂત, દસ પ્રકારના વાયુ^{૧૦} અથવા પ્રાણુ દસ ઇન્દ્રિયો^{૧૦}, પાંચ તન્માત્રાઓ^૫, ચાર અન્ત કરણ^૪ અને દસ નિન્દ્રો અને ચાર અન્ત કરણના અનુગ્રહ કરના ચૈદ^{૧૪} દેવતાઓની કલા, અને ૧માયા મળી એકંદર ઓગણપચ્ચાસ ૧૬૬ તત્ત્વોના વિભારો ચાલ્યાજ કરે છે ઈશ્વરના દેહમાં સત્તર તત્ત્વોના વિનામો આવે છે, અને તેમાં પંચ પ્રાણુ, દસ ઇન્દ્રિય, અને મન તથા શુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વોની માત્રાઓ કામ કરે છે, અને અપંચીકૃત પચ્ચમૂનોના કાર્યો છે.

જીવના દસ પ્રાણેનું સ્વરૂપ અને તેના દેહમાં થતા કાર્યો, ચોવીસ તત્ત્વોનું પુન પંચકોશમાં વર્ગીકરણ અને આ સર્વ ૧૬૬ પિંડમાં મૂલ ચૈતન્યના સમ્વિદાનદ મર્મો શી પંચીકરણની ૭૪ રીતે દેશાયેલા છે તેની સમજણ ૭૪ થી ૮૧ થી ૮૧ મુધીની ચોપાઈઓમાં આપવામાં આવી છે. કડીઓમાં સમા- યેલો વિષય.

આટલે સુધી જીવોનો જોગ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે સમજાવવા પછી તેનો મોક્ષકામ ઈશ્વર સંબંધથી કેવી રીતે થાય છે તેનું

સ્વરૂપ અષ્ટો ૮૨થી ૮૬ સુધીની ચોપાદ-

પચીકરણની ૮૨ ઓમા આવે છે.

થી ૮૬મી ચોપા-

દઝોમાં ક્રમ ઓ-

ક્ષતુ ૩૫.

જીવની ઉપાધિઓને એટલે પિંડના તત્ત્વોને ધ્રુવરની ઉપા-
ધિઓ સાથે એટલે બ્રહ્માકના તત્ત્વો સાથે એકતાર કરવાથી તે બે
ચેતન્યો એકવત્ અનુભવાય છે આ ક્રમોક્ષની પાંચરીઓ (૧)
સાલોક્ષ્ય (૨) સામીપ્ય, (૩) સાશ્વ્ય, (૪) સાધુન્યની ગણાય છે
પરંતુ આ ચાર પ્રકારના ઓક્ષ તે ચોપાધિક ઓક્ષ છે, નિરુપાધિ
ઓક્ષ તે કૈવલ્ય છે. તેમા જીવ-ધ્રુવરનો બેદાભાસ શમી જાય છે.

આ પિંડ બ્રહ્માકનું એકતારપણ જણાવનાર રાખદબ્રહ્માના
સંમધમા જે ઉપક્રમ ચોથી ચોપાદમા. —

“ પરંતુ વિશે રસભાવે શૂન્ય,

પચીકરણની ૮૦ તેમા પ્રણવની ઉઠે ધૂન્ય,
થી ૮૪ સુધીની તે ઓક્ષાર તણો ત્રિવર્ગ,
ચોપાદઝોમાં શ તત્ત્વ બધા તેનો ઉપસર્ગ ”—

બ્રહ્મભક્તિ (૧- એ રીતે કર્યો હતો તેનો ઉપસંહાર ચાર પ્રકારની
લાસનો ઉપમહાર અજપા મત્રમાથી પ્રકટ થતી પરા, પશ્યતી,
મધ્યમા, વૈષ્ણવી વાણના ચાર પાદની બ્યવસ્થા
વડે કરવામાં આવે છે, અને પચીકરણનું ૬૧ વર્ણવવામાં આવે છે

“એ પચી કરણ છે મહાવાક્ય,

પચીકરણની ૮૫ એણે યાયે અનુપમ પરિપાક,
થી ૧૦૨ સુધીની જ તપણ જેને છે સત્ય,
ચોપાદઝોમાં ૬ તેણે કરવું તેનું નિત્ય ”

લવણન. એ પચી કરણનો “નિત્ય” પાઠ કરી જે
અશુભવનિષ્ઠ મેજને છે તેમા જીવનુકતનું પદ

અને તેઓનો મહિમા કેવા હોય છે તે સમજવી અષો શબ્દમળને
એકત્રિત કરી કહે છે કે —

“અહંબ્રહ્મ તે શબ્દજ વિના, એ સમજે અખા વેત્તા વિના ”

“હું બ્રહ્મ છું” એ અનુભવ શબ્દનો આશ્રય લીધા વિના જેને
ધાય છે અને જેનામાં હું બ્રહ્મ છું એવું જાણવા છતાં પણ અભિ-
માન નથી તે મહાપદ્મા સ્થિત મુક્ત પુરુષ ખરેખર અવનારી
પ્રશ્વર સરખો છે.

અમદાવાદ.

તા. ૧૬-૧૦-૨૮.

નર્મદાશંકર દેવશંકર.

અખાકૃત કાવ્યો.

ભાગ ૧.

શ્રી અખે ગીતા*

કડવું-૧ હરિગુરુ સંતની સ્તુતિ.

રામ ધન્યાશ્રી

ૐ નમો ત્રિગુણપતિ-રાયજી,
સર્વે પહેલા^૧ જે પૂજયજી,
અગમ અગોચર જેને શ્રુતિ ગાયજી,
ચરણ ચિંતવી હું લાગુ પાયજી.

૧

હયલો

ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરે, ચિદશક્તિ જ્ઞાનનંદની,
અણુજોતો અખો અધ્યારોપ કરે, તે કયા નિજ આનંદની. ૨
ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, તેહેનું નામ જુગલ રૂપ એક,
તેને સ્તવુ નીચો નમી, કરું જીખમાન વિવેક. ૩
પરાતપર પરબ્રહ્મ જે, તે મન-વાણીને અગમ્ય,
તેનો તે લક્ષ આપી શકે, તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ. ૪
શ્વાન શૂકર મિઠાન ખર, તેના ટોળાનો જે જંત.
તેને મૂકે હરિ કરી, જેને મળે સદ્ગુરુ સન્ત ૫
ગુરુ અદ્વિમા છે અતિ ઘણો, ક્રોધ સમજે સત સુખાણુ,
તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા લાજે, જેને લાગ્યા સદ્ગુરુ-ખાણુ ૬
જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને, તેમ ગુરુ દેખાડે ગમ,
તે માટે હરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એવું નામ. ૭

* અ તથા અ લેખી પ્રતમા જાલમોષ લીપિમા આયુષ્ય વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે અથ અષ્ટેગીતા મહામોષદાયિની વ્રત્તવિદ્યા લિખ્યતે । ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો ઇતિ મન્ત્ર. ॥ 'સ્વામીજી રધુનાથજી સમિચદાન'દરૂપ સસ છે" એવો અન્ત છે. ૧ અ તથા આ "પડેવો."

રજોદન શમ્યા જે સંતના, તે ગુરુ-ગોવિંદ એકતા બજે;
 બીલા માહે રસ બર્ષો, તે વેણુધડયુ રૂપ નીપજે. ૮
 જેમ મુવર્ણ કેરી મોહોરમાહે, અન્ય મુદ્રા છે અનિ ધણી;
 તેમ ગુરુ ભજનમાહે^૧ સર્વ આબુ, જો મન વળે ગુરુ ચરણબણી. ૯
 જેમ બધિર ન જાણે નાદ સુખને, સ્વાદ ન પહોણે રસના વિના;
 તેમ ગુરુ વિના હરિ નવ મળે, જેમ ભોગ ન પામે નિર્ધના. ૧૦
 કહે અખો કહું વળી વળી, જે ટાળવા^૨ હોડી જન્તને;
 એ આરત શુ ઉરમા ધરો, તો સેવા હરિ ગુરુ સન્તને. ૧૧

કહનું-૨ વેદાન્તી કવિયોની સ્તુતિ.

રામ ધન્યાશી.

કવિજને આગે અંધ બહુ ક્યાંજી, વિધવિગ્રહ જુમને વિમ્બ્યાંજી;
 પદ્મદર્શનના મન બહુ ઓચ્યાંજી, પૂર્વના^૧ કેવલિના નામે^૨ ઓધ્યાંજી. ૧

કથલો

ઓધ્યાં બહુ સ્તુતિ કરીને, એવી અંધકારની રીત છે,
 સૂર્ય આગળ ખડોન^૩ કિશે, એવી બોધવાની નીત છે. ૨
 જાહવી આગળ જેમ વેદોકશે, સુરતરુ આગળ બહરી યથા;
 પારિજાતક પામે અરણી, મહાકવિ આગળ હું તથા. ૩
 ગરુડ આગળ યથા કુરરી, સાગર આગળ જેમ દૂધ;
 મેઘ આગળ યથા ઝાકળ, કયા તેન ને કયા વૃષ. ૪
 બાવના ચંદનની બહેક આગળ, કશે ગોમે કરીગ;
 કશુ નીગ નવાણનું, જન્મદા રસ કૃપિકાનું નીર. ૫

૨ ગ ચિદ્ન શમ્યું તે સંતનું, જે ૩ ગ વણુધડયે. ૪ ગ ભજનમા.
 ૫ ગ ન પામે. ૫ ગ સદુકોએ સુજે. ૬ બ હોડી. આ દિરેલ.

૧ (ગ) જ્યોતિષ, ૨ (ગ) બિધ્યા ૩ (ગ) કશેલ ૪ (ગ) મિલ્કાં.

પારસના પરતાપ આગળ, અન્ય વિદ્યા પકડી માત્ર;
 કિહાં કુદ્ર દેવ ઉપાસના, જેને કરે અક્ષય પાત્ર. ૬
 એહવા કવિજન ગ્રંથ આદે, ગલિત વચન બોલતા હવા;
 કહું કોપ ક્રોધ કરો રખે, હીંદુ બાળક બુધ્ધે^૭ બોલવા. ૭
 તેણે ગ્રંથ પહેલું એમ વળણાવ્યું, અમો મગણ જગણ નથી ગણતા;
 તુક હચોક ને ઝડઝમક, અમો હજી વિના નથી ગણતા. ૮
 એમ ગલિતપણે ગરુઆ થયા, કરુણા, ઉપજાવી કવિજને;
 ૧૦૬૫ તો એટલું કહીને રતવું, રખે કવિ જાણે મુજને. ૯
 ૯ તો જેમ દારુકેરી પૂનળા, તે ચાળા કરે અપાર;
 પણ કાજમાહે કાંઈ નથી, એ તો કલ્યાણ સૂત્રધાર. ૧૦
 કહે અમો સહુકો સૂણો, એમ સમજો નિજ જાતને;
 ૧૧ પરમપદને દિહો પામવા, તમો સેવો હરિ-ગરુ-સતને. ૧૧

કહવું ૩—વેદાન્તના પ્રાચીન શ્રોતાવક્તાનાં નામ

રાગ ધન્યાશી.

અણુછતો આત્મા તે શું જોયરેજ, આપનું વર્ણન તે આપે કરેજ;
 જીવનર્ણ પદ જોતા નીસરેજ, સામ્યયોગ જોતા જે હરિ ઉગરેજ. ૧
 હથેલો.

ઉગરે જે વિચાર કરતા, ધર્માદિક જે ગહી રણા;
 ૧૨ તમો હરિને જોળખો, જે આઘપુરુષ અજને કણા. ૨
 જે પદ સિવના તન પ્રત્યે, દત્તે કલ્પે વિરાદ કરી;
 આકાશવત્ કરી કયા, પડાનને ઊરમા ધરી. ૩

૫ (ગ) કોણ માત્ર. ૬ (ગ) હીંદીશ. ૭ (ગ) શુદ્ધિ. ૮ (ગ) જાણવું.
 ૯ (ગ) ચોક્કસ ચાલુરી ઝડઝમકો. ૧૦ (ગ) હું એટલું કહીને. ૧૧
 (ગ) ઈચ્છો પરમપદને પામવા, તો ૧૨ (ગ) તે

વિધિ વસિષ્ઠે કહી કથા, રધુનદનને^૨ જોહ,
 અર્ચ્યું વ અહ્નવિદ્યા તણો, બાધ દેખાડ્યો છે તેહ. ૪
 અનન્ત પ્રકારે અમ્યુને, કલ્પુ ઉપારથને જ્ઞાન,
 ગીતા ગાઈ ગોવિંદે, કર્મ-યોગ નિદાન ૫
 સમઝાવ્યા સાને કરી, જનકે જે ચક્રદેવ,
 મહામુક્ત થઈને પરવર્ષો, જ્યારે પ્રીતરો^૬ અન્તરનો ભેવ ૬
 ભીષ્મે ભગવાન સાન્નિધ્યે,^૭ પાડવ પ્રત્યે જે કલ્પુ
 શાંતિપર્વે શાંત^૮ બીધા, હૃત્યાનું દારદ ગયુ ૭
 વેદવ્યાસે વેદ વેહેવ્યા, કર્મ^૯ ધર્મ^{૧૦} પોપ્યા જીવને,
 તેની ઉદાઝે લાગો દાઝવા, જો ન જાણ્યા શિવને ૮
 પછી નારદે નારાયણકેરુ, નિજ જ્ઞાન કલ્પુ મહાદિજને
 ત્યારે દૈવાયનની દાઝ લાગી, જ્યારે કૃપા કીધી સતજને ૯
 શિવે કલ્પુ શિવા પ્રત્યે, નિરાવળ નિજ ધામ,
 અમર કીધો આત્મા, અઘાપિ મહાસ નામ. ૧૦
 કહે અખો વસ્તુ જ્ઞાન વિના, કુશળ ન હોય જતને,
 નિજ ધામ હોડા પામવા^{૧૧}, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને ૧૧

કહવું ૪—અજ્ઞાની જીવની દુઃખદશા

રાગ ધન્યાશ્રી

જતે ન જાણ્યો^૧ જોહે નિજ આતમાજી,
 તે ભટક્યો ભગ્યો^૨ માયાના સાયમાજી,
 જોમ સ્વભીનો ભૂલ્યો ઘર પામે પ્રાતમા ૩
 પણ દિવસે દિશ મોડ્યો તે^૪ ઘણુ રડવડે રાતમાજી ૧

૨ (ગ) રધુનદન ૩ (ગ) જાગતને ૪ અન્તર ૫ (ગ)
 સાન્નિધ્ય ૬ (ગ) જ્ઞાના બીધી ૭ (ન) દાઝે લાગ્યા દાઝવા જો
 જાણ્યા નહિ નિજ શિવને ૮ (ગ) પામવા ૧ (ગ) જો. ૨ (ગ) ઘણું
 ભમે ભમે

ઉચ્ચે

- રાત્રમાહે રડવડે ઘણુ, અજ્ઞાને આવર્યો હુતો;
તે નિજ આત્માથી ઓતળીને, વિચરતો માયાવતો. ૨
- જેમ સુતો નર નિદ્રા વિષે, માયા બહુ બીજી રચે;
કારજ કારણ પોતે ચક્ષ્ને, નિદ્રાવશમા તે પચે. ૩
- આપથી ઓતળે થકિ, અસંભાવના ઉપજે;
પછે વિપરિત ભાવના, ઝેન આણે દુઃખ પામે થોડે ગજે. ૪
- પંચ પરવાર^૪ મમ્મા અવિદ્યા, હુ માર આદે સહિ;
તે ફરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, જ્યમ મણિ નિગમે આધળે અહિ. ૫
- તે ભોગ દેખી જૂર ચાચે, લડાવવા ઈંદ્રિયો;
સંસાર સુખ સત્ય જણી, ^૧કર્મોદ્ધિ તે નિત્યે બળે. ૬
- કર્મ જડને કર્મ વહાલા, તે મર્મ ન સમજે અહનો;
ફરી ફરી તે આચરે, પણ ટળે તહીં દેહ ચર્મનો. ૭
- પરમાત્માને ^૧પીઠ દધને, આત્મા ધન્દ્રિ જુવે;
ઈંદ્રિની દષ્ટિ વિષે સામી, એમ આપોષુ નર જુવે. ૮
- વિપય ઉવિરક્ત તે હરિથી, નીચપણુ દે જીવને;
અજ્ઞાને અવળો ફર્યો, તે સન્મુખ ના હોય શિવને. ૯
- સંસારના સુખ અધિકે દેખી, કૃપા માને ઇશ્વરી;
અન્તર માહેતું જ્યાં ન જાણે, તે પ્રાણુપતિ ગયો વિસરી. ૧૦
- અખો કહે સહુકો સુણો, જે આણો જીવના અન્તને;
હોડો પરમપદને પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સન્તને. ૧૧

પદ ૧—અજ્ઞાનથી જીવદશાની પ્રાપ્તિ.

રાગ સામેરી

જીવની આઘ વિચારો રે પડિતો, આઘ જોના તે અનાઘ દિશે;
 દેહન્તણી છાયા સમાયે તે દેહ વિષે, જ્યારે મધ્ય આવે સૂર શિશે. જીવ૦
 તન મનને ઓળખ્યા વિના આફળે, જેમ સૂત્રધાર નિજ નામ નિરખે;
 તેજ સૂત્રધાર ૧તેણે નાવ બેઠે થકે, પડે પરવશ પડ્યો પંથ દર્મે. જીવ૦
 તન મન નૌકા જીવ ગણે માદર, જવસાગર મધ્ય કાલ ખેડે;
 કર્મના વાસુને વશ ૨લાગ્યો ડોલવા, ૩ત્યારે હાયથી વાત વટકી
 તેનો નેડે. જીવ૦

૪જમે જ્ઞાન ભટકે ધણા જીવ વિષે, ગુરુ ગોવિંદના શરણ પાખે;
 માયારૂપણી મા જ વાહાણી અખા, જાણીને જનની બેઠે રાખે. જીવ૦

કંઠકું ૫—જીવ ઉપર માયાનો દગો.^૧

રાગ ધન્યાશ્રી.

મર્મ ન મર્મજો માયાતણોજ,
 તે નર જાણે હું ધણું બોધણોજ;
 તેહને જાણે જનુની ૧ આપણોજ,
 તે જીવ ભટકે સદુથી અતિ ધણોજ. ૧

૭૪૩૦.

તે જીવમાદે ભટકે ધણું, અને પોતાનો કરી ઠગે;
 જેમ વિશ્વાસીને વેધે ચેરી, દીન ચર્મ મારે દગે. ૨
 જેમ પાળે ખેરીને ખાટકી, તેને ભક્ષ બોમ ૨ આપે ધણું.
 પછી વધ કરે વારૂં કરીને, એ લક્ષણ અખ તણું. ૩

૧ (ગ) તે. ૨ (ગ) પડ્યો લાગ્યો. ૩ (ગ) જામનાએ. ૪ (ગ)
 જ્યારે હાયથી વાત વટકીજ. ૧ (ગ) જનની ૨ (ગ) બોલ્ય.

મેઢા જાણે માહરો, પાલક પોપક છે ધણી,	
તેને આપ જાય અરપવા, મોટમ અનમાહે ધણી	૪
વાસસ્ય જાણી વામ-દક્ષિણ, પણ દોર્યો કેડે ફરે,	
તેને મહાજન સૂકાવા કરે, તોય તે જસાથે જવનને સંચરે	૫
પદાથ ફેરવે ઉપર ચક્રે, મનમા હેતુ જાણે તેહને,	
પણ સુનાતીને મન વાત અજગી, તે ભારે ભાજે દેહને	૬
અજગા આશય બેઉતણા, તેણે લોભે લાગ્યો અજ રમે,	
તેહને યવન જાણે લક્ષ કરે, જો ધણેરૂં રૂપ વળે	૭
ચરણ ઉંચે અધો મુખે, નેટ તે રાખે સરે,	
માયા ફેરી રીત એહની, અનંતે જતને એમ કહે	૮
જીવિધ દેખાડે વિશ્વ, ચિત્રવિચિત્ર ચિત્ત ધરે,	
પછે પડિતને પૂરે મહાપ્રભુજી, મહાભોગ કેમ પામુ શરે	૯
ભારે પડિતરૂપે બોલી માયા, કર્મની કીરત ધણી,	
વિત્ત હરિને વાપ દેખાડે, નાનાવિધ કહે જાણી જાણી	૧૦
કહે અખો રૂચિ ઉપજે, જો એહવુ પોણે જતને,	
કર્મ જગેહેન હોડો વામવા, વો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને	૧૧

કંઠજું ૬-માયાથી જીવને સસારખંધન

સત્ર ધન્યાશી

૧મમ એ માયા વેપ નાના ધરેજી,
કર્મ કર્મના શબ્દ નાના ઓચરેજી,
જીવકેરા મનને અતિ ઘણુ આવરેજી,
તેણે પુરંજન ભવકેરા ફરેજી

૧

૩ (ગ) મનમા. ૪ (ગ) તે જવન કેડે ૫ (ગ) હાથ ફેરવે
તે ચક્રે મનમાહી ૬ (ગ) સુનીને. ૭ (ગ) વિષે ૮ પૂછે પ્રભુ, મહા
ભોગ કેમ પામીશ સરે ૯ (ગ) ગહન ૧ (ગ) એમ એ.

ફરે ફેરા બહુ ભવ વિષે, અને વિષયનો તાણ્યો વહે; ૨
 પ્રત્યક્ષ ભોગ દેખે ભવા, વળી પંડિતને પોષતો રહે.
 કર્મનાં ફળ લખે માયા, વળી માયા બેઠી તે કથે; ૩
 રાખકેરે બાધણે રતે બાધ્યા, જીવ રાખે જથે.
 અંતરમાથી મનરૂપે, સંકલ્પ-વિકલ્પ સુત જણે; ૪
 નિમેષમાહે નવા નવા, જ્યમ ઉદ્દિગ્ધ ગુટિકા ગણે.
 કર્મફળને જીવકેરો, જોમ માયા મેળવે; ૫
 વિષય તૃષ્ણા માહે મૂઢી, એમ જાંતને જોડવે.
 સ્વર્ગકેરો ભોગ વખાણે, વળી બીક દેખાડે નર્કની; ૬
 તે કામનાએ લાગ્યો ફરે, બાઈ ગતિ જેવી કૂપ-ચકની.
 કામ ધામ ને ધન દારા, માતપિતા સુત બાધવા; ૭
 વર્ણુ વેપ ને રૂપ મુદ્રા, નમણુ કમણુ દેવ જવાદવા.
 આસ્થ આતુરી ચૌદ વિદ્યા, અવિદ્યા સર્વ સાધના; ૮
 પંડિત જણે કવિ ગુણીદાના, એ સર્વ માયાકેરી આરાધના.
 રમે રમાડે આપ માયા, નીચો ઉચો લઈ ચડે; ૯
 જેમ મર્કટ હાંડે માગતો, બિમ્બુક કેડે રડવડે.
 એમ ભમે બહુ ભવ વિષે, પણ ભેદ કાંધે લહે નહિ; ૧૦
 દોરી સંચારો માદિ માયાનો, બોળવણી મોટી એ અદો.
 કહે અખો સહુકો મુણો, તમો જુઓ અંતર જાંતને, ૧૧
 એ જાગ-માહેથી તોજ નીસરો, ને સેવા હરિ-ગુરુ-સંતને.

૨ જ બાઈ, બાધી ૩ જ સ્વર્ગભોગ દેખાડે. ૪ (અ) વંદના.
 ૫ (ગ) વંદવા. ૬. (ગ) પંડિત કવિને ગુણી દાના, સર્વ. ૭ (ગ)
 માગતો, બિમ્બુક કેડે. ૮ (ગ) માયાવળો, જુસવળ મોટી એ સદિ.
 ૯ ક, રા, ગ, તંતને.

કહવું ઉ-માયાથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ.

સગ ધન્યાગ્રી.

માયા મોટી જગમાહે નટીજ,
તે આગળ કોઈ ન શકે ખટીજ;
હરિહર અજથી આગળ વટીજ,
સમગ્રી ન જાયે એવી માયા અટપટીજ.

૧

ઉચ્ચો

- સમગ્રી ન જાય એવી માયા, દીસે નહિ ને જવવતી;
ચૌદ દોકની આઘ માતા, ઝંકાર પહેલી એ હતી. ૨
- ત્રિગુણ પહેલી શન્ય સ્વામિની, જેણે^૧ ગુણ જનમી ઉભા કર્યા,
પછી^૨ જનની થઈને જોધિતા, પછી જળ ચોપો ચોતે વર્ષા. ૩
- ચિદ્ શક્તિ ચતુરા ચરાચર, ગુણ સાથે લગ્ને વર્ષા,
દેવ દાનવ નાગ માનવ, રમે સ્માડે રમ્યાડે એકલી. ૪
- ઉર્ણનાભિ જેમ ઉર્ણા, મૃદીને પાછી બખે:
તેમ માયા ચિદ્^૩ શક્તિ માહે, મોહોહું સામર્થ્ય એ ત્રિણે. ૫
- ત્રિગુણ થઈને ચોવીશ રૂપે, તેહનો બેઠ કહું કથી;
ત્યમ જળ જમાયે શીતયોગે, તેહને જડતા પ્રગટે માહેથી. ૬
- સત્ત્વ રજ તમ રૂપે થઈ માયા, પછી એક એકના બહુ થયા;
પંચભૂતને પંચમાત્રા, તામસના નીપજ રચા. ૭
- રાજસના ઇદ્રિ^૪ દશે, દશે તેના દેવતા,
ઈદ્રીઈદ્રિયે તે વસ્ત્રા, પંચાપાપણા સ્થગ સેવના. ૮
- મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહ કાર જે, તે સત્ત્વગુણથી ઉપના;
તે સૃષ્ટિના ચોવીશ કારણ, માયા પંચબલિન રૂપના. ૯

૧ (ગ) તેણે. ૨ (ગ)પછે જનની ચે ચોધિના, બજ. ૩ ગા. વ. સ્વ. ગ ચિદ્ શક્તિ માટે ૪ ગ. ઇદ્રિ દશે, દશે. ૫ (ગ) આપ આપણુ અ આપ આપણા. ૬ જ, વ, ક સમાવિત સ્વ. ગ. સમક્ષિત.

- પ્રકૃતિ તે પંચવીશગી, પરિવાર સર્વ તેહનો કહો;
પણ છવીસમો પરમાનમા, તે મધારથ જથમ ત્યમ રહો. ૧૦
- કહે અખો સહુકો સુણો, એ કહ્યું છે ધીમંતને;
એમ સમજે તો કામ સરે નરનું, ને મેવો દરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કહ્યું ૮-માયાથી ઉત્પત્તિ ને નાશ.

રાગ ધન્યામી

એણે ૧અનુકર્મે જનનને જાણીયેછ,
તણે ભુવનમાહે માયા પ્રમાણીયેછ
રથૂપ સૂક્ષ્મ જે કહ્યું તથ વાણીયેછ,
તેટલું સર્વે માયા વખાણીયેછ. ૧

ઉચ્ચે.

માયા વખાણીએ માટે એણે, ૨એ દૃશ્ય પદારથ જેટલો,
શ્રુત પદારથ જે જે કહાવે, ૩પાણુ વણસે તેટલો. ૨

ઉપન્યુ તે અલપાય નિથે, ઘઘા-આઘે કીટ જે,
જે ૪જાણે તે જાણ જાણે, અમર સસે ૫મેટજે. ૩

અમર દાનવ ધ્રુવ તારા, ચંદ્ર સૂરજ જાણે ૬વીલે;
જાણ ૭જોગો અધ્યાત્મ સાધક, તો ૮પ્રકૃતિ જીવ તે કેટલે બમે. ૪

લીલા-વપુ જો ધરે નિર્ગુણ, તોય નેટ પાછો વજે,
કાળ માયાનું નાટક એદલું, જે ઉપજવી અદર્શિય મજે. ૫

જેમ કરસણી ઉઝરે કરસણ, તે કાચું પાકું સર્વે બમે,
તેમ જનન કરસન કાળ માયાનું તે ન મૂકે ખાધા પમે. ૬

૧ (ગ) અનુકર્મે. ૨ (ગ) દૃશ્ય પદારથ ૩ શ્રુત ગ. બ ક.
શ્રુત. જ. જ. દૃશ્ય. ૩ જ. જ. પાણુ વણસે તેટલો ગ પાણું વણસશે.
૪ (ગ) ઉપજ્યું. ૪ ગ જાણ ૫ (ગ) ચંસવ મેટજે. ૬ (ગ) વડે
૭ (ગ) જોગ. ૮ (ગ) પ્રાકૃત જીવ કેટલે.

જેમ મેઘના જિંદુ નાના મોટાં, તે રેલાઈ પૃથ્વીએ પડ્યાં;	
તેમ માયાને મન સહુજ સરખું, પરાયણ પોતાના ધંડમાં.	૭
જેમ અર્ચવ ન જાયે ઊઠ્યા, જે નવસેં નવાણું નદી બને;	
સિંધુ થયો સરિતા ૧૦ સ્વરૂપે, તે માહે બાધી મળે.	૮
તેમ માયાનુ આ જગત નિરમ્યું, કાળયોગે સર્વ વૃથા;	
પરમાત્મા ૧૧ વિત્રેક કારણ, તેની કલ્પામા આવે કયાં.	૯
માહાલે માયા અનન્તરૂપે, પણ અપત્યને બાસે બહી,	
જેમ બાલકીનાં ૧૨ ધરધોળાયા, તે રમે રમાડે એકલી.	૧૦
કહે અપો સહુકો સુણો, જે આણો માયા અંતને;	
૧૩ તો લીઓ આપોયુ ઝોળખી, જે સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

પદ ૨—અધનથી છુટવા સારૂ સદ્ગુરુનું ઉપાસન,

રામ આસાવરી

માયા પીડતી જાણુ તો પરબ્રહ્મને આરાધીએ,	
૧ સેનીએ સ્વામીને ચિત્તપૂરે;	
સદ્ગુરુકેશ ચરણ આદર કરી,	
માર્ગે ઝાલીએ મનસુરે	મા. ૧
મન કર્મ વચ્ચે, ગુરુ તે ગોવિંદ ખરા,	
૨ તેમા જિન્ન ન જાણીએ બાવ બીજે,	
જાત ને વર્ણ અધ્યન આશ્રમનું,	
માન મૂકી બ્રહ્મ દ્રવ્ય પીજે.	મા. ૨
જેમ અગ્નિસંગે શીત વાપે નહી,	
જ્યોતિ દેખાડે ને તિમિર ત્રાસે;	

૯ (ગ) પ્રા. ૧૦ સરૂપે, તે માટે બાધી. ૧૧ ગવતરે ૧૨ ગ. ડીંગોલીયા રમે ૧૨ (ગ) તો અપોયુ ઝોળખો અ. વ. ક. લીઓ અપોયુ.

૧ (ગ) માધીએ. ૨ જિન્ન ન જાણીએ બાવ બીજે; જાતને અધ્યયન આશ્રમતણુ; (પાઠ જ. જા. ક).

તેમ શુરુ પ્રતાપે પરબબ બેટીએ,

ઝમાયા રૂપિયાં ઘેઢેન નાશે

મા૦ ૩

બ્યમ કાઢ આવી પડે વહિ-બ્યાળા વિષે,

તે દારૂ શીટીને અનલ થાયે,

તેમ અનન્ય આરાધના જે કેા કરશે અખા,

તેહના માયા ફરીને ન ચરણુ સહાયે.

મા૦ ૪

‘કહવું દે-વૈરાગ્યાતિ’ તીવ્રતાનું રૂપ.

રાગ ધન્યાશ્રી

નરને ઉપજે દદ વૈરાગજી,

૧તેહેના ટળાઆ દ્વેષ રાગજી;

અપાર હેતે કરી મન વિષે આગ્રજી,

તે નહિ આતુરતા કહેવા વાગ્યજી

૧

ઉપલો

આતુરતા મન આતિ ધણી, જેમ મીન નિઝરું નીરથી,

૨તેને અગાન શિયાણો લેછ ડહાણો, તેણે દૂર નાખ્યુ તીરથી ૨

૪તે તડકડે તનપે ધણું, અને વિરહ સૂર્ય ઉપર તપે,

૫તે સસારરૂપી જૂમિ તાતી, ૬તે નીર નીર અદર્નિશ જપે ૩

૭તેને કાળ શિયાણો શિગ જામે, તે તેહની દબે પડે

નીર વાહોણુ વધુ દાઝે, કાળ ભરે ને કડકડે. ૪

૮તે નપતે તે નીર દેખે નહીં, કળકળે કાનજી જાણે,

૧૦પેટે પુડે કે પસુઆડે, જેમ પડે તેમ દાઝે અણે. ૫

૩ માયા રૂપિયુ ગેઢેન ૧ અ આ ક ગ આરત્ય કરો મન

વિષે આગ્રજી, તેહેના ટળે દ્વેષ ને રાગજી ૨ (ગ) અગાન શિયાણો.

૩ (ગ) ચલ્યો ૪ અ આ ક ચાનુ પાઠ (ગ) તડકડે તનપે અતિ ધણું, વિરહ

સુરજ શિર તપે. ૫ (ગ) તેની ૬ (ગ) તે-નથી (૭) (ગ) તેને નથી.

૮ (ગ) કાળ લાગે નેતરકડે. ૯ (ગ) તે નથી. ૧૦ (ગ) પેટ પૂડે પાસ

કામધેનુના પપવિને જો કાઢ મૂકે તેહને;	
તોયે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વાહાયું જેહને.	૬
વૈરાગ્ય ધણુ ઉપન્થો શરીરે, તેણે કાવજ કાઢું માહેથી;	
મેહે તણો તાપ તપે તનમા, તે નર જીવે કયાહેથી.	૭
નાનાવિધના ભક્ષ ભોજન, તે તેને દીશ નવ ગમે,	
સંસારરૂપી જૂથ ભાગી, હિમા ચાતા તન ભમે.	૮
નિર્વેદ ઉપન્થો તન વિષે, તે જીરવણે જીવે નહીં,	
તે મરી જીવે મનવડે, જેમ કીટ ^૧ ભમરી હોયે સહી	૯
જેમ ૧૨આયે ઉધધ કાઢને, તેનો કૃષ્ણાગર થે પરવરે,	
તેમ વિરહ વૈરાગ્ય જેહને ભાષે, તે નર હરિ થાયે ૧૨શરે.	૧૦
કહે અપો સદુકો સુણો, નિર્વેદ ટાળે જંતને,	
જે નરને ઉપજે ચેતના, તે સેવે હરિ-ગુરુ-મંતને.	૧૧

✓ કંઠવું ૧૦—ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય.

રાગ ધન્યાશ્રી

વિરહવૈરાગે જેહનું મન તપેજી,
૧૨માહે તે નર હરિને જાપેજી,
મદગુરુ ચરણે તે આપોપુ અરપેજી,
પરિશ્વર રહે તે પોતે ખપેજી.

ઉચ્ચા

રપિશ્વર રહે ને પોતે ખપે, તેહેનો ભેદ કહું તે સુણો,
તે વચન માને ગુરુનાણુ, ભાવ ભરોમો અતિ ધણો. ૨
ગુરુ કહે રામ રમે સકળમા, ડાળે સર્વાવ્યમ રવાગી ભયો,
એણુ સામળતા મહાવચન માન્યુ, અને ભક્તિ ઉપા ૪આદ્યો ૩

વાયે, જેમ પડે તેમ દાણે જાણે ૧૧ (ગ) ઉધધ આયે ૧૨ (ગ) શરે
૧ મ. જા. પાઠ (ગ) તે ૩૩ માહે હરિ હરિ જાપેજી, (ક ૨૨ માહે
તે ન રહો જાપે ૨ (ગ) પરશ્વર ૩ (ગ) મા નથી. ૪ (ગ) આદર કથો

- તે હરિ હરિ દેખે સકળમા, જોડને જીવ જીવ^૫ દેખતો,
 ૫ તે હરિ જાણી દેત કરે સવળે, પેડલા જે ઉવેખતો. ૪
- બ્રહ્મ હરિ જાણે ચક્રે ભક્તિ થાએ, તેહજ ભક્તિ જાણે ખરી,
 અણજાણે જે આદરે^૬, તેણે કોઈ થાએ પાળે ફરી ૫
- સદ્ગુરુના વચન સુણીને, ભક્તિ જોડને ઉપજે,
 અચિરકાલમા^{૧૦} પામે આત્મા, સદ્ગુરુ વચને જે ભજે. ૬
- બ્રહ્મ ભક્તિ જોડવી પંખણી, જેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય જે પાખ છે,
 ચિદાકાશમાહે તે જ ઉડે, જેને સદ્ગુરુરૂપી આખ છે. ૭
- તે^{૧૧} નેત્ર દેખે પરિચ્છાના, પરિચ્છાના કથું માત્ર,
 પાદપાણી પરિચ્છાના, પરિચ્છા દાતાને પાત્ર. ૮
- જળે પરિચ્છા, સ્થળે પરિચ્છા, ૧૨ પરિચ્છા સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ,
 ગિરિ ગર્ભૈ વન વાટિકા, પરિચ્છા જળ ને માળ. ૯
- પરિચ્છા વિના નહિ ઠામ ઠાનો^{૧૩}, એમ દેખે તે ભરપૂર,
 જિહ્વા તિહા દેખે હરિ તે^{૧૪}, જેના પડળ ચપા હોય દૂર ૧૦
- કહે અખો સદુકો સુણો, ભક્તિ આવી તે જ તને,
 એવા શુદ્ધ ભજનને પામવા, તમે સેવા હરિ-ગુરુ-ધનને. ૧૧

કડવું ૧૧—સર્વાત્મભાવ તેજ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.

રાગ ધન્યાશ્રી

વળી વળી કહું ■ ભક્તિ વિશેષજી, ૧૨ે પેખે સધળે હરિના વેષજી,
 જે નવ દેખે હરિ વિના રેખજી, તે ન કરે કેહનો ઉવેખજી ૧

૫ (ગ) મા નથી, જીવ કરી ૬ (ગ) સકળમા ૭ (ગ) મા નથી.

૮ (ગ) તેજ ૮ (ગ) આચરે તેને ૧૦ (ગ) અચિર કાલે ૧૧ (ગ)

દેખે નેત્ર પરિચ્છાના, પરિચ્છા. ૧૨ (ગ) મા નથી ૧૩ (ગ) ઠાળું

૧૪ (ગ) હરિ બ્રહ્મ ૧૫ (ગ) ને

અ ૧ અ. વ ક પાઠ (ગ) જોડ નવ દેખે

૧ (ગ) જોડ ન દેખે હરિ વિના શેષજી, પેખે સધળા હરિના

ઉપસો.

- રહેવેએ નદિ કાઈને, એ આત્મા વિદ્યસી રહ્યો;
જેદને શી ભાવત ગાય, ગીતા ઉપનિષદે જે કહ્યો. ૨
- ભાઈ ભક્તિ તે જે એમ જાણે, જાણીને હૃદય ધરે;
સ્વામી માદરો રહ્યો સધળે, અદર્શિય ચિન્તન ઝગેદ કરે. ૩
- જીવન અણ્યમાં રહ્યો પૂરી, પુરણ સ્વયંપરમાત્મા;
પોતે તો પિયુષ નિરંતર, પણ ભેદ દેખે આત્મમા. ૪
- માદરો રામ રમે છે સર્વ વિશે, એમ હેતે હીમે મન;
દરિ કહે એ સામળે દરિ, દરિને સોપે તન. ૫
- નિત્ય રામ નાગવજ્ર કરો, દેખે તે અનન્ત અપાર;
જિહ્વા જેવો તિલાં તેદવો, નારાયણ નર ને નાર. / આવી રાગાદિગીતો
ગદગદ કહે ગાતે થકે, રાગાચિત હોયે ગાન; / આનુભવ ભક્તિને ૭
- હૃદય આંસુ હેત હરે, પણ પ્રેમ ફેરે પાત.
નવનીત મરખું હેદે ક્રોધ, કથું ન માયે હેત; ૮
- આપ્ય માહે અમૃત બર્ષુ, દરિ બકન ફેરે ખેત.
ખાતો પીતો જોણતો, દેખતો સધળે રામ; ૯
- વેધ્યું મન રહે તેદનું, શીતળ સંભારી કામ. ✓
જેમ જનર વધુથી જીવતી, તેનું મન રહે પ્રિય પાસ; ૧૦
- અદર્શિય રહે આલોચની, બાઈ એદવું મન દરિ ઘસ.
કહે અખો સહુ કે સુણો, દરિવક્ષ લાગ્યો ચિત્તને; ૧૧
- ૧૦મન ન તેદને ૧૧માદા વસ્તુ, તો સેવો દરિ-ચુર-સન્તને. ૧૧

વેપજ. તે જન ન કરે કેહેતો ઉવેખજ. જ. ય. ક. તે પેળે...ઉવેખજ.
૨ (ગ) ઉવેખ ન કરે કાઈનો આત્મા. ૩ (ગ) એમ. ૪ (ગ) રહે.
૫ (ગ) આત્મમાં ૬ (ગ) નારાયણનો. ૭ (ગ) હૃદય આ શું બહુ હેત
હૃદય, પ્રેમ ફેરે. ૮ (ગ) કહી ૮ ને ફેકણે કહી ૯ અને કહી ૯ ને
ફેકણે ૮ છે. ૯ (ગ) જોરે છુબધી. ૧૦ (ગ) મનન. ૧૧ (ગ) મહાલનું.

ક્રમ ૧૨—સર્વાત્મભાવ ચાતુર્ય પદ.

સમ મન્યાશ્રી

ઉદય ઉજલો ^૧દીએ જેમ ચંદ્રમાણ,
કિરણુ તેહના ^૨પસર્પા વન વીથી વૈચંદ્રમાણ,
તેમ સરખા આત્મા ભાસ્યા કીટ ઇંદ્રમાણ,
^૪એહવુ પ્રકટયુ હૃદયા કંદ્રમાણ.

૧

ઉચ્ચે

^૧હૃદયા શુદ્ધામા રામ પ્રકટયો, તેણે પાપટો મનતો યયો;
માયાને હામે બ્રહ્મ ^૨ભાસ્યો, સંસારનો સબવ ગયો ૨
જેમ રવિને તેજે આગળે, પાણી તે પાણી ચૈ વહે,
તેમ જેહને પ્રગટે ^૩પરમાત્મા, તે માયા દોષ સહેજે દહે ૩
માયાનું બળ ^૪ત્યાહી લગે, ન્યાહા લગે જાણ્યો નહીં,
જેમ ગત યૌવન યમ યુવતી, તે પ્રસવ સગી વાધી રહી. ૪
જેમ ગોરસમાથી આન્ય ^૫કાટયુ, તે જેમ તક યયુ દહીં,
આત્મા જાણે એમ માયા, ^૬વિચારી દીસે નહીં ૫
ભાઈ કમ ^૭૧૧ઘેહેન તે તિહાં લગે, જિહા સદ વિચાર નથી ઉપનો,
નવનીત ત્યા સમે વણસતું, જિહા બેદ ન જાણ્યો તૂપનો ૬
તાબું માખણુ ધૂન યયું, ^૮૧૨પછી વણસે નહિ કપમે,
તેમ આત્મા જાણે ^૯૧૩નહી પ્રાન્ય, અજાણ્યે માયા દમે ૭
અધારૂં દુ ખ દીએ ધણું, ^{૧૦}અકવ્યહોણું જેમ ચમુને,
તેમ આત્મા ઉદયે ^{૧૧}૧૪ગહેન પલાયે, માયા દમે નહિ પુરુપને. ૮

૧ (ગ) દે ૨ (ગ) પસરે ૩ (ગ) મદિજ ૪ (ગ) એહવુ
પ્રગટયુ હૃદયા કંદ્રમાણ ૫ (ગ) હૃદય ૬ (ગ) ભાસે. ૭ (ગ)
આત્મા ૮ (ગ) જિહા લગે, ન્યાહા આનમ જાણ્યો ૯ (ગ)
કાટે ૧૦ (ગ) વિચારી ૧૧ (ગ) ગદન. ૧૨ (ગ) પછી વણસે નહિ
કિયે ૧૩ (ગ) નોરે પરાભવ અણુમમે ૧૪ (ગ) ગદન.

જેમ નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોય, તે બોગ નાના બોગવે;
 અણુ છતાં આણી કરે ઉભા, ઘેન આયા ચોખવે. ૯
 જાગ્યો ૧૫ તો ઘણ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વ પબ્ધુ;
 ત્યમ તુરીયાવડે તિમિર ૧૬ ત્રાસ્યું, ચિત્ત ચમકતું તે ટબું. ૧૦
 કહે અખો સડુકા સુણો, જેમ ઘરિદ્રવ ૧૭ ન હોયે શ્રીમંતને,
 જે મહાધન પામે હોડા પામવા, તો સેવા હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૩—સદ્ગુરુની કૃપાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

રાજ સામગ્રી.

૧ ગુરુભેદ પામ્યો ગુરુભેદ પામ્યો, તે નર આયાનું જાગ વાગ્યો ક્રુ. ૧
 જેમ પારસ ૨ પરસ્યે જે ધાતુને, તે ૩ આપ ટળાને થાય મોનું;
 તેમ ૪ સદ્ગુરુ પારસનડે જે ૫ નગ નીપના, કારણ ૬ પ્રીછ્યુ જેણે ગુરુનું.
 ગુરુ. ૨
 ૭ શબ્દરૂપી આ વટોળ છે બાહુ વાયુના, તે માહે પડ્યા થકા જીવ ભરમે;
 રાજસ તામસતણી ૮ ન ૯ પડી નેત્રમા, સદ્ગુરુ બાવ ૧૦ હોએ પૂર વિરમે.
 ગુરુ. ૩
 આપવિના ૧૧ ઉપદેશ તે કહેનો કરે, જે ઈશ અભનણો માહે દીઠો;
 સદ્ગુરુ કળા તે ન આવે કલા ૧૨ પખે, ૧૩ મુખ વિના શબ્દ કહે
 ખાટો કે મીઠો ગુરુ. ૪

૧૫ (ગ) ત્યાં ૧૬ (ગ) ત્રાસ્યું, ચિત્ત ચમક્યું હતું. ૧૭ [ગ] નથી.

૧ (ગ) જે ગુરુભેદ પામ્યો ગુરુભેદ. ૨ (ગ) પરસે જન્મ. ૩
 (ગ) નથી. ૪ (ગ) ગુરુ. ૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) પ્રીછ્યુ ૭ (ગ) શબ્દ-
 રૂપી વટોળ છે વાયુના, તેમા પડ્યા થકા જીવ ભરમે ૮ (ગ) પડે
 આખમા ૯ (ગ) બાવ તે પૂર વિરમે. ૧૦ (ગ) ઉદેશ ૧૧ (ગ)
 વિષે. ૧૨ (ગ) મુખવિના સ્વાદ કહે ખાટો કે મીઠો. ૧૩ (ગ) મુખ વિના
 સ્વાદ શો ખાટો કે મીઠો.

૧૩સહગુરુ કળા ભણે કો જન ને ૧૪આપ ટાળી રમે, પ્રેમ શુ પ્રીછી
 ને વાત ગુરુની,
 ને જેમ છે તે તેમ લહે અખા, ને પરનાળીકા પ્રીછે જ ધરની.
 ગુરુ ૦ ૫

કહ્યું ૧૩—જીવન્મુક્તની દશા—૧૦

રામ ધન્યાશી

જે નર સમન્યા તેણે તા એમ લહ્યું,
 આપ વિરેથી આપોપુ મયુજ,
 બ્રહ્મ અગ્નિભાદે તે સર્વે^૧ દહ્યું,
 મરમ સમન્યાથી ૬ તું તેમ યયુજ ૧

ઉચ્ચારો.

થયુ તેમ જેમ હુતું ૨આયો, અને ભણ્યુહારો ભણિયો,
 ને ડુંકારની આઘ હતો, વળિ વેદ પુરાણે વખાણિયો ૨
 ક્યારે દેખે જોયને ધાતા, ક્યારે જોય રહે ને ધાતા ૩
 તટસ્થપણ ઉપનુ ગાન જેહને, એમ સુરત ચલે વળે ૩
 ડહ્યાજે ઇન્દ્ર આરામ વરતે, ક્યારે જ્યેષ્ઠ વોહી મૃત્યુ^૪ છે,
 તટસ્થપણુ એજ લક્ષણ, ગાનકેરી તે મૃત્યુ^૪ છે ૪
 જીવન્મુક્ત તેહજ કહાવે, જેહને એહ વૃત્તિ ઉપની,
 આકાશ-વત્ તે રહે સદા, ૫અને ક્યારેક મિથિતિ તે રૂપની ૫
 જેમ મહાજળમાહિતો મકર મોટો, ૬તે અંતુ મધ્ય આયો રહે

૧૩ (ગ) ભણે કોઈ જન ને આપ ટાળી રમે, પ્રેમે પ્રીછે
 ને વાત ગુરુની, ને જેમ તે તેમ લહેજ અખા, ને પરનાલિકા
 પ્રીછે ધરની ૧૪ (જ) આ પગ રમે

૧ (ગ) સર્વે દેવ ૨ (ગ) આયો ભણ્યુહારો, ૨ (ગ)
 ગાજ, ૩ (ગ) સ્વારે, ૪ (ગ) વર્ત ૫ (ગ) નથી ૬ (ગ) નથી.

જિયે! આવી અલ્પ વરને, વળા મદાનજમાં જાતો રહે.	૬
લાઇ જીવ-મુક્ત તે યોગીશ્વર, એમ વરતે દેહ વિને;	
એમ નામને અંગ જરા પાકી, તે અજગી થઈ રહી નખશિખે.	૭
તે ચલણ-વવણ કરે ખરી, પણ અંગથી એકતા ટળી;	
તેમ જીવ-મુક્તને દેહ જણો, જે જુજંગને કાચળી.	૮
ઉપનીતી તે મહાજમાલે, અનાયાસે અંગથી,	
જ્યારે વિરમીને થયો વેગજો, ત્યારે લિન્ન દીડી જુજંગથી.	૯
એમ જીવ-મુક્તને જાણ્યો, ભાઈ દેહનો જે સંગ;	
છે તે છે ને નથી સરખી, જેમ દશાત ફણંગ.	૧૦
કહે અજો સફુકો મુણો, એમ જાણો જીવ-મુક્તને;	
એ દશાને દીડો પામવા, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

કડવું ૧૪—જીવ-મુક્તની દશા-૨.

૨૫ ધન્યામી.

વળા કહું સાચા સંત મુખજી,	
જેહને ઉઘ્યા મયો અંતર બાણજી,	
હરિને બોલે જેહની વાણજી,	
જે ઘટ ઉધડી વસ્તુની ખાણજી.	૧

ઉપલો

ખાણ ઉધડી વસ્તુકેરી, તેણે ન્યૂનતા સધળી ટળી;	
અંતર માહેલો આસવ મોટો, તેણે વસ્તુમાહે ૧૨જો મળી.	૨
જેમ અગ્નિમાહે લોહ પેકું, તે લોહમા ૨વહિ આપિયો;	
ત્યારે શિવ શિવ થયુ સર્વે, જ્યારે સિવમા જીવ સમાવિયો.	૩
ભાઈ જીતે અણજીતો ચઢ રહે, કોઈક જાણે વિરલા સંત;	
ડતેને આપાધરવિના પ્રીત અજગી, તે મદાનુભાવ મહંત	૪

૭ (ગ) મદાનિધિ. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) ઉપજાવે.

૧ (ગ) જઈ રહે. ૨ (ગ) અગ્નિ. આ. ફ. વહિ. ૩ (ગ) નથી.

ભૌતિક ભાવના ટળા તેહને, બાસ્યુ ચિદ્ર આકાશ,	
રોધ ન પામે મીન જેમ, તેહને નીર મધ્ય ૪અવકાશ	૫
નેત્ર ઉડે ને ગતિ કરે, ભરે તે આસોઆસ	
તેને નીર ફીગીને નભ ચયુ, જે આપ રહે ૫અવિકાશ	૬
જેમ દિમના પરવત વિષે, મુપક ચાલે મધ્ય,	
તેણે ખણ્યા વોહોણી ખાણુ થાય, એહવી ઉખ્ણતાની સિધ્ધ	૭
૬દ્રિમા અવશ તેહને, મદાકળા મુપક વિષે,	
તેમ ભૌતિક ભાવના તિદા નહિ, જે અણુનિર્મી આતમ લખે	૮
બાઈ નિગ તિદા લેખા ધણા, અણુનિર્મ લેખુ કથુ	
એજ સહેજ કેરી સાધના, સમજે તે દેખે અશ	૯
૯તત્ત્વદર્શી તત્ત્વમાહે, ૯દેખે તે સર્વ સમાસ	
જેમ અરૂપમાથી રૂપ બધાયે, પાણુ અરૂપ થાય બરાસ	૧૦
કહે અખો સડુખે સુણો, એ અકળ કળા મદતને,	
એ ૧૦દશાને પામવા ઇચ્છો, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને	૧૧

કંઠકું ૧૫—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૨

રાગ ધન્યાશ્રી

વગી મુદ્દ જીવન્મુક્ત દસાયજી, નિથે જેનો પરવન-પ્રાપજી,
જેણે પ્રીતયો વસ્તુ મહિમાયજી, તે અનુભવતા પાડો ન થાયજી ૧

ઉપલે

અનુભવ જે મોગાતણો, આપાપર નહિ જે વિશે
આપ ગળાયુ ૧તે આપમાહે દદાતીત રજા સુખે ૨

૪ (ગ) આકાશ ૫ (ગ) અવકાશ ૬ અવિકાશ ૭ ઉકાશ ૬ (ગ)
અદ્રિમાં આકાશ ૭ (ગ) સહેજ ૮ (ગ) બાઈ તત્ત્વદર્શી ૯ (ગ)
દેખે સર્વ ૧૦ (ગ) પદને પામવા હોય આ દશાને પામવા ઇચ્છો
૧ (ગ) નથી

તેહની કળા પ્રીતી નવ પડે, મતો તે અમમ અગાધ,	
વારિધિકેરા વારી જેમ, ભાષ નહિ તરવા સાધ્ય	૩
જેમ સૂર્ય તપે નિદાધનો, તોયે તે રહેજીતા ન થાય,	
તેમ તત્ત્વદર્શી પુરુષને, દોષ ન લાગે કદાચ.	૪
જેમ વાયુ વહે જડુ ગ્રધને, ઉત્તમ અધમ અપાર,	
પણ રહે અસગી તે ચક્રો, સ્પર્શે નહિ લગાર.	૫
તત્ત્વદર્શી પુરુષને, એમ જાણો દેહનો ભાવ,	
વહે પણ વગરે નદી, જે જાણે સદગ પશ્વભાવ.	૬
જેમ વિચિત્ર ભાતિના રંગ મૂકિયે, રક્ષાટિક મણિની પાસ,	
તે અજ્ઞા સરખા ભાવે દેખાડે, પણ આપ રહે ઉદાસ	૭
જેમ અસ્માના પડવિષે, રોધ ન પામે દષ્ટ,	
તેજ અધિકુ પોષે આખને, તેમ અણુનિગી ઉત્કૃષ્ટ	૮
તેમ અણુનિગી પુરુષને, આપોપુ અતર નથી,	
અમગ આદાય તેહનો, ભાઈ ભાગી હિંમિ ઉરથી.	૯
સગીને સિદ્ધાન્ત પોષે, પ્રેમે શુ પાવન કરે	
ઉપદેશ આપે આત્મવિદ્યા, સેહેજ શબ્દ તે ઉચરે.	૧૦
કહે અખો ૧૦ સહુકો સુણો, ચાન ન હોય મદન્તને,	
એ ઉત્કૃષ્ટ દશા ૧૧ પામના, તો સેવો હરિ-ગુરુ-સતને	૧૧

કંઠુ ૧૬—જીવન્મુક્તનો મહિમા-૨.

રામ ધન્યાશ્રી

વગી કહું તત્ત્વદર્શી પુરુષજી, સહેજ સ્વભાવે જેના કંપવૃક્ષજી,
જેહને અહતા ગયો અમરજી, વૃષાતકાને સદા સન્મુખજી. ૧

૨ (ગ) ઉજી ૩ (ગ) કાય જા કાય ૩ કાયે ૪ (ગ) દેહભાવ
૫ જા સભાવ. ૬ જા અવિકાશ ૭ ઉદાસ ૭ (ગ) અધિક ૮ (ગ-દ)
અનુભવી જા ક અણુનિગી. ૯ (ગ) સહુને વિષે. ૧૦ જા સહુકો
સુણો. ૧૧ (ગ) ૬ તેજ પામે જે.

- સન્મુખ રહે કંપાતકાળે, મહાપુરુષ મોગી દશા,
 તે અન્ય દેહની પેર જાણે, જે પોતે માહે વસ્થા ૨
 પોતાનો દેહ આઘ દેઈ ને, મિથ્યા દેખે સર્વને,
 રચેતન્ય તો સમજેજ સરખું, તો કોણ ધરે દેહ અર્વને ૩
 કીટ પતંગ જાત્રા વગે, રૂટે પુરણ દેખે આતમા,
 દષ્ટ તત્ત્વ ઉપનું જ્ઞાન જેહને, તે જૂઠ્ઠો ન પડે બાતમા ૪
 જન્મ અંધ જેમ રૂપને, જાણે નહિ નિરધાર,
 અધ્યાસ નહિ તેહને દેહ પસાથે, મુણે શબ્દના ભણકાર. ૫
 તેમ જ્ઞાતાને પિંડજ નહિ, નહિ ત્યા પર ને આપ,
 દેહદર્શી જે હોય ભાઈ, તેહને તો પુણ્યને પાપ ૬
 જેમ અંજનવિદ્યા હોય જેહને, તે જ્યા ત્યા દેખે ધન,
 વિદ્યા વિના ધરમા દાટખું, ઉપણ ન જાણે કો જન. ૭
 ધનદર્શી જેમ ધન દેમે, પણ અધ્ય ન દેખે ભોમ્ય,
 આવરણ છે પણ આડ્ય ન કરે, તેને સાવ નિરતર ગોમ. ૮
 તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને, અણનિમી અભ્યાસ,
 રચૂળ લા શરીરદર્શન, સેદજે થયો સમાસ. ૯
 દેહ અધ્યાસે દોષ સમજા, દેહ તેજ સસાર,
 દેહ તેને સર્વ સાચુ, પાપ પુણ્ય અવનાર. ૧૦
 કહે અખો સફુકો મુજો, વક્ષ મોહોટો મદન્તને,
 ૧૦ને મનસા વાચા ૧૧કર્મજાએ, તો મેવે દરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૧ (ગ) એ ૨ બા એનના. ૩ (ગ) નથી ૪ (ગ) બુઝો
 ૫ (ગ) વિરે ૬ (ગ) ધર્મ ૭ (ગ) રચૂતતા અ રચૂન ત્યા ૮ (ગ)
 દર્શનશરીર. આ ૯ શરીર દર્શન ૧૦ (ગ) તેણે ૧૧ (ગ) કર્મજા, સેવ્યા.

પદ ૪-તત્ત્વદર્શનો મહિમા.

રાગ કાનડો

અકલ કના જેનત નરયાની, જેસેહી નાવ હિરે ફિરે દશે^૧ દિશ,
 ધ્રુવ તોર રહત નિશાની, અકન કના જેનત નર યાની ટેક. ૧
 અયન વનન અવની પર રવાડો, મનખી સુરત આકાશ^૨ જેનાની,
 તત્ત્વસમાસ લયો હે સ્વતત્ત્વ, જેસે હિમ હોત પાની અ. ૨
 છુગી આઘ આત નહિ પાયો, યજ્ઞાધ ન સકત જલ મન-પાની,
 તા પધેર સિધતિ લાધ હે જિનકી, કહી ન જાત એસી અકથ કહાની અ. ૩
 અજ્ઞાન જેત અદ્ભુત અનુપમ, જાડુ હે પદિયાન પુરાની,
 ગગનહીં ગેમ લયો નર જોલે, એહી અપ્પા જાનત કોઈ યાની અ. ૪

કડવું ૧૭ અક્ષરવસ્તુ નિરૂપણ-૧

રાગ ધન્યાશ્રી

વસ્તુને વાણી જોલી ન શકેછ, મનતાણી સુરત જિહ્વા જાતા થકેછ,
 સદ્ગુરુ કેરો જે લક્ષ આવે તકેછ, તે નર સ્વે હરિ થાય તેણી
 પાડેછ ૧

લયનો

હરિ થાય તે હેત સમજે, દેહાતીત તે^૧ આતમા,
 પરાતપર પરિધ્વજ કેવળ, તેમ આવે વાતમા ૨
 અમળ આતમ એ-પૂરણ, અખડિત અવિનાશ,
 અજર અમર અનામ અવ્યય પૂરણ જ્યોતિ પ્રકાશ ૩
 તેને આઘ અન્ત ને મધ્ય નહિ, નહિ જેહને દેશને કાળ,
 છાયા માયા વધુ વર્જિત, માપ રહિત વિચાળ. ૪

૧ (ગ) દશે ૨ (ગ) વાળી ૩ (ગ) ડેરાની ૪ (ગ) જર્મ

૫ (ગ) ધર

૧ (ગ) હે

અવો ઉર્ધ્વ ને મધ્ય નહિ, રજોને દીનને રાત;	
ખાળ ધૌવન વૃદ્ધ નહિ, ભાઈ તે વડે સર્વે ભાત્ય.	૫
જ્યા વારી વાયુ વસુધા નહિ, નહિ અનવ ને આકાશ,	
સર્વમાહી સર્વ વર્જિત, નહિ ઉત્પત્તિ ^૩ રિયતિ નહિ નાશ	૬
માનવ દાનવ દેવ પતંગ, નાગ નહિ નગનાર,	
સર્વ કેરે જીવન સદા, પણ રપથે ^૪ નહિ લગાર.	૭
તપ્ત શીતળ સુભગ સુદર, કલો ન જાયે તેહ,	
મૂળ માપ થાય ન થાય, નહિ પ્રિય નિસ્પ્રિય.	૮
ક્ષાર ખટરસ મધુર મોગું, તીવ્ર મિષ્ટ ન કહેવાય,	
દીર્ઘ લઘુ કે વામ દક્ષિણ, સર્વ વર્જિત ને અર્ધમાય.	૯
નીલ પીત કે શામ ઉજ્જવન, રહિત અવસ્થા ચાર,	
પૂર નિકટ કે મધ્ય હેઠે, થાય નહિ નિરાધાર.	૧૦
કહે અખો સહુકો મુણો, તે ^૫ લક્ષ મહન્તને;	
એ અવાચ વસ્તુ તેજ પામે જે સેવે હરિ-ગુરુ-સન્તને	૧૧

કંઠકું ૧૮-અક્ષરવસ્તુ નિરૂપણ-૨

શ્રમ મન્યાથી.

જે પ્રભુ વાણીયે^૧ કલો ન જાયજી, અગમ અગોચર જેહને વેદ ગાયજી,
પામણુદારો સેહેજે પ્રમાયજી, અટપડો આશય સેહેજે સમજાયજી. ૧
હથથો

મેહેજમા સાધન લાગે, અણનિગી અનુભવ રખરો,
વધ્યાસુત જેમ સુખ સરાહે, અચર્યો રસ પીવો^૨ નરો. ૨

૨ (ગ) દિવમ ને ગન ૩ (ગ) નહિ નાશ ૪ (ગ) ગ્રેર નિસ્પ્રેર.
અ આ ક પ્રિય નિસ્પ્રિય ૫ (ગ) માય ૬ (ગ) હેડે ૭ (ગ) તેનો
૧ ન કહેવાયજી, પામણુદારો સેહેજે પવાયજી, અગમ અગોચર
જેહને વેદ ગાયજી. અ. અ. હ ક કલો ન જાયજી... (લાયજી ૨
(ગ) ખરો ૩ (ગ) નવો.

મુખવિના રસપાન કરવું, એહવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન;	
શ્રવણ વિના તે શબ્દ સુણવો, નેત્ર વેદણુ ધ્યાન.	૩
વસ્તુગતે સેવક નહિ, અને સ્વામીને નહિ રૂપ;	
ગ્રાહ્ય ગ્રાહક બાવ નહિ, એહવું તે ધામ અનુપ.	૪
જેહને ગણું વેષ ન રૂપ મુદ્રા, તેહ તણા સર્વ રંગ,	
છાયા માયા નહિ જેહને, તેહનાં જાણે સર્વ ઢંગ	૫
સ્થાન માન જેને નહિ, અકળ રૂપ અપાર;	
તે વડે એ સર્વ શામે, આપે જાણુણુદાર.	૬
વાગ્મી માહે પદે નબ્બ આવે, તેહ તણી સર્વ વાણ્ય;	
નેતિ નેતિ કરતા તે રહ્યું, બાઈ તેહની જાણે જાણ્યું.	૭
દૃઢસ્થ આત્મા બ્રહ્મ ઉકેવળ, તેહનો સર્વ પ્રસાર;	
જેહને વિશિષ્ટ એકે ન લાગે, તે વિનસી રહ્યો સંસાર.	૮
જે કેહવો એ કહેવાય નહિ, અને શબ્દાતીત સદાય,	
અનિર્વચની વચન બોલે, તે નાવે વાણી માય.	૯
એતો પ્રીતિજીહાર વિના પ્રીતિવું, પદાર્થ વેદોણી હપ્રીત;	
આપે આપનું જે નિરક્ષણ, ઇચ્છા-વોણી રખંધણ.	૧૦
કહે અખો એ વાણ્ય-વર્ણિત, નિજ રક્તુર્થ મહંતને,	
એ સમસ્થા તેણે લહી, જેણે સેવ્યા દરિ-મુર-ચંતને.	૧૧

કહ્યું ૧૯-સ્તુતિ કરતા જીવની બ્રહ્મસાથે એકતા.

વસ્તુકેરૂં હારદ વસ્તુ જ જાણોજી, સુ એ જાણીને દેત ઉર આણેજી,
અદેતનું દેત કરે સુખજીજી, આપકેરૂં રૂપ આપ વખાણેજી. ૧

૪ (ગ) જેમ ધ્યાન તજી પ જેહ ન આવે. ૬ કરી સો કહીયે
તેહની જાણે ૭ (ગ) કેવન. ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) જે પ્રીત
૧૦ (ગ) જે ઇચ્છા.

૧ (ગ) સુ જાણે છે— આ સુખજીજી.

વખાણે વ્યગ્ધે કરીને, આપ કહે આપે મુજે,	
જેમ ગારડી મોદર વિરે, સ્વર દેખને લાયા જણે	૨
સ્વામી પિંડમાહે તે જીવ ક્યાયો, અને જીવને ક્યાયો પિંડ,	
એ અનણુ-વણુ ચિદ્રૂપ તાદડં આપ માહેયી મડવ	૩
તું તે હું ને હું તે તું, ધ્યેય ધાતા તું રામ,	
ઉંડુ વિચારી આપ નિરખે, જતો આપે આપના કામ	૪
છો કેવલ્ય સ્વામી તમે, દિશો ઈશ્વર માયા જીવ	
એ ત્રણ પ્રકારે યાઓ પેતદ્વદ, પણ તમે સ્વભાવે શિવ	૫
અણુજીતી અજ્ઞ તમારી, અંગીકૃત સરખી અશી	
તે મધ્ય પડિયુ ધામ તમારું, ત્યારે ઈશ્વર ચઢને વિનસી	૬
તે ઈશ્વરના ઐશ્વર્ય વિશે, અનત ઉપજે ને ફરે,	
ચેતન્ય ચાહ્યું આવે તમારું, ત્યારે અનંત પ્રકારે ઉચરે	૭
જેમ કાચનું મદિર રચ્યું, નીન પીત શુભ સ્યામનું,	
તે ઉપર તપીઓ ઈશ્વર્ય ત્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ ચર્ચુ ધામનું	૮
કૈનન્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મદિર કાચ,	
ઈશ્વર નામ તે તેહનું, વણુ જીવ ચર્ચ માન્યુ સાચ	૯
અધિષ્ઠાન તે તમે સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાન્યુ ભવ,	
ત્યા અણુજીતો જીવ હું હું કરે, પણ ૧૧મેદ ન પ્રીછાય	૧૦
કહે અખો તમે નાચ નિર્ગુણ, યથા સમુણ વેષ જતને,	
એ કલા તમારી તો ૧૨ પ્રીછાય, જે સેવે હરિ-ગુરુ-મંતને	૧૧

૨ (ગ) વિગતે ૩ દેખને ૪ (ગ) નથી ૫ (ગ) તમે ૫ (ગ) મમે અ આ ફરે ૬ (ગ) તેમ તેમ માયા પરવરે જ આ ત્યારે અનત પ્રકારે ઉચરે ૭ (ગ) તપીઓ સ્વ ૮ (ગ) ભાર્ષ ૯ (ગ) તમે સ્વામી ૧૧ (ગ) ૬ પ્રીછે પ્રાચ અ આ પ્રીછાય ૧૨ (ગ) પ્રીછયા, જીવ.

ક્રમ ૨૦—શિવમાં જીવનું તત્વારોપણ.

રાગ મ-ચાત્રી.

એમ એ નાટક ચાલ્યું જાયજી, જોહના સ્વામી તમો પ્રભુરામજી;
કૈતલ્ય ધનુર ભૌતિક રાજ્યજી, અણુછતો ઉભો મધ્યે જીવ થાયજી. ૧
વચસા.

અણુછતો જીવ થાય ઉભો, તે જાય હરિને રાજાવા;
નરને ઓછાપો' કેમ કલે, તે હોડે શુદ્ધમાં આણુવા. ૨
જેમ છો તેમ તમે પ્રભુજી, કાયા માયા સ્વેં આપ;
મિબ-પ્રતિમિબ યષ્ઠ રૂપણે, તેમ તમારો વ્યાપ. ૩
કૈવલ્યપદ તમે નિજ રૂપે, ધનુરપદ છે અનંત;
મોહું સામર્થ્ય માયા કેરું, જ્યાં ઉપજે મિથ્યા જન્ત. ૪
તે જન્તને બહુ કામના, વ્યસન માટે તે જીવ,
દેહ આસક્તિ તેને અતિ ધણી, જાણે આ વિધે યાચે શિવ. ૫
તે પિંડને બહુ પરભવે, અને કરે તે કર્મકલેશ;
ચિરંજીવ થાવા હોડે, મોટા મન ઉદ્દેશ. ૬
જૂત જાવિબની વાત લેહવા, અતિ ધણા મન કોડ,
કશ થાવા આશ મોહોગી, સાધે પિંડ મન રોમોટય. ૭
૧૧સિદ્ધિને કાજે તે કરે, અતિ ધણા ઉપાય;
૧૨તેણે અદ્વંતા વાધે અતિધણી, તેણે જીવ જાડેરા થાય. ૮
માયા સાધે મનવડે, જાણે એજ રૂપરમાતમા પદ,
મમતાતણા તેણે પડળ ચડે, ૧૪અને તેમ તેમ વાધે મદ. ૯

૧ (ક) રામજી. જ આ કામજી. ૨ (ગ) જાણવા. ૩ (ગ) યાચે.
૪ (ગ) તમારો તે. ૫ (ગ) સ્વરૂપે. ૬ (ગ) રમના. અ ઇ ક રમના.
૭ (ગ) આણુ વધે યાચે શિવ જ આ ક આ વિધે યાચે શિવ. ૮
(ઈ) નો પાઠ બ્રહ્મ છે. ૯ (ગ) ધણુ માન ને કોડ. જ આ ક અતિ
ધણા મન કોડ. ગ ૧૦ (ગ) મોહોડ. ૧૧ (ગ) સિદ્ધિ કાજે. ૧૨
(ગ) નથી. ૧૩ (ગ) પરમાત્મા પદ. ૧૪ (ગ) તથી.

એહવા પ્રકાર અગ્નિતણા, સાધે જીવ અપાર;
નાટકમાં નર નાય નાયે, એમ સરાહે સંસાર. ૧૦
કહે અખો પદ મૂળજે, પહોંચ નહિ એ જાંતને;
મર્મ મૂળજો પતેજ પામે, એવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

પદ ૫—જીવને મન ને મનનું સ્વરૂપ.

સગ લેરવ.

મર્મ સમજે મનવા મેરા, તામે સમાસ જળ હોએ તેરા;
મન જમતકા ધારણુદારા, મન મુવે મિટયા સંસારા. મર્મ ૦ ૧
સોક ચીદ રકુયા હે રમનકોં, તારો મન પાવે બંધનકોં;
મન મુવા તજ રહે એક રામા, એહ સોક પરલોકકી ભાગી કામા. મર્મ ૦ ૨
મન મુવે ય યમ રહે જે મનવા, સો હરિપ જાણી જે પજનવા;
કહે અખો રજા નહિ ખાકી, જળ પદિકમત જુગી ધરવાકી. મર્મ ૦ ૩

કડવું ૨૧—બ્રહ્મ-ધર્મ ને જીવની એકતા.

સગ બન્યાશી.

જગા કહું પૂરણુપદ મદિમાયજ, કોટિ બ્રહ્માંડ તે નવાં રચાયજ;
પણુ અધિક ઓણું નવ થાયજ, ભોતાં ભોતાં તે ખેલે યર્ષજાયજ. ૧
હવસો.
વિદે જાતાં વણુસે નદી, અને નવાં યાનાં નવ વધે;
પ્રાય વસ્તુ અણુલિંગી, હેતુ વિના કારણુ નિધે. ૨
હેતુ વિના કારણુનાણું, કદું દર્શાંત વિધે કરી;
આકાશ વિધે જેમ અગ્ર નાનાં, યાય જાય પાછાં ફરી. ૩

૧૫ (ગ) તેદજ.

૧ (ગ) નિવડવ. ૨ (ગ) મન. ૩ (ગ) તજડે સગ. ૪ (ગ) તે
ફરે જે મનવા. ૫ (ગ) જનવા. ૬ (ગ) રિપુમન.

- નીલ પીત ને શ્યામ ઉજ્જવલ, રક્ત ભાત અર્નત;
વિચિત્ર પેરે વિવર્ણે વણી, ત્યાહાજ આવે અર્ત. ૪
- પણ બોમ તેમનું તેમ ઘાતે, પપણુ જાતા તેમનું તેમ;
વારક પ્રેરક નહિ અબ તે, વસ્તુ જાણવી એમ. ૫
- એ તો અરૂપદિરૂ રૂપ બધાએ, પાછુ રૂપ અરૂપ ચમ જાય;
હિપના પછી તેહનું નામ પાડે, પણુ ચણુ જાનું પ્રાય. ૬
- એ વિચારી જોતે થકે, જોહવો એ ધનસાર;
રૂપ બધાઈ રમે રમાડે, પણુ કણુ કણુ ખગાકાર. ૭
- ભાઈ જગતના કારણુ ધણુ, પણુ યથા પડે ધરે નામ;
કહે પંચમૂતના પૂતળા, એ બ્રહ્મકેસ કામ. ૮
- પણુ વિરંચી આવે વિશ્વ સપણુ, ધડ્યો રતે કેહેનો ધાટ;
એ વિચારે સુદ્ધિ છુડે, અતિ નિરાજો નાટ. ૯
- ભાઈ જે છે તે તો એજ છે, બીજો વિચાર મનનો ધડ્યો;
કરતા કોણુ કહું કેહનણો, જે અન્ન પદારથ નવ જડ્યો. ૧૦
- કહે અખો એ કળા મોટી, તોજ હિપજો જાંતને,
રૂપ અરૂપી આપ દેખે, જો મેવે દરિ-ગુરુ-સતને ૧૧

કહવું ૨૨—બ્રહ્મ અને માયાની એકતાથી જીવ અને હૃદયરતુ
સ્વરૂપ-સદૃષ્ટાંત.

રામ ધન્યાશી.

અનુભવ મોટો મોટો જાણેજ, શુધ્ધ તે બાપડી ચણુ પ્રમાણેજ,
દીકું સાબળુ સહુએ વખાણેજ, પપણુ અચળુ ઉરમા કોઈકે આણેજ. ૧

હવે

ગળ્યુ નથી તેના મરિત્ર સેના, એ તો રઅબાસે છે અણુજતા;
અણુનિગી એ અર્થ સમજે, કહું દષ્ટાત જે પદોચના. ૨

૧ (ગ) નથી. ૨ (ગ) તેહના. ૩ (ગ) નથી. ૪ (ગ) પદાર્થ.

૧ (ગ) પણ અણુચળુ કોઈકે ઉરમા આણેજ. ૨ (ગ) આભાસે. અ. આ. ક. અબાસે.

અધિષ્ઠાન ઉત્કૃષ્ટ માટે, ચૈતન્યતા ત્યા અનિવર્ણી;	૧
તેણે અરૂપ ભાસે રૂપ સરખું, તેણે અહંતા છેડે વચ્ચાડણી.	૩
તે અહતા થાય અનંતરૂપે, પ્રૌઢી થઈને ખગરે;	
તેનો લક્ષ નરને કહું, કાઈ ધીમંત હલ્યામા ધરે.	૪
ભાઈ દષ્ટાત આવે શુદ્ધિમા તો, સિદ્ધાન્ત સમજે સહિ;	
એ દષ્ટાત સમજી નવ શકે, જેને છેલ્લે આલો હોયે નરિ.	૫
જેમ દર્પણ મૂકિયે સામસામા, તે પ્રતિનિધિએ એક એકમા;	
તે અન્યોઅન્ય અનંત યાયે, દષ્ટ પહોચે છેકમા.	૬
તે દર્પણ દર્પણમાહે રચના, દીસે તે પ્રગટ પ્રમાણ.	
એક એકમા અજગા અજગા, ચંદ તારા બહુ બાણ.	૭
અનંત ભાસે સામસામા. એકના ઉદરમા એક;	
સિદ્ધાન્તને ૧તમે એમ જાણો, કહું વસ્તુ વિવેક.	૮
આ દર્પણ નિર્મલ અતિ ધણુ, પરબ્રહ્મરથાની તે	
૭૫૫૬ આવી અણગળી, સાષ્ટ આવી બ્રાસી એ,	૯
તે અજમમ્ય ઉપાખ્ય બોદણી, તે જાણે અહંકૃત્ય;	
જેમ મુકુરમા અનંત ૧૦ભાસે, રૂપની સંસૃત્ય.	૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, મસૃત્ય ન ભાસે જાંતને,	
એ ગીતાનું તે હારદ સમજે, ૧૧જે સેવે હરિ-ગુરુ-સતને.	૧૧

કહવું ૨૩—બ્રહ્મવસ્તુ નિરૂપણ.

રામ ધન્યાશી

વળી કહું પૂરણપદ નિર્વાણજી, જ્યાંદા ન પહોચે મનને વાણજી;
ત્યાંદાં નવ હોયે ઉપત્ય હાણજી, સ્વચરૂપની જ્યાંદા છે જાણજી. ૧

૩ (ગ) આરૂઠી. જ. આ ક. આરૂણી. ૪ (ગ) પોઠી. જ. આ. પ્રોઠી.
૫ (ગ) નથી. ૬ (ગ) ૬ આદર્શ. જ. આ આદર્શ ક. આ. ૬.
આદર્શ. ક. આ. ૭ (ગ) તેદ ૮ (ગ) તેદમા. જ. આ. ત્યહા.
૯ (ગ) આવી. ૧૦ (ગ) ભાસે એહ. ૧૧ (ગ) દીસે. ૧૨ (ગ) જે.

ઉચ્ચે.

- સ્વસ્વરૂપની જાણ એકવી, ^૧ન્યા જાણુહારો સ્વે રહે,
અણુછતુ તે છતું થાય ^૨છતુ થહા-અગ્નિ દહે. ૨
- ભાષ સિદ્ધાન્તનું સિદ્ધાન્ત એકજ, મદાનુભાવની સ્થિતિ જહા;
આકાશથી આધેર જે પદ, કહ્યું ન જાણે ઉપદેર અહા. ૩
- વેત્તા વિણ ^૪વેદ વિના, પૂરણપદ નિર્વાણ,
જેને ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ નહિ, ^૫પણ જાણ્ય વિદ્યોણી જાણ ૪
- તેને ઉપમા દીજે કરી, જે તે વડે સર્વ કોય;
જે કહીએ તે અણુછતું, ભાષ તે ^૬ત્યા તેહ ન હોય ૫
- દૃષ્ટાત ઉપમા જે જે દીજે, તે ત્યા ^૭સર્વ રહે ઓદર,
શુ કરે એ પ્રુધ્ય બાપડી, જે ચાન્ધાથી દશ કવવા પર ૬
- જેમ આકાશમા ઉડે વિહંગમ, એક એકથી તે આધો વટે,
બળ દેખાડે હતે બહુ પ્રકારે, ^૮પણ સરે સામર્થ્ય તે ઘટે. ૭
- જેમ અગમ અગાધ અનંત અમર, તેમ વસ્તુ અનત અપાર,
ને સ્થા સરીખો કહે કવિજન, કહેવું શુદ્ધિને અનુસાર. ૮
- જેમ ^૯મર્ત્યકની ગત જાણે ^{૧૦}મર્ત્યક, જે જન જીવિતથો દબ્યો;
તેમ શાનીની ગત જાણે શાના, જે અતરમા પાછો વળ્યો. ૯
- ^{૧૧}સાને સમજે સંત યરા, પણ કરગ્રહી ^{૧૨}નથી આવવા
એ તો પોતે હુંકારો દે પોતાને, તો જાણ કેહને જાનના ૧૦
- તો કહે અખો સહુકો સુણો, અકળ કળા મહતને,
મરી જીવ્યાનો મર્મ લેવા, સેવો દરિ-ગુરુ-સતને ૧૧

૧ (ગ) જહા ૨ (ગ) છતો ૩ (ગ) પર. ૪ (ગ) વેદા ૫
(ગ) નથી. ૬ (ગ) તો ૭ (ગ) ત્યા ૮ (ગ) એકથી એક આરો.
૯ (ગ) બહુ પર. ૧૦ (ગ) શિરે. ૧૧ (ગ) મર્ત્યક. ૧૨ (ગ) મર્ત્યક.
૧૩ (ગ) જાણ સાને. ૧૪ (ગ) મહીને

કંઠવું ૨૪—જીવને અહંકાર સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ.

શય ધન્યાશ્રી.

વળી કહું એક અપૂર્વ સારજી, પવિત્ર કર્મ હોય પંથનો પારજી;
જ્યાં ન લાગે શબ્દ ઉચ્ચારજી, તે જાણવો બોલણુ હારજી. ૧

ઉપલે.

બોલણુહારાનું બોલવું, તે જાણ્યો જીમતે કરી;

એમ સમજે સિદ્ધાન્ત યાચ, તો જીએ જન પાછો ફરી. ૨

આઈ પરપારથી શબ્દ ઉડે, તે જીમતે જાડો યાચ;

જે પાર છે પરમાત્મા તે, સ્વેં ચિત્ત-ય ધનરાય. ૩

તે મનદારા મહાતમ ધરે, તે મનને ઉઠે કલ્પના;

કલ્પનામાં કામના છે, તે કરે બહુ જલ્પના. ૪

પરાતીતથી હોય પોષણુ, તે શબ્દરૂપ પરા કરે;

પૃથ્વીમાંથીએ તે યાચ જાડો, અગ્નિ પીટી રૂપ ધરે. ૫

મધ્યમા એ ઘાટ ધડાધે, અને વૈખરી થઈ વૈખરે;

સંસૃત્ય વાધે શબ્દ કેરી, અનંત પ્રકારે રહ્યારે. ૬

અક્ષર બાવન અનંતરૂપે, વેદ પુરાણ સ્મૃતિ લખે;

મંત્ર યંત્રને વિદ્યા અવિદ્યા, કાઈએ ન હોય વાણી પખે. ૭

૫૬ દર્શનના ઉમત નાના, એમ એ મનવાણી તણા,

પશુપંખી નાગ સુર લખે, ભેદ સર્વ એહના ધણા. ૮

પરાતપર તે પર રહ્યું, એ રમત વાણીમન તણી;

મધ્યે માની લીધું જીવ વડે, ૧૦૫ણુ અણુદૂતો યયો ધણી. ૯

મોહું સામર્થ્ય મહાપ્રભુનું, વણુ ચલાવ્યું ૧૧ચાલે વળે;

જેમ સૂર્યવડે સર્વ કામ ચાલે, પણ કિરણ કે માહે નવ બળે ૧૦

૧ ગ પવિત્રકર્મ જ, આ, ય પવિત્ર કર્મ. ૨ ગ પરાપરથી :
ગ નથી ૪ ગ પરાતીતયુ ૫ ગ તે પૃથ્વીમાંથીએ યાચ. ૬ ગ ઓચરે
૭ ગ મત ૮ ગ નાગ લખે ૯ ગ જીવડે ૧૦ ગ નથી. ૧૧ ગ ચરે

કહે અખો એ મર્મ મોટો, એમ સમજે અનંતને;
એમ સમજેથી સ્વેજ ચમ્રએ, જો મેવો હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

૫૬ ૬-જ્ઞાતા મેયની જ્ઞાનથી એકતા.

રાગ દેશાખ.

મર્મ મોટો પરિવ્રજાનો, રસનાએ નાવે;	
શબ્દ વેધી સુરતા ખરા, તેદને લક્ષ આવે.	મર્મ ૦ ૧
જેણે સ્થળ કાઢ નથી, તેણે સ્થળ સ્વામી;	
ખ્યાતા ન રહે શોષ જે, તેણે વસ્તુ પામી.	મર્મ ૦ ૨
શબ્દ વિના મોહ સદા, વેતા વિના વેવું;	
જેણે સંત કોઈ સિદ્ધિકળા, આકારા વણેવું.	મર્મ ૦ ૩
ગુરુ શિષ્ય વિનાનું મંચા, જે સુધા શિષ્ય ગ્રીએ;	
તે સદ્ગુરુ પજે કહી શકે, જે ગુરુપણું નવ ધરે.	મર્મ ૦ ૪
જે વાચા ખોલે અવાચને, તે વાચા ન હોય;	
સ્વર્મવેદ જાણે અખા, જે ગુરુગમ હોય.	મર્મ ૦ ૫

કડવું ૨૫ પરવ્રજાનો લેદ.

રાગ ધન્યાશ્રી

હવે કહું મોટો પરિવ્રજા લેદ, જેણે કરી હોય દૈતનો ઉઠેદ;
જેદને કહે અગમ અગોચર વેદ, તે પદ જાણો સ્વર્મવેદ ૧

લમણો

સ્વર્મવેદ તે પદ સદા, આપે લેદ તે આપને;
જેમ ધુધુતો હોય અગ્નિ અગ્નિાનક, રતે ચાચ શિખાતેજ તાપને.
તેદને જોત્ય જ્ઞાણા અતિ ધણી, દીસે જ્ઞાનવત્સમાન;
કટકીને યયો રૂકનો, તેણે કાદ્યુ રૂપ નિધન. ૩

૧ (ગ) પરિવ્રજા ૨ (ગ) કોષએ. ૩ (ગ) જાણે કોષ સેન
સાધી. ૪ (ગ) સુધો ૫ (ગ) નથી.

૧ (ગ) જ્ઞાન. ૨ (ગ) નથી. ૩ (ગ) જ્ઞાનવત્સમાન.

૪ પરિવ્રજા વહિ એમ જાણો, ઘટઘટ રહ્યો સમાય,	
જેમ છે કાઠ પાપાણુમાય, તે દેહ સાથે ધો જાય,	૪
૫ કહે ધુધુનો ઘોખે બર્ષો, તે શન્યવાદીનો વાદ,	
ધૂમ્ર ભર્યો અતિ ધૂખણો, તે ચાલ્યો જાય અનાદ.	૫
તે કાઠ નોહે ફૂરાનું નોહે, જીવને કરે તે ગેર અંધાર,	
દારૂના દનથી ટળ્યો, અને ઝગક્યો નરિ ૧૦ ત્રાર	૬
તેમ શન્યવાદી તે સત્તા ખરી, પણ આતમ નહિ ઉદ્યોત	
ઠથે પણ તેહનો કતેરા ન ટળે જેહવી ચિત્રામણની જ્યોત.	૭
જેમ ચિત્રદીપ દીસવા લાગે પણ અજવાણુ નવ થાય	
તેમ શન્યવાદી ૧૦ સર્વ નાસ્તિ મહે, પણ મૂળ મહિમા ન પીછાય	૮
તે પ્રપચને મિથ્યા મહે, ૫૦ માત્રાને ૧૧ તે કહે નથી,	
કર્મ ધર્મને તે ૧૨ નવ પરદે, કહે જગત ૧૩ કહે શન્યથી	૯
કહે શન્ય ઉપજે શન્ય સમાયે, શન્યમાહે સહુ સ્થિતિ કરે,	
શન્યમા આશય છે તેહનું, કહે મુખો ફરી નવ અવતરે	૧૦
કહે અખો શન્યવાદી, ન પામે મૂલ-તતને	
પ્રભુ પરમારથ તેહજ પામે, જે સેવે હવે-ગુરુ-સંતને	૧૧

૭૬૫ ૨૬—શન્યવાદીનો વિતહાવાદ

રાગ ધન્યાશ્રી

હવે કહું અધન એ શન્યવાદીજી જેને શન્યની એ ચર્ચ ન લાધીજી,
 જેણે મિથ્યા બુધ્ધિજી સાધીજી, પરપચ ન ટળ્યો ને નિદા વાધીજી ૧

૪ (ગ) પરિવ્રજા ૫ (ગ) નથી ૬ (ગ) કશાનું ૭ (ગ) નથી (ગ)
 દારૂના દનથી ૮ (ગ) આતકાર ૧૦ (ગ) સર્વ નાશની ૧૧ (ગ)
 નથી. ૧૨ (ગ) નથી ૧૩ (ગ) સર્વે

કથણી

તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે, પણ હું જગત સાચું સહિ;	
અધમ નામ તે માટે એહનું, જે શન્યવાદી એ પૂરા નહિ.	૨
તે કરતવ્યથી નવ ઓસરે, ઉત્તમ તજે ને મધ્યમ ભજે,	
દેહ આસક્ત રેહ સદા, સુખ દુખ પામે જ્યવિજે	૩
જગત જગતના ઘટાણે દેખે, પોતાપ્રતે તે વસે;	
અજ્ઞાનને તે જ્ઞાન માને, ઈન્દ્રિયા સુખને ધસે,	૪
ક્યારે કહે એ આતમા, ક્યારે કહે એ શન્ય છે;	
ક્યારે કહે એ જગત સાચું, ક્યારે એ શન્ય ને.	૫
વાદ કરે એ તે બહુજ સાચે, નિંદે પણ લક્ષ નવ લહે;	
બ્રહ્મવિદ્યાનો ભેદ જનવ જાણે, વેદ પવિત્રં તેહને કહે.	૬
નારિત કહે નારાયણને રથજી, પણ પ્રપંચ ન છુટે મનથી;	
સંસારના સુખ અતિ વલ્લભ, મન ગચુ ઉપુષ્પપાપથી	૭
નમે નહિ મહાપુરુષને, દોષ દેખે તે અણુછતા;	
અજ્ઞાનને આગળ કરીને, પ્રભોધે પોતે હુંતા.	૮
આચાર્ય થઈને અન્યને, વાત કરે તે જનાસ્તિતી;	
ભાવ ભરોસો નહોજ કેહનો, જુગત ન સમજે આસ્ત્યની.	૯
અધમ શન્યવાદીના એજ લક્ષણ, તે શન્યવાદી પૂરા નહિ;	
ખરા શન્યવાદી તેહને કહીએ, ૧૦જે વસ્તુ વિશ્વ જે ન કહે સહિ ૧૦	
કહે અખો સહુકો સુણો, એ સમજ સુખ બહુ જાંતને;	
સખી સમજણ ૧૧તેજ સમજે, જે સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને.	૧૧

૧ (ગ) પ્રપંચ ન ટળ્યો નિંદા વાધીજી, તેણે મિથ્યા શુદ્ધિ સાધીજી. ૨ (ગ) જુગતે. ૩ (ગ) દોષ. ૪ (ગ) ન. ૫ (ગ) વિતંડ. ૬ (ગ) નથી. ૭ (ગ) પાપપુ-વથી. ૮ (ગ) કીએ છે. ૯ (ગ) નાસ્તિતી. ૧૦ (ગ) નથી. ૧૧ તેહ.

કહ્યું ૨૭—જ્ઞાનીના અનુભવનો લક્ષ

રામ ધન્યાશ્રી

વળી કહ્યું આહો અનુભવ જેહજી, જેજે સમજ્યા પુરુષ વિદેહજી,
કોઈકે જાણે મર્મ ૧ ત્યાં એહજી, જે જઈ નીસરે ચાલ્યને છેહજી ૧

હથેલો

ચાલ્ય મધ્યે છે વાટ એહવી, પરમાતમા પદ તે સદા,
અગમ અગાધ મન મહા મનોહર, જ્યાં ન મળે દેવતની આપદા ૨
તેહને જગત નહીં તો ચાલ્ય શુ કરે, ગુણદોષ તે કેના ગણે
પરમર્થ આનુ પ્રીતમા, તો આપવિના અન્ય શુ જાણે ? ૩
જેમ ગતાવરને રાત્રી ન મળે, તો દિવસ પરદે શા વડે ?
એતો કાળ રમાયે જૂતગ વાસી, પણ સૂર્યને કાઈ નવ અડે. ૪
તેમ વિશ્વ દેખી મિથ્યા કહે છે, આશ જાણીને જગતની,
નિકાન તેહને નથી જડતો, તેણે પેર્ષ જાધી રમુક્તની. ૫
અણુલિંગીને આપ ન મળે, તો વ્યાપ પરડે કેહતણો,
અચળ્યુ આપ અનાદિ વર્જિત, એવો લક્ષ આવો થણો. ૬
ચાલ્યવાદી તે શરીર દેખે, પણ કૃત્ય માને દેહનું,
જાધ લક્ષ આપો ન આણે, ન સમજે કારણ છેહનું. ૭
જેમ કાષ મયતા ઉધણતા, પ્રથમ પ્રગટે માહેથી,
પછે પ્રગટે ધૂમ તેહનું, મૂળ અગ્નિને દાહથી. ૮
ઉધણતા તેહજ અગ્નિ જાણીએ, પણ આપો આદર નવ લલો
તેમ જગત જગતના જોષ દીદા, પણ આતમા અણુભરો રલો. ૯
ચાલ્યવાદી તે એમજ જાણો, દેહ સુધી તેહની દેદ છે,
પણ પરમારયમા પોચ ન દોષે, જેહની પુઠે દેદ છે ૧૦
કદે અજો જે લક્ષણ સમજે, તેહજ પામે અનને,
પરપચ પાર તે રલો જોણે, પ્તે કળા મોગી સંતને. ૧૧

૧ (ગ) તો ૨ (ગ) માપે ૩ (ગ) મુગનની ૪ (જ) જાધ
અણુલિંગીને ૫ (ગ) વ્યાપક ૬ (ગ) કૃત્ય નમાને ૭ (ગ) કૃત્ય
૮ (ગ) દેદ ૯ (ગ) નથી

કહવું ૨૮—વિદેહીનાં ચિહ્ન.

સઝ ધન્યાથી.

વજી વિદેહી તણા કહું ચિહ્નજી, જ્યા નવ પોહોએ વાણી મનજી;
 ૧૨મે વિમે ન મળે ગણી ને દિનજી, જે વેતા તે રતનમેતનજી. ૧

હવડો

રતનમેતન તે માટ એણે, તે કહું દષ્ટાત વિધે કરી;
 જેમ ભારકર ખાસતો ભાડે, પણ ત્યા જે તે કરી. ૨

તે વારિ માહેથી વાયુ વેગે, ડોપતો દીસે ઘણું;
 પણ તરણી તેમનો તેમ પ્રાણે, અચળ મહળ આપણ. ૩

તે તમ જળમાહે તમ હોએ, શીનળ નહોએ શીનથી,
 રક્ત જળમા નહોએ રાતો, પીળા નહોએ પીતથી. ૪

તે અશુચિ જળમા ભાસ્યો માટે, અશુદ્ધતા પામે નહિ;
 વારિ વિષધગમાહે દીઠો, અંતરમા આમે નહિ. ૫

સુરસરીકેરો નીર માહે, પવિત્ર હોએ દિનમણિ,
 સુધારસમા ભાસ્યો માટે, અમર ન થાય અહરધણી. ૬

પાત્રમાહે હેઠો દીઠે, પાતાલ માહે નથી પડ્યો,
 અણલિંગી પદ એમ જાણો, વિત્રેક કારણ પગવડ્યો. ૭

અર્ક ત્યા ઉપાધ્ય ન મળે, ઉત્તમ અવમ અવની તણી,
 મહાપદનું તા મહાતમ એહલુ, જ્યા પક્ષ ન મળે અન્ય આપણી. ૮

વિશેષણ જેટલા કલા, તે રલા જુના જૂવિને,
 ૧૧વિત્રેક નાવે વાણ્ય-માહે, અનવયપદમા એ ૧૨ખણે. ૯

૧ (ગ) જેને ૨ (ગ) તનમય મનજી ૩ (ગ) તનમયતન.

૪ (ગ) દષ્ટાન્ત વિધે. ૫ (ગ) ભાસ્યો તોય ૬ (ગ) હોયે ૭ (ગ)

ન હોયે ૮ (ગ) ન હોયે. ૯ (ગ) ન હોયે ૧૦ (ક) વ્યતિરેક ૧૧

(ગ) વ્યતિરેક. ૧૨ (ગ) ખણે

અતિ આપો લક્ષ વપુ વિના, સમજ્યા સરખું સાર છે;
વિદેહી કેરી વાન મોટી, શબ્દ કેરે તે પાર છે.

૧૦

કહે અખો સહુકો સુખો, એ સમજ છે મહંતને;
એ અર્થને જે સમજે, તે રહે પાર વેદાન્તને.

૧૧

પદ ૭—મહાપદ વર્ણન

રામ સારંગ

સંતો બાત બહી મહા પદ્મી, શબ્દ સ્થાન કહું નહિ લાગત;
એસી રિયતિ બેદદગી, સંતો બાત બહી મહા પદ્મી.

૧

દંદાતીત દૈતસો લાસે, કહા કહું કોનિદગી;

આપ અવાચ્ય વાચ્ય કરી બોલત, અજબ કલા મહાનિધગી. સં ૨

જહાં કહું નાહોં તાદિમેં તકાઆ, હામ નહિ જહા હદગી;

શબ્દાતીત મુત્પંકી લગના, ચોજ મહી ચિદધનગી.

બ્રાહ્મક મહત્ત્વ માલ નહિ તામેં, વાવય ખુટી જહાં મુત્તયગી;

રૂપ અરૂપી આપ અખા હે, છુટ બહી એ મત્તયગી.

સં ૪

કહવું રહ પદ્મશાસ્ત્ર, પદ્મિપશાસ્ત્ર, અને પદ્મદર્શનનું વર્ણન.
રામ ધન્યાશી

જે ધટ ઉપનું એવું જ્ઞાનજી, ત્યા તેહ થયું સર્વ સમાનજી;

જીવ ઈશ્વરનું પામ્યું નિધનજી, ત્યાથી દર્શનું પ્રકૃતિનું બાનજી.

૧

ઉપલે

૧ પ્રકૃતિનું બાન ટળ્યું ત્યાથી, મયારથ જેમ તેમ થયું,

હવે કહું દરશન ખટ જે, અપૂરવ અમથું રહ્યું.

૨

ન્યાય પાતંજલ મીમાસા, વેશેષિક સાંખ્ય ને^૨ વેદાંત,

દર્શન ઉપદર્શનના બેદ કીધા, તે જાણ્યો તમો^૩ સંત.

૩

સૈવ સાંખ્ય મીમાસક, ચાર્વાક, બૌદ્ધ ને જૈન;

૪ ઉપદર્શન મેદને જાણ્યા, શરીર મંત્રથી ચિદ.

૪

૧ (ગ) પ્રકૃતિ ૨ (ગ) નથી ૩ (ગ) તમે ૪ (ગ) ઉપદર્શન

જટિલ મુકિત માળાધારી, કરે પંચનકેશ;	
કે વાલાગરડો શિર વીર, કહે નિજ સિવ ઉપદેશ.	૫
દરશન તે મૂળમાં, લાર્ધ શાસ્ત્રકેરા નામ,	
લેહના ચયા પાખંડ છન્નું, તે ચાલ્યા ગામે ગામ.	૬
પાખંડના બહુ કડસુઆ, મણતા ન આવે છેક;	
તે મન લાખે જૂજવા, પણ આત્મા ન મળે એક.	૭
એક ઉએકને નિંદે માહોમાહે, અને પોતાને કહે સાર;	
એમ ખટ દરશન ખટપટે, પણ ન કરે મૂળ વિચાર.	૮
ભણી ભણીને બેદ પાડે, અક્ષરતણી લે ઝોટ;	
સિદ્ધાંત નાવે સમજ માહે, બાધી રક્ષા ખટકોટ.	૯
છ એ કરે વાદ માહોમાહે, ત્યારે સહુને પોપે માય,	
સમાસ માયા આપે મરખો, દાર્યો કેએ ન જાય	૧૦
કહે અખો સહુકો સુણો, મન તોહે મહંતને,	
નિરદાવે નારાયણ મળશે, જો હસેવે દરિ-ગુરુ-સતને.	૧૧

કડવું ૩૦—શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ શાસ્ત્રના મત.

રાગ ધન્યાશી

શ્રુતિ સ્મૃતિ તે એમ વખાણેજ, જીવને જીવના કર્મ પ્રમાણેજ;
કર્મ અનુસારે જીવને જાણેજ એહવુ સિદ્ધાન્ત અદાર પુરાણેજ ૧

લયલો

સિદ્ધાન્ત કીધો વેદ પુરાણે, કર્મને વળી જીવનો,
કરે કર્મ ને જીવ ચાલ્યા જાય, એ દાઢ છે સૈદ્ધવનો ૨
જ્યો પરદી ચાલે આધા, એને કર્મને જાડા કરે,
કર્મ ત્યા તો જીવ સાચો, એમ જગતજ પરવરે. ૩

૫ (ગ) ધુચન કેશ ૬ (ગ) શિશ. ૭ (ગ) એકને નિંદે માહોમાહે.
૮ (ગ) સમાસ ૯ (ગ) સેવો ૧ (ગ) નથી.

- વેદે થાપ્યો જીવ સાચો, રમ્યતિએ પિંડ પરકયો ખરો;
કર્મધર્મનાં આચરણુ ધર્મિયાં, ગ્રોટો પ્રપંચ પરવર્યો. ૪
- પણુ આવ ન કાઢી જીવની, જે પ્રાય જંત સ્થાનો કડયો ?
નિયંતા કોણુ ને નિમિત્ત સ્થાપી, એવડો ટખપ કરવો પડયો ? ૫
- એ પરંપરા કોએ નવ જીએ, અને જીએ તો જંત નવ રહે;
જેમ વાયે વાંસ ધસાય માંહોમાંહે, જે વિદિ વન આપ્તું દહે. ૬
- નૈયાયિકનો ન્યાય સાચો, તે ન્યાય જીવ પરડે ખરો;
તે કૃત્યજ દેખી જીવ કહેપ, તે દીક્ષા મારે ઉચર્યો. ૬
- દેખે તે તાં કહે ખરું, ન્યાયવાદી નામ એકનું;
હવે પાતંજલી જે પ્રાણુ સાધે, કૃત્ય માને દેકનું. ૮
- દેહ-પ્રાણુને કહે જસાચો, કહે જીવવિના દેહ કેમ રહે ?
પિંડ દેખી જીવ પરડે, પાતંજલી ત્યાં એમ કહે. ૯
- મીમાંસા કહે જો જીવ નોહતો, સ્વર્ગ ભોજ કોણુ ભોજવે ?
પુરંજન પ્રાયેજ છે તો, સંસારને રહ્યો જોગવે. ૧૦
- કહે અખો એ સાત્ત સધળાં સત્ય સાચ જંતને;
નિર્વાણ પદ જોતા પ્રગટે, જો સેવે હરિ-ગુરુ-સંતને. ૧૧

કડવું ૩૧—શાસ્ત્રોના મતો

રાજ ધન્યામી

વેદોચિત જંત વિશેષજી, જંતવિના નોહે નાના વેષજી;
એમ તે જ્યાં મળે ગુણના લેખજી, કોણે ન દોષ જીવનો હવેખજી. ૧

૨ (ગ) રમ્યતે. ૩ (ગ) ખેલ ૪ (ગ) દેખે. ૧ (ગ) તે.
૭ (ગ) સાચા. ૮ (ગ) નોહે. ૯ (ગ) કહે અખો સાત્ત ૧૦ (ગ)
તો પ્રગટે.

ઉપલેખ

- ૨૬૦) નોહો ઉવેખ એહનો, સહુજ દેખે દેહને;
હવે કહું સિદ્ધાન્ત મોહું, સાખ્ય મોલે ઝગેહને. ૨
- સાખ્ય સંખ્યા કાઢે તત્ત્વની, જીવકેઈ રૂપ કહે;
કહે માયાએ મલિન બ્રહ્મ છે, કર્મભારને તે વહે. ૩
- માયા ફેરો સંજ છુટે, તો પ્રાય યવસ્તુ છે સદા;
આવર્ણના વિશેષ માગે, ભોગવે છે આપદા. ૪
- વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી, એનો અગ્ન રમે છે અલુછની;
કર્તા કારયિતા એજ માયા,^૫ દીસે છે જાતી આવતી. ૫
- એતો માયાને માયા ડૂરી છે, કર્મ જીવને ફળ અગ્ન;
જે જે કર્તાવ્ય તે માયાનું, જો ધર્મની બાધે ધગ. ૬
- એ મૂળ મત ઉદરશનું, ચાતુકેઈ કહિયુ રહે;
વપણ અર્જુની તેહના ઉપાસક, તેતો મનના મત બહોળા વહે. ૭
- જીવ ચાપ્યો મત સધળે, પછે આવરણ બ્રહ્મ આવર્ણો;
જીવરૂપ માના ૧૦ઉદરમાથી, અજમા કે નવ નીસર્ણો. ૮
- સાખ્યને આખ્ય પાવસાની, જો ચાલે તો ચાલી ચકે;
વેદાન્તને વાટ સુજે મુધી, જો માયા મુખથી નવ બકે. ૯
- એક એક માહોમાહે ખટપટે, ૧૧પણ હારદ હેત ૧૨સેહ નહો;
મધ્યે બેઠી માયા મોટી, તે અપત્તને રાખે અહો. ૧૦
- કહે અખો મહુકો સુણો, એમ સમજ છે મહંતને;
એહનું હારદ તો હાથ આવે, જો સેવે હરિશુર-સંતને. ૧૧

૧ (ગ) નથી. ૨ (ગ) નથી. ૩ (ગ) તેહને ૪ (ગ) શિવ તે.
૫ (ગ) માયા છે. ૬ (ગ) જાતી. ૭ (ગ) ખટ દર્શનનું ૮ (ગ) નથી.
૯ (ગ) અજમા ૧૦ (ગ) ઉદરથી. ૧૧ (ગ) નથી. ૧૨ (ગ) મળે.

કડવું ૩૨—મુમુક્ષુને સતસંગની તૃષ્ણા

રાગ ધન્યાશ્રી

સતનો અતિ ધણો મહિમાયજી, મીજો કારજ સતપસાયજી,
સતના જશને ગીતા ગાયજી, સધુ સેવતા કારજ ચાયજી

૧

લયલૈા

કારજ ચાય તે ગહેન પગાયે, શાન ચચાર્ય ઉપજે,
નિર્મળ નેત્ર તે કરે દરિજન, જો ભાવે સતજનને ભજે

૨

ભાઈ ભાવ ન ઉપજે જ્યાહા લગે, તૃપાવતને જેમ તોયનો,

૩

ભાવવિના પુશ્વલી તન જેવો, કહાવે નહિ તે કોયનો

ભાઈ રતિવિના રામ નવ મળે, ખરી કીધા વિના ખેપ

૪

જેમ પિપાસા જાયે પાન કીધે, શ હોરે કીધે જજ સેપ

આદર વિના આવે નહિ સ્વય તે આત્મારામ,

૫

સતને સેવી કારજ સાધો, સુમે પામો નિજ ધામ

સતસંગ કીધા વિના, જેહવા સ્વન માહેલો-પદ્ય,

૬

ઉપજે ખપે તે વનનો વનમા, રૂપણ વસ્તીનું નહિ સુખ કથુ

સત-સંગે સર્વ સમજે, પશુ ટળી ચાપ પાત્ર,

૭

સત કૃપા દષ્ટિ કરે તો, નવ પદનવ ચાપ ગાત્ર

કામ કોષ લોભ મોહ તાપે બળી પરલા જેના મન,

૮

તે જીવને ટાઢા થવાને, જોઈ સત તે પરજન્ય

મમતા ધાણીએ જોતર્યા, જીવ ચડયા કાળને હાથ,

૯

તેહને સત કૃપા દષ્ટિ કરીને જીવને કાપી મૂકે નાથ

જેમ કેસરી કેરા ગધથી, જોઈ કરી પવાયે વ્રકાટય,

૧૦

જેમ સત કેરા શબ્દ સુણતા, બધન જાય બહુ છોડાય

૧ (ગ) મોટો ૨ (ગ) સ્વે આત્માનું શાન ૩ (ગ) વનનો

હોય. ૪ (ગ) તેહને ૫ (ગ) રહ્યું ૬ (ગ) નથી ૭ (ગ) નથી ૮

(ગ) કોડ ૯ (ગ) મોડ

કહો અખો એ હામ મહોટો, ઠગ્વાનો છે જંતને;
ઠરી ૧૦ હામ જીવ ત્યારે બેરો. બ્યારે સેવે હરિ-ગુરુ-સતને. ૧૧

પદ ૮—હરિ-ગુરુ-સંતનુ આહ્વાત્મ્ય.

રામ સિદ્ધો

હરિ હરિજન અળગા કરી રખે ગણો, સંત મેલ્યા તેણે ૧ આમીજ સેવ્યા,
નિર્ગુણુ બ્રહ્મ તે ૨ સચુણુ સંત જાણુતા, જેમ ૩ વહિથી તેજવત
ધાવ દીવા. હરિ ૧
જેમ અગ્નિથી દીપ ધાવ બહુ આદર કરે, દીપથી દીપ ધાવ
૪ આપે સોહલો;
૫ તેમ રાનીની મૂર્તિ તે જાણે ગોવિંદની ૬ ત્યાથી ભગવાન
બેટે વહેલો. હરિ. ૨
દષ્ટિ ઉપદેશ તે આપે મોહોટી કળા, જે યમી જંતના કારજ સીજે,
સેવંતા કુખ હોય અતિશે ધણુ, જે સદગુરુ ૭ તણુ મન રીઝે. હરિ. ૩
પ્રત્યક્ષ રામ તે તત્ત્વવેત્તા વિષે, જેમ ૮ કુટુંબને વનક દીસે,
મન કમ વચને ૯ જેકા બજશે અખા, ૧૦ તેહતુ દૈત દેખી મન
નહિજ હીસે. હરિ. ૪

કંઠવું ૩૩ સતસંગનુ આહ્વાત્મ્ય અને દુર્જનના

દુર્લાભ્યનુ વર્ણન.

રામ દેશી ચાલતી

સંત સંગ કીજે વળી વળી જનજી, અનુભવ વાધે આગે દિન ૧ દિનજી;
માયા પરથી ઉતરે મનજી, ૨ હરિશુ ટળે લિ-નાલિ-નજી- ૧

૧૦ (ગ) જીવ ૧ (ગ) સ્વામી ૨ (ગ) વહનિ તેજથી. ૩ (ગ)
નથી ૪ (ગ) સહેલો ૫ (ગ) નથી ૬ (ગ) તહા. ૭ (ગ) નથી.
૮ (ગ) તણુ ૯ (ગ) કુટુંબ વિષે. ૧૦ (ગ) સંત. ૧૧ (ગ) તેનુ
૧ (ગ) દનદનજી ૨ (ગ) હરિશુ શું ટળાશે

હયલો.

ભિન્ન ટળે વરતુ મુજે, મોટો મહિમા હરિજનનો	
ચૈતન્ય સામર માહે બેળે, અધ્યસ ટાળે આઝ તનનો	૨
શોળે છવિતવ્ય એક ચંતજન કેડ, ભવમાહે તે સત્ય,	
સુખદાયક તેહને હોય સહુકો, જોહને સંત સાથે રત્ય.	૩
આપપ સરિખો કરી મૂકે, એહવી મંતની રીત્ય,	
જેમ વેહેરો ન કરે વરસતા, એરી છે ધનની નીત્ય.	૪
સિંચે સરખા સસડુ જનને, તેણે ફળે ભાર અદાર	
હરિ હરિ તે કરી મૂકે, એહવી મંત-મગત સાર	૫
સુકે જવાસો તેણી રતે, તો મેવનો શો વાક	
પરજન્ય પોખે અતિ ધણુ, પણ પી ન શકે એક ટાક.	૬
તેમ અમંત સત-સગન કરે, પણ લાગે નહિ તેહને સગ,	
મેળ ન દે ^{૧૦} માયા મધ્યથી જેમ તેમ થાયે ભગ	૭
જેમ તિલ કુસુમે કરી વાસિયે, ^{૧૧} તેહને લાગે સધળે વાસ	
તે મધ્ય આવે ^{૧૨} ઠાકરો, તેને ન લાગે ^{૧૩} આખાસ	૮
જેમ સતિલ મધ્યે શિવા રહે પણ અતર ન ટળે આગ્ય	
તો નીર તેહને શુ કરે, જો બેદવા નહિ જાગ્ય	૯
જેમ ચદનને ગધે કરી, થાયે ચદન આક પલાશ	
પણ ગાઠ હોયે રહે વાસને, તેહને લાગે નહિ વાસ	૧૦
કહે અખો દરિ કૃપા હોયે, તો સમું પડે ^{૧૪} જતને	
દોષ દરશન ^{૧૫} -હોયે તેહને જે સેવે દરિ-ગુરુ-સંતને	૧૧

૩ (ગ) એ ૪ (ગ) નથી ૫ (ગ) આપ સારીખો ૬ (ગ) રીત્ય ૭ (ગ) નીત્ય ૮ (ગ) સહુજને ૯ (ગ) પાથે ૫૫ ધણુ, ૧૦ (ગ) દેએ માયા ૧૧ (ગ) તેણે સધળે તે લાગે વાસ ૧૨ (ગ) ઠાકરી ૧૩ (ગ) આખાસ ૧૪ (ગ) પડે જતને ૧૫ (ગ) નવ હોયે

કંઠ્યું ૩૪-સતસંગની આર્તિ અને સંતના ગુણ.

રામ ધન્યાશ્રી.

૧ સંત સંગ કરતા વિશ્વખન ધીજેછ, જેમ તેમ કરીને હરિસપીજે છ;
મહાજન સંગે કારજ સીજેછ, વસ્તુરૂપ થઈને તો જીવે છ. ૧

હથથો.

વસ્તુ રૂપ થઈ જીવિયે, તે કળા આપે મહંત,
તત્ત્વ સમજા એમ દીસે, જેમ પટ રૂપે તંત. ૨

જેમ છીપને રત ખરી ઉપજે, તો ઉપર આવે જળ માહેથી,
ઉતેહની સુરત્યનો તે તાણે પરજન્ય આવી વરસે કયાહેથી. ૩

તેહના તે મુખ વિકસી રહે, લેવા તે કાળે મિફુને;
તો મુક્તાની પીપજે મહામનોહર, તે પામે નિજ આનંદને. ૪

જે મહેરામણ માહેથી ખહાર, નાવે તે ત્યા ઠાલી રહે ખરી;
તેમ હરિગુર સંતને જે ન સેવે, તે ન પામે નિઝે હરિ. ૫

તેજ વૃધાના મિદુ ખીજ, પડે અહિના મુખ વિને;
તેહ હસાહસ થઈ નિવડે, જે મૃત્યુ પામે જે કા ભયે. ૬

સંત વચન કહે ચચારથ, જેવા કુગૃહે ખલણુધ વડે;
૧૦ તો પાત્રયોગે લહુ જુડુ, ક્ષેત્રનો વેહેરો પડે. ૭

નિર્મળ છુપે સંત સેવિયે, તો ઉપજે નિર્મળ જ્ઞાન;
મનસા, વાચા કર્મણાએ, રાખો હરિ વિષે ખ્યાન. ૮

જેમ કુંઝી થૂકે ૧૧ ઈડા તે દૂર જઈ ચારો કરે;
તેની સુરત્ય રહે માહોમાહે સરખી તો અપત્ય ત્યાથી ઉછરે. ૯

૧ (ગ) સત સંગત ૨ (ગ) જાણે ૩ (ગ) સુરત્યનો તાણે
તે ૪ (ગ) રહે, લેવા કાળે ૫ (ગ) મુક્તાઈ ૬ (ગ) મનોહર પામે.
૭ (ગ) મહેરામણથી ખહાર નાવે, તે ત્યા ૮ (ગ) તે કહે. ૯ (ગ)
નથી ૧૦ (ગ) પાત્રયોગે લયો જુડો. ૧૧ (ગ) ઈડાને ૧૨ (ગ)

વણમેવે જેમ સેવાય બાળક, ૧૩તેમ કૃપા આવે ગુરતણી;
 તેમ સુવક્ષણને મગે શ્રીહરિ ૧૪જેનું મન રહે ૧૫ગુરના ચરણ બાળી,
 કહે બાળો સહુકા સાલજો, એ કહ્યું છે શુદ્ધવંત ને; ૬
 જે ૧૬શુભતામા ઝડપે વચનને, ૧૭અને તે સેવે હરિ-ગુર-મંત્રને. ૧૦

કહ્યું ૩૫—સતસંગના ફળનું વર્ણન.

રામ ધન્યાશી.

સંત સેવે તે સર્વ સુખ પામેછ, મન ન લાગે બીજે બોમેછ;
 જન્મ મરણને સુખદુઃખ વામેછ, જેમ જળ ઢળા આવે નીચે પામેછ ૧
 ઉચ્ચે.

જેમ નીચી બોમે જળ ઢળા આવે, તિંદા ૧ખામામા રહે બધું,
 તેમ રામ ૨હૃદયામા વાસે, જ્યાં ગુર ગોવિન્દે ધર ક્યું. ૨

જેમ ભક્તને ભગવાન વાહલા, તેમ ભક્ત વાહલા ભગવાનને;
 અંતરે રેમાહેનો આશય જાણી, શકે ન ચૂકી ધામને. ૩

જેવા ભક્તને ભગવાન દુર્વંશ, એવા ભક્ત દુર્વંશ રામને ૪;
 ભક્ત બીજા હિં ધણા ધરે ધર્મ-અર્થ-ગોક્ષ કામ ૫. ૪

સદામે સ્વામીને ભજે, આશ્ચર્ય એવું નહિં કયું;
 ૧૫જુ નિષ્કામ વાલા નાથને ૭જે હેને તેવું મન વર્યું. ૫

અણુસિંગીની ભક્તિ મદદા વસમી. કોઈક જાણે તે કરી;
 ત્યાં એમ ખ્યાતાનું કારણ ન રહે ૮તેજ જાણે જેણે આચરી. ૬

માહોમાહે. ૧૩ (ગ) જેમ ૧૪ (ગ) તેનું ૧૫ (ગ) ગુર ચરણ ૧૬
 (ગ) શુભતામા ૧૭ (ગ) તે.

૧ (ગ) ખામામા તે. ૨ (ગ) હૃદય માહે વસે, ગુરગોવિંદ
 ત્યાં ૫૨. ૩ (ગ) માહેજો. ૪ (ગ) રામ. ૫ (ગ) કામ. ૬ (ગ)
 નાં. ૭ (ગ) હેન તેવું ૮ (ગ) જાણી. ૯ (ગ) તે.

બાઈ સતમંજ પ્રતાપ મોગે, રસના તે બાપડી શુ કહે,
 જેહને વિનશે તે જાણશે, અખો ૧૦ ત્યાં એટલું કહે, ૭
 જેહને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે ગતને સદગુરુ ગણે,
 ૧૧ સદગુરુ મળે ત્યારે પાર પામે, ૧૨ જીવ તે બ્રહ્મ માહે બળે. ૮
 ૧૩ જીવબ્રહ્મ માહે બાળ્યાનો, અખેગીતામા બેદ છે,
 એ અનુભવતા અદૈત થઈએ, ૧૩ એ અનિયન વાણી વેદ છે, ૯
 ૧૪ કાયા કરેશ કીધા વિના, ૧૫ કૃષ્ણમાહે તે જન બળે,
 એ ૧૬ ગીતાનો તે બેદ સમજે, તે નરજીવ તતક્ષણુ દળે ૧૦
 કહે અખો એ ગીતા ફેરી, ગમ્ય યાએ જાતને,
 તેહને રામ ૧૭ હૃદય માહે ધરે પતાપ ૧૮ સદગુરુ-સતને ૧૧

કંઠવુ ૩૬—અદૈત પદની દૃઢતા.

રામ ધન્યાશી

અદૈત પદ તે ૧ ત્યાણીમાહે ન આવેજી, જે આવે તે દૈત કહાવેજી,
 એ ગીતા તે દૈત સમાવેજી, ૨ વાગળન વામે ૩ ને ત્યારે હક્ક આવેજી ૧
 હથગે

૩ વાગળન તે વિશ્વમાહે, એ ૪ અણુઠાજીવુ જાણો સહુ,
 નાના વિધતી વાણુ ચાની, મનના મન ૫ મહેાગા બહુ ૨
 વસ્તુ વિચારે વિશ્વ નહિ, તો આચરણુ તેદના શા ખસ,
 એતો વધ્યાપુત્રે પોતા ડેરા, ચિહ્નનખી સાચા કયાં. ૨
 સંસાર મુત વધ્યા તણો, તમે જાણુએ નિર્ધાર,
 પોતે ૬ કહે પોતે સાબળે, એ વાણ્યનો વિસ્તાર ૩

૧૦ (ગ) તો ૧૧ (ગ) તે સદગુરુ મળે ૧૨ (ગ) જીવ બ્રહ્મમાહે
 ૧૩ (ગ) નથી. ૧૪ (ગ) કાર્ધ ૧૫ (ગ) કૃષ્ણમા ૧૬ (ગ) ગીતાનો
 બેદ, ૧૭ (ગ) હૃદયમા રાખે ૧૮ (ગ) સદગુરુ

૧ (ગ) વાણીમા ૨ (ગ) વાકે જાણ ૩ (ગ) વાકે જાણ ૪
 નથી ૫ (ગ) બોલ્યા. ૬ (ગ) ડેર પોતે

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, લખિયાં. જૂન, લવિષ્યને વર્તમાન;
 બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી-એ વંધ્યા સુત નિદાન ૪
 અંડજ, ઉદ્ભિજ, સ્વેદજ, જરાયુજ, ચાર ખાણુ ચોરાણી લક્ષ;
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ દીશોદય, સર્વ વંધ્યાસુનની પક્ષ. ૫
 જન્મ મૃત્યુને દેહ કર્મ, ગુણુ નથી^૭ કાંઈ એ પ્રાપ્ત;
 મંત્ર યંત્રને યજ્ઞન યાજ્ઞન, વંધ્યાસુનની કામ. ૬
 દાતા બોક્તા દેશકાળ, કર્મફળ જાણે સર્વે એક;
 થયું નથી,^૮ તેનો ચાપ સ્થાનો, મિથ્યાપુરૂષનો દેહ. ૭
 વસ્તુ વિચારે કાંઈ નથી, તે અણુજનુ ૧૦યાપે રહે જાપ;
 શિવ તો તેમને તેમ સદા, જેહને જિજ્ઞાસુ નહીં પ્રાપ્ત. ૮
 જેને માલ્ય માલકે ભાવ નહિ, અન્ય વિના મહે તે કોણ;
 આરોપણુ એ વિશ્વ સપ્રજું, એ તો સ્તુતિ છે ત્રણ ગુણ. ૧૦
 કહે અખે એ વસ્તુ વિચારે, ન મળે સ્થળ કાંઈ જંત જે;
 જેમ છે તેમ એ શિવ સદા, ૧૧પણુ નિજ સ્તુતિ મહંત જે. ૧૧

૫૬ — અદ્વિત પદનું વર્ણન.

સમ આર. .

એ ચિદ્ ૧જ્યોત્ કાં ત્યોં સદાક, જહાં આપાપાર ન મિત્રે અદર્શિત;
 બેહદ દહ ન કદાર્ધ, એ ચિદ્ જનું કાં ત્યું સદાર્ધ. ૧
 દંદાતીન ૨અપરસ નિયુજ, એ સત્ ૩કેદેશ તાર્ધ;
 આપા પર જિત્ય નિરંતર, નહિં પંચમૂન ન કાંઈ. ૨
 ૪જનન આપાન નહિં નિદાં ૫રહેની, તથા રહે નહિં આધ;
 ૬સ્થાનજ યોગ સ્થત રખિ ન રિચરતા નાજીજક ૭નદીં છાજાર્ધ. ૩

■ (ગ) કામ પ્રાપ્ત ૮ (ગ) જુક્તા. ૯ (ગ) તેનું ચાપ સ્થાનું
 ૧૦ (ગ) નથી ૧૧ (ગ) નથી.

૧ (ગ) જ્યોત્ કાં ત્યું ૨ (ગ) અપરસ ૩ (ગ) કેદન, ૪ (ગ)
 ૫જનન આપાન ૫ (ગ) રહેની ૬ (ગ) યોગ-અયોગ રિચર ૭ (ગ)

જ્ઞાતા રૂપ જ્ઞાન બિન જે ઘર, જીહ્વાં પહોચત નાં હોં મિરાઈ;
લક્ષ્યાલક્ષ અખા ૯જ્યાંહાં નાંહોં, સદા સદોદિન સાંઈ.

૪

કંડવું ૩૭-વસ્તુનું માહાત્મ્ય.

સગ ધન્યાઓ.

વસ્તુ કેઈ વક્તવ્ય નવ કીધું જાણુ, જેહનો મહિમા મોટો પ્રાયજી;
તેમ અર્ણવનું નીર જીભાયજી, પણ બાંધ્યો સાગર તેમ રહ્યો.

જાણુ જી. ૧

હયલો.

સાગર તેમનો તેમ છે, તેમ મહાપદની મોટમ ધણી;
તીરે કહોં એક લવણુ જામ્યું, તો શી ૧જોખમ સાગર લણી. ૨
૨જામતે કાંઈ જાન ન હોયે, નીર નથી જોણું યતું;
૩એ સહેજ ઈશ્વરમાં નીપજે, ન જણાય જાતું આવતું. ૩
તેમ જગત જગદીશમાંહે, ઉત્પત્તિ ૪સ્થિતિ દીમે ખરી;
જોણું અહકું કાઈ ન થાય, સાગર દટાન્તે કડી. ૪
મહા ૫મોટીમ સ્વામી કેરી, રસનાએ નથી કહોં જાણી,
મુર્ખે જે સમજી શકે છે, તે ૬વાણી માંહે નથી આવની. ૫
ભાઈ! મોટી દિશા જે પ્રગટે તો, કાંઈક મોટીમ લહે;
૭મોહોટાના અગુલવ પાખે, એ ૮જુદિ કાંઈનુ કાંઈ કહે. ૬
જો અનંત કોટિ બ્રહ્માન્ડ છે, તો ૯તેડની મહેરે તિલ નથી;
૧૦રસનાએ ૧૨એકે કલા નથી, જણવામાં ૧૩ભાર લાઈ જોડે ધણો;
બ્રહ્માન્ડ કેરી ભાવના મૂકી કરે વિચાર જો એ તણો. ૮

નાં ૮ જિહ્વાં.

૧ (ગ) જોખ ૨ (ગ) જમાતે ૩ (ગ) સેહેજે ઐશ્વર્યમાં
૪ (ગ) લવ ૫ (ગ) મોટ ૬ (ગ) વાણીમાં ૭ (ગ) મોટમ ૮
મોહોટા ૯ (ગ) કોટ ૧૦ (ગ) જુદ. ૧૧ (ગ) વેણી મેલે. ૧૨
(ગ) કદિ આથી ૧૩ (ગ) ભાર જોડો.

જે પદમાં રિચિતિ કરીને, પછે ૧૪જીએ જણાવડને;
 તો જણાવડને ઠામ આણુ ન દિસે, ૧૫તો પરમાણે શું પડને? ૯
 જેમ આકાશે ૧૬કા નર ચડે, ૧૭તે અતિશે આધો જાય;
 અવનિના અંકુર નાના, ન દેખે તે પ્રાપ્ત. ૧૦
 કહે અખો સહુકો સુણો, આકાશ ૧૮સ્પુર્યો મહંતને;
 પિંડ જણાવડ સ્વતંત્ર નર ચાકને, દેખે તેહના અંતને. ૧૧

કહવું ૩૮—વસ્તુના અદ્વૈતતા.

રાત્રિ ધન્યાશી.

એ અનંતને બોલ્યો? ન જાયજી, મદતા નાવે વાણીમાંવજી;
 વચન ન લાગે તો કેમ કહેવાયજી, મહાચેતન્ય ધન નહિ મન કાયજી. ૧
 ઉચ્ચે.

કાયા મન કોણ કહે ૧એહને, કે જીદા કદણુ દાર કહેવો નથી.
 અધો ઉઠે તે શું શાયકો, જીદા ૨મદણુ દાર મહંતું નથી. ૨
 દૂર નિકટ તે શા ચકીશે, ૩ જે મધ્યે પદારથ નહિં કરો?;
 સદા નિરંતર જેજ સરખું, વસ્તુ વિચારે એ અશો. ૩
 ૪પૂણું જાણપૂરી ગ્લો છે, જગન મથી નિર્ધાર; ૧૦;
 ૧૧પદણુ દાર પરંતું નથી, નહિ વિચાર અવિચાર. ૪
 ચક્રાતીત ચક્રે ચક્રે, ભાર્ષ રહે તે અદ્વૈતન વસ્ત;
 અતુલ આશે અનંત મોરો, જીદા નહિ ઉદે ને અસ્ત. ૫

૧૪ (ગ) જીવે ૧૫ (ગ) તે શું પ્રમાણે પડને ૧૬ (ગ) કોઈ
 ૧૭ (ગ) અતિશે તે ૧૮ (ગ) ક્યો ૧૯ (ગ) સ્વતંત્ર

૧ (ગ) બોલ્યા ૨ (ગ) તેહને. ૩ (ગ) કહેવું. ૪ (ગ) મદણુ
 ૫ (ગ) અશુ. ૬ (ગ) શું. ૭ (ગ) કર્યું ૮ (ગ) સરખું. ૯ (ગ) અશું.
 ૧૦ (ગ) પૂરણ. ૧૧ (ગ) નિર્ધાર ૧૨ (ગ) પરંતું દારે પરંતું.

ઉદે અસ્ત બ્રહ્માન્ડ માહે દિનમ્ વડે દિન રાત્ર	
દિન રાત્ર કરી કાનમાપના મરણુ ૧૨જીવન જાત્ર	૬
એ સ્થુન ભોગ બ્રહ્માન્ડમાહેનો ૧૩, ચક્રે લોકે કેરી ૧૪વૃત્ત,	
અનિર્વચની તિલા ૧૫વચન ન લાગે ન તિલા સસત્ર.	૭
સ્વતત્તર સ્વામી સદા, તિલા જેમ છે તેમનું તેમ,	
ધયુ ગયુ કાર્ધએ નથી, સહજે ન એ છે આમ	૮
આપાપગ કોએ નથી, જીવાજીવ વિગ્રહ કશો,	
પૂર્વ પશ્ચિમ નથી કહેવા, કાર્ય કાગ્યુ ૧૬નહિ કશો	૯
જ્ઞાન-રોપ-જ્ઞાતા વિના, જેમનું તેમ સદાય,	
એ પૂજ્યની પૂજ્યતા, વેતા વેદ વિનાય	૧૦
કહે અખો બ્રહ્મ અનિર્વચની, વચન નહિ અનતને,	
અક્ષરાતીત આનંદ પદની, ગમ્ય છે મહંતને	૧૧

ઠંડુ ઉદે સદ્ગુરુનુ માહાત્મ્ય

રામ ધન્યાશ્રી

સન્ત સવાજી મહાપદ જાણેજી, તે આપ નદેખે અન્ય શુ^૧ વખાણેજી,
આપ અજુચબુ. તે ૨પરમાણેજી ગુણ-નિર્ગુણને ઉરમા નાણેજી ૧

વચનો

ગુણ નિર્ગુણ કાર્ધ નથી, એનું સમતત્વ સમજ્યા સદિ,
પ્રાપે નહીં તેહને પરાભવ સ્થાનો, ૨જી ૪એ નહીં તો ૨યો અદિ, ૨
એ તો અજુજાને અજુજતું જાસ્યુ ૧૬જી જરમે કરી
તે યથારથ જેમ તેમ ૧ ધયુ, પ્રાપે જેમ છે તેમ દરિ. ૩

૧૨ (ગ) જીવન જડુ જાત્ર ૧૩ (ગ) બ્રહ્માન્ડ માહે ૧૪ (ગ) વરત્ર

૧૫ (ગ) વાણી ન પ્રહોએ ૧૬ (ગ) વિજુ

૧ (ગ) ન ૨ (ગ) પ્રમાણે ૩ (ગ) મન્દ્રે ૪ (ગ) નથી
૫ગ જાગ્યુનું ૬ (ગ) ચો

૭એ તો પરપચ કેઈ પેખવુ, તે મરીચિ જનવત સદા,	
તે ઉતેએ ઓછુ ન થાય, ૮એમ સમજે શ્રમ ગયો તદા.	૪
સમજે સાધન થાયે ૯સરવે, અને પાર આવે પથનો,	
જેમ ૧૦રચિક વહિ વન દહે, તે મહા વિચાર મહન્તનો	૫
એ અધવધ ત્યારે ટળે, જ્યારે ગુરુમમ હોયે ખરી	
બ્રહ્મવેત્તા મગે જ્યારે, ત્યારેજ મન મેસે ઠરી	૬
સદગુરુ વિના બહુ ૧૧ મરે કાચા, આપ ઉદોત થયા વિના,	
મત-મંગ પ્રતાપ મોટો, ૧૨અવેવ ફરી જાય જતના	૭
જેમ શરદકાળે અગર ઓપે, નીર નિર્મળ હોય થણુ	
સદગુરુ મંત પ્રતાપ પ્રાપે, એહવુ ઠરે મન જત તણુ.	૮
બવદુખ વાયે મહાસુખ પામે, અન્તરથી આગસ ટળે,	
શુવ શિવ તે એમ હોય, જેમ ૧૩સિંધુમા સરિતા બળે	૯
નર નારાયણ એક વર્તે, ૧૪વદનીક તે નર સદા,	
દુસ્તર તારકે નાવ હરિજન, નિષ્કારણ માહે મુદા	૧૦
કહે અખો ૧૫એ સુખે હોય થોમ ક્ષેમ મહતને,	
દેહધારી સરખા દીસે, પણ રહે પદ અનન્તને	૧૧

કહવુ ૪૦—આ ગીતાનું મૂળ.

શ્રવ ધન્યાત્રી

એ અખેગીતા જે નર ગાયજી, અણઆપાસે તે નર દરિ યામ જી,
સામગના મદાગેદન પગાવજી, એવો મથનો છે મદિમાવજી ૧

૭ (ગ) નથી ૮ (ગ) નથી. ૯ (ગ) સપગા. ૧૦ (ગ) રચક
૧૧ (ગ) મગે ૧૨ (ગ) અવવ. ૧૩ (ગ) સરિતા સાગરમા.
૧૪ (ગ) વદનીય ૧૫ (ગ) નથી

અંથનો મહિમાય મોટો, સાબગતામા ^૨ સવ દબે;	
મનસા વાચ્યા કર્મણુએ, જે સુરત્ય દબને સાબળે.	૨
રામ તારક મંત્ર જે, તે અખે ગીતાનો લાવ;	
જન્મ હેલસો હોય એકને, તેકને મને પ્રસ્તાવ.	૩
સંસારરૂપી મોહ નિશાને ^૨ , અનિવર્તવા કાજ;	
દિનમણિ છે અખેગીતા પામે સદા સદોદિત રાજ.	૪
એમા જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય છે, માહે ગ્રાયા નિરીક્ષણ દષ્ટિ;	
જીવન્મુક્ત તે મહામુક્તના, એન ને વળી પુષ્ટિ.	૫
પદ દશને ચાલીશ કહવા, છે પદમપદની વાટ;	
સસાર સાગર ઉપરે એ, સંતે ^૪ બાધ્યો ઘાટ.	૬
એણે પાટે જે આવી ચડશે, તે સુખે પામશે પાર;	
ન છુડે તે બાદ ^૫ બાધી, કહે અખો નિરધાર.	૭
ખારે ઉણા પાચમે છે, અખે ગીતાના ચરણ;	
ચરણે ચરણે આત્મવિદ્યા, અણગણ કેર ચરણ.	૮
નાથ નિરંજન અંથ કરતા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,	
જેમ વાણું દીસે વાજાણું, પણ વળકે ગુણપાત્ર.	૯
જે પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે, ઘટઘટ બોલણુદાર,	
તેણે આપે આપનું વરણન કીધું, સ્વસ્વરૂપ નિરધાર.	૧૦
સંવન સત્તર પચ્ચોતરો, શુકલ પદ્મ ચૈત્ર માસ,	
સોમવાર રામનવમી, પૂરણ અંથ પ્રકાશ.	૧૧
કહે નિરંજન અખે ગીતા, સ્વસ્વરૂપ નિજ સતને,	
અખાને શિર નિમિત્ત દેવ, ઈચ્છા છુટી અનન્તને.	૧૨

૧ (ગ) તે ૨ (ગ) નિશાન. ૩ (ગ) નિષ્ક્રાંત ૪ (ગ) સેતુ
 ૫ (ગ) બિરદ બાધી. ૬ (ગ) અખો નિરંજન ગીતા. ૭ (ગ) દેવ.

૫૬ ૧૦—પરમાનન્દનુ વર્ણન.

રામ ધવલ ધન્યાત્રી

અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર તુ ^૧ એ,	
પરપથપાર મહારાજ, તે પૂરણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ એ	૧
હરિહર અજન્મવનેશ, તેહ ^૨ તણો ઈશ અન્નપતિ એ,	
તે જાણો ^૩ અંગ ઈશ, જોડને ગાય નિત્ય શ્રુતિ એ	૨
સ્વે ચૈતન્ય ^૪ ધન રામ, શન્ય માહે ^૫ સોહામણો એ,	
તે નાવે વાણી માહે, તે નદિ નિગટને વામણો એ	૩
તે જાણે ન આવે કપાહી, સ્થિર પૂરણ અવિનાશ છે એ,	
નિંગ ભંગ તે માહી ^૬ , જે વડે આકાશ છે એ	૪
એ જાણે થયો જ જાગ, યથારથ જેમ તેમ થયુ એ,	
જીહ્વા કર્મ ન લાગે કાગ, સખર ભરાઈ તે ગુણ એ	૫
તિહા હવુ મન લેનિન, જર્ઠ ચૈતન્ય ભર્મુ એ,	
નદિ કો દાતા દીન, ઉતનમય સદજે સદજ ભર્મુ એ	૬
પ્રગટયા કોટિ કલ્યાણ આપાપાર વિનાસ્વે ^૭ રહ્યુ એ,	
ત્યાહા સદા સદોદિત બાણ ઉદે અસ્ત આ કારણ ગયુ એ	૭
કહે અખો આનંદ, અનુભવીને લેહેના તણો એ,	
૧૦ પૂરણ પરમાનંદ નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ	૧૦

इति श्रीमहाविद्यामोक्ष दायिनी अखेगीता संपूर्णा ॥

૧ (ગ) હવો. ૨ (ગ)ને તણો. ૩ (ગ) જાણો. ૪ (ગ) ચૈતન્ય.
 ૫ (ગ) શન્યમા. ૬ (ગ) તેમા નદિ. ૭ (ગ) તન મન સદજે સદજ
 ભર્મુ એ. ૮ (ગ) વિષ્ણુસ. ૯ (ગ) નથી. ૧૦ (ગ)એહવો પૂર્ણ.

અખેગીતાની સ્ફુટાર્થા દિપ્પણી.

ક્રંડવું ૧. “અખેગીતા”—અખાએ પોતાના કેટલાક ગ્રંથોના નામ પંક્તિ ૧. મંદુક ભાષાના થવણ કરેલા ગ્રંથોના અનુકરણરૂપે આખ્યાં છે. વેદાન્તશાસ્ત્રના સ્મૃતિપ્રસ્થાનરૂપ ‘ભગવદ્ગીતા’ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને તેના નામ ઉપરથી અનુગીતા, શિવગીતા, રામગીતા, દત્તગીતા, ચક્રિતગીતા એવા અનેક ગ્રંથો મંદુક વાદ્યમયમા થયા છે. તેવી રીતે અખાએ આ સિદ્ધાન્તને જણાવનાર પોતાના ગ્રંથને “અખેગીતા” એવું નામ આપ્યું છે. આ ગ્રંથની લેખી પ્રતો જ અને આના આરંભમા:—“અથ અલ્લેગોક્તા મહામોક્ષદાયિની દ્યુલ્લવિધા સ્થિરયતે । ઐ તત્સદિતિ નિર્દેશો ઇતિ મન્ત્રઃ ॥” હવે આ મહામોક્ષને આપનારી ‘અખેગીતા’ જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ગ્રંથ છે તે લખાય છે. એ ‘અખેગીતા’નો ઉક્તદમત્ત—એ પરમાત્મા સદૃષ છે—એ એનો મંત્ર છે.” એ પ્રકારે ભગવદ્ગીતાની જાયાનું અનુકરણ થયું છે,

અખાનો “અનુભવમિદુ”, પણ ઉપનિષદોના તેજોમિદુ, નાદમિદુ, ધ્યાનમિદુ, અમૃતમિદુ—વગેરે સંગ્રહોનું અનુકરણ કરે છે. “દશસ્થોત્રી” નામના ચંકરાચાર્યના સ્તોત્ર ઉપર મધુસૂદન સરસ્વતી (ઈ.સ. ૧૬૦૦) ની દીકાનું નામ સિદ્ધાન્તમિદુ છે.

ધન્યાશી.

પંક્તિ ૪. “ત્રિગુણપતિસય”—પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ના અધ્યક્ષ. પ્રકૃતિના પ્રભુ; પ્રકૃતિના નિયામક.

પંક્તિ ૬ “ત્રિદશક્રિત બ્રહ્માર્નવ” ની—અખો આ સ્થાને શ્રેય અવંકાર-વડે પોતાના ગુણો ઉદ્દેશ્ય કરે છે, અને તે સાથે બ્રહ્મના

આનંદ સ્વભાવને મંગળાચરણમા આગળ ધરે છે. વસ્તુ-
મંપ્રદાયના શુદ્ધદૈત મતના ગોકુળનાથજી આચાર્યને ગુરુ
કર્મા પછી અખો તે મંપ્રદાયના કેટલાક આચારોથી અને
જોગવાવમાથી કંટાળી ગયો છે, અને છેવટે તેને શાંકર
મતના બ્રહ્માનંદ ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી જણાય છે. આ બ્રહ્માનંદ
ગુરુ અને બ્રહ્માનંદ રૂપ તત્ત્વ-એ બેનો અભેદરોપ અખો
કરે છે. અખો વૈષ્ણવગુરુઓથી કંટાળ્યો છે તે નીચેની
પંક્તિઓથી સમજાશે —

- (૧) “ કહે અખો હું ધણુ રટયો, હાગિને કેને મન આવડયો,
ધણુ કૃત્ય કર્યાં મેં બાલ્ય, તોએ ન ભાગી મનની દાઝ;
દર્શનવેશ જોઈ રહ્યો, પછે ગુરુ કરવા ગોકુળ ગયો,
ગુરુ કર્યાં મેં ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને બાલી નાથ;

મનન મનારી સદગુરુ થયો, પણ વિચાર નમરાનો રહ્યો,
વિચાર કરે પામ્યો શુ અખા, જન્મ જન્મના ક્યા છે સખા;
બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો, આવી અચાનક હરિ પ્રકટ થયો,
ત્રણ મહાપુરુષને ચોથો આપ, જેનો ન થાયે વેદ ઉઘાપ;
અખે ઊર અંતર, લીધો જાણુ ત્યાર પછી ઉધડી મુજ વાણુ;
પરાતપર ગુરુ પરગટ થયા, ગુણુ દોષો તે દિનના ગયા.

(પ્રપંચ અમ-છપ્પા)

- (૨) માયા કે રંગ દેખી જણુ મનોહર, માન તરે જગદીશ ગુરુસાંધ
ધનતન હમ દગ્તી શિષ્ય સેવક, જનન સમે જેમ જેસે ધનસાધ;
પંચજૂતસે કાઠ કયો ચૌદ લોકમે, કીટ પનંગ સ્વામી સેવક તાઘ-

x x x x

પંચજૂતકો પરમેશ્વર માનન, આર્ષ લગી કોઈ જેમ વિદ્યાસી,
પંચાતીન અસદા સોનારા, જનન કે કોઈ પંચ નિરાસી.

x x x x

અરાનકું રાન માને મૂરખ, રાન પથોં કહીં પુરી દરાજે
સીખી સુનીચવ મારે ગુસાઇ, જવું બેગ પવન કુંલ ખાલસો ગાજે,
જવ જંજવ જવાલરી શીતર, ઉપર આછીમી ખાત ખીરાજે,
સોમતકું મત માનો મોનારા, કહા કુવટા ટલે લે નવ
સત્ય સાજે.

ઉપરના અવતરણોમા ગોકુળનાથ, ગુસાઇ-એ શબ્દો
૨૫૯ વૈષ્ણવ મનના ગાદીપતિને લગતા છે. આ ગોકુળનાથ
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૪૭૬-૧૫૨૧) ના
બીજા પુત્ર વિદુલનાથજીના એવા પુત્ર હોવા સંભવે છે.
વિદુલનાથજીને અકબર બાદશાહે ગોકુળ અને જતીપુરા
ગામ ધર્મોદ્ધાર સનંદથી આપ્યા હતા, અને ગોસ્વામી સંવા
તેમને મોજખાઈમા મળી હતી. વિદુલનાથજીને દેહ સને
૧૫૮૬ માં પડ્યો હતો. ગોકુળનાથજીનો સમય અખાતા
સમય સાથે મળતો આવે છે. અખેગીતા મંવન ૧૭૦૫
માં પૂરી થઈ (જુઓ કૃષ્ણ ૪૦) એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯
માં તે મંથ પૂરો થયો હતો, અને તે મંથ બ્રહ્માનંદ ગુરુના
ઉપદેશથી રચાયો છે, એટલે ગોકુળનાથજીનો બ્રહ્મસંબંધ
નિદાન વીસ ત્રીસ વર્ષ પહેલાનો હોય તો ઇ. સ. ૧૬૧૬ના
અરસામા ઠાકરોલી અને જયપુર તરફ તેને શ્રી ગોકુળ-
નાથજીનો સંબંધ થાય તેમા નામ નથી.

બ્રહ્માનંદ નામના ઉત્તરાવસ્થાના ગુરુનો ઉદ્ભવ ૫૬
નં. ૧૨૨મા પદ નં. ૧૨૬, પદ નં. ૧૩૯ વગેરે વચ્ચે
અખો કરે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી સંબંધી વિશેષ હકીકત
નીચે પ્રમાણે મળે છે —

આ સ્વામી ઠાકરીક્ષેત્રમા એક નાની પર્ણકૃતિમા રહેતા
હતા. અખાને તે ગુરુના સાચા રાન ચૌરવની ખાત્રી થવા
પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તેણે ચોગવાસિદ્ધ, પંચદશી, અધ્યાત્મ-

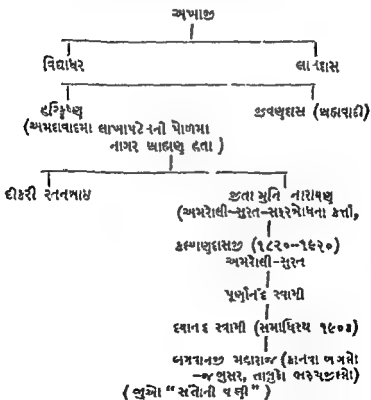
રામાયણ, ભગવદ્ગીતા વિગેરે વેદાન્તના શિષ્ટ મંથોર્નું શ્રવણ કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં પાઠો કર્યો.

સ્વામી અજ્ઞાનરૂપે ચાર શિષ્યો ગુજરાત દેશના હતા — (૧) ખૂટાણ, (૨) ગોપાળ, (૩) અખાણ, (૪) નર-હરિદાસ સતોમાં એની સાખી આવે છે કે —

અખાણે કયોં કબો, ગોપાળે કરી ઘેસ,

ખૂટે કયોં ફરો, નરહર કહે સીરાવા બેસ.

અખાણની શિષ્યપ્રણાલિકા નીચે પ્રમાણે આવેલી જણાય છે —

કહ્યું ૧ નિમ્નનંદ-ગુરુના શરીરમા રહેલો અહતત્ત્વનો આનંદ, તે
કહી ૨ “અહ્માનંદ”. પોતાના પિંડમા રહેલો આનંદ તે ‘નિમ્નનંદ’

“ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ, નામ યુગલ ૩૫ એક”-
આ ગુરુ-પ્રશ્નરના અબેદનું મૂત્ર વારંવાર અખો પોતાની
તાણીમા જણાવે છે. ભુખો:-

“ગુરુગોવિંદ શાસ્ત્ર મને કહી શુદ્ધિ પ્રમાણે મેં લહી.
(ગુ. શિ. સંવાદ ૧૫)

“ગુરુગોવિંદ જેને ત્વા હશે અખા આપોયુ દેખાડશે.”
(છાપા વેપ વિચાર અંગ કહી. ૪૪૫)

શિષ્ય:-“વાત ચર્ચાને મુજને કરે જે ગુરુ ગોવિંદ એકેકે બે?”

૬ * * * * *
ગુરુ:-“ગુરુ વિષે જે ન દેખે કામ, તેણે પ્રીછ્યો ગુરુ મહિમાય”
(ચિત્ત વિચાર સંવાદ ૩૫૧-૩૫૪)

કહ્યું ૧ “પરાતપર પરબ્રહ્મ”

કહી ૪ વિકારી તત્ત્વ તે “ક્ષર” અને તેનું નામ “અપર”. તેનું ખીણું
નામ “કાય” બ્રહ્મ. તેના કારણ જુતતત્ત્વનું નામ “અક્ષર”.
તેને = અધ્યાકૃત ” (એટલે જેના નામરૂપ બેદો સ્પષ્ટ
થયા નથી તેવું) કહે છે. આ અક્ષર અધ્યાકૃત-બ્રહ્મ તે
‘પર’, તેનાથી પર એટલે ચઢીઆનો પુરુષ-તે પુરુષોત્તમ-
પરમેશ્વર. તેનાથી મન વાણીને અગોચર તે “પરબ્રહ્મ”. આ
પ્રમાણે અપર, પર, પરાતપર, પરબ્રહ્મ-એવી ચાર બ્રહ્મ-
વસ્તુની શ્રીમંત્રિકા થાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મવસ્તુનો બોધ કરનાર
ગુરુની પરંપરા-ગુરુ, પરમગુરુ, પરાતપરગુરુ, અને પરમેશ્વરગુરુ,
થાય છે. આવા ચોથા પદના તત્ત્વને જે લક્ષણા વડે બોધ
કરાવે તે સત્ય ગુરુ. પ્રત્યક્ષ ગુરુની પરંપરામા ત્રણ ગુરુઓ.

તે ત્રણ “મહાપુરુષ” જેનો ઉદ્દેશ “પ્રપન્ન યગ” મા આવે છે, અને તેનાથી પણ પર એટલે ચોથો મહાપુરુષ એટલે પોતે “અતર્થામી આત્મદેવ” તે ખરા ગુરુ ગોવિંદ”

જુઓ —(૧) અક્ષરાત્પરત પર ..પુરુષ ।

(મુદ્રક ૨-૧-૨)

દિવ્ય પુરુષ અક્ષરનામના પરતસ્તથી પણ પર છે

(૨) દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરચાક્ષર યથ ચ ।

ક્ષર સર્વાણિ મૃતાનિ કૃતસ્યોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

ઉત્તમ પુરુષસ્ત્વન્ય પરમાત્મેત્યુદાહૃત ।

યો લોકત્રયમાયિદ્ય વિમત્યંત્યયદૈશ્વર ॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોહમક્ષરાદપિચોત્તમ ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રચિત પુરુષોત્તમ ॥

મ ગી. ૧૬ પ્રલો. ૧ લો ૧૭-૧૮.

આ લોકમા બે પુરુષો છે એક વિનાશી પુરુષ તે ક્ષર, અને બીજો કારણ પુરુષ તે અક્ષર. ક્ષર એટલે સર્વ વિનાશી બૂનો, અને જે સંસારના બીજરૂપે કાયમ રહે (જેમ દયોદી ઉપર અનેક ઘાટ બડાય અને દયોદી સોનીની જેવી ને તેવી રહે —કૃતસ્ય) તે અક્ષર આ બેથી જુદો ઉત્તમ પુરુષ છે, જેને પરમાત્મા કહે છે તે ત્રણ લોકમા પેમી અવિનાશી પરમેશ્વરભાવે જગત્નું રક્ષણ કરે છે તે ક્ષરથી પણ પર છુ, અક્ષરથી પણ પર છુ તેથી લોકમા અને વેદમા અને (પરમેશ્વરને) ‘પુરુષોત્તમ’ નામ આપે છે

ગુરુસ્થાને ક્ષર અથવા કાર્ણધન પરમ ગુરુ સ્થાને અક્ષર અથવા કારણ ધન, પરાત્પર ગુરુસ્થાને પુરુષોત્તમ

અથવા પરમેશ્વરઃ અને પરમેશી ગુરુદ્યાને “પરબ્રહ્મ” આ ભાવ વડે “હરિગુરુ-સંત” ની એકતા અખો પ્રમેધે છે. દરેક કડવાના અંતમા-“તો સેવો હરિ-ગુરુ સંતને” એવું ધ્રુવપદ આવે છે. તેમા હરિ-ગુરુ સંતનો અદ્વૈત ભાવ અખો ભાર દર્શ જણાવે છે.

કડવું ૧ “રવિ ધામ” સૂર્યનું પ્રત્યક્ષ મિશ્ર. જેમ સૂર્યના ભીતરના કડી ૭ ■ દ્વિરપ્યમય પુષ્પને”-સૂર્યમંડળના સાચા તેજને-ધરને-શુક્રાવે છે, તેમ ગુરુ, રામને-પરમેશ્વરને જણાવે છે આ “રવિધામ”ને ગાયત્રી મન્ત્રમા મર્ગ સંઘા આપવામા આવે છે.

કડવું ૨ “પટ્ટદર્શન”-(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સામ્ય, (૪) કડી ૭ યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા, (૬) ઉત્તર મીમાંસા. “અખો” (ધન્યાશ્રી) જે રૂપમા આ પટ્ટદર્શનનો સાર સમજાયો છે તે તેણે ચિત્તવિચારસંવાદમા ૬૩-૮૨ કડીઓમા આપ્યો છે. તે જેવાથી જ દર્શનના વિચારભેદ અખાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજશે વળી જુઓ અખે ગીતાનું કડવું ૩૦.

કડી ૭ “અખો” પોતાને “કવિ”ની ગણનામાથી બાતલ કરે છે, અને તેથી એના કાબમા પિંગનશાસ્ત્ર તથા અર્થકાર-શાસ્ત્રના જે જે દોષો આવે છે તેનો પરિહાર કરે છે. જુઓ —

“કવિના ધણી કવી મયા, અઘાપિ કવે પ્રત્યક્ષ ગ્યા,
વળી આગળ કવશે બહુ કવિ, મનની વૃત્ત્ય જોને અનુભવી.
અખા મનાલીલ તેમનું તેમ, મનની વૃત્ત્યમા મનની ગમ્ય,
જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ ન રણીય”
(કવિ અંગ-છાપા)

“ભાપાને વળે શુ જૂર, જે રણમા જીતે તે મર,
સંસ્કૃત જોડે તે શુ ચયુ, કાર્ધ પ્રાકૃતમાથી નાસી ગયુ.”
(ભાપા અંગ-છાપા.)

ક્ર.૩૯ ૩ આ કડવામાં આઠ ગુરુસિદ્ધ મંવાદની આખ્યાયિકાઓનું વર્ણન છે (૧) નાગયજ્ઞે બ્રહ્માને આપેતો. જુઓ ચતુર્થોષ્ઠી ભાગ-૧૮ (મા. બીજો સ્કંધ નવમો અધ્યાય) (૨) દત્તાત્રેયે સ્કંધ ૬ ને ગુરુગીતામાં આપેતો (૩) વસિષ્ઠે રામને આપેતો (યોગ વસિષ્ઠ રામાયણ) (૪) ધી કૃષ્ણે અર્જુનને આપેતો ભગવદ્ગીતા (૫) જનકે શુકદેવજીને આપેતો (૬) બીષ્મ પાંડવોને આપેતો (મહાભારત) (૭) નારદે વેદવ્યાસને આપેતો, (ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ અધ્યાય ૪-૬) અને (૮) શિવે પાર્વતીને આપેતો ઉપદેશ આ સર્વ આખ્યાયિકાઓમાં અધ્યાત્મ ઉપદેશના પ્રસંગો છે

ક્ર.૩૯ ૪

અસંભાવના-નિપરીત ભાવના

ક્ર.૩૯ ૭ અસંભાવના વેદાન્તશાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની વર્ણવી છે વેદાન્ત વાક્યો એટલે ઉપનિષદ જે પ્રમાણવાક્યો છે, તે શ્રવણના અભેદને જણાવે છે, કે બીજા કોઈ તાત્પર્યને-સેધ્ય સેવક ભાવને અથવા ઉપાસનાને-જણાવે છે-એવો સંદેહ તે પ્રમાણને લગતી અસંભાવના તે ઉપનિષદોને બરાબર અવતોક્ષવાથી એટલે શ્રવણ કરવાથી દૂર થાય છે પ્રમેય એટલે જણના યોગ્ય શ્રવણનો અભેદ, જે ચાર વેદના ચાર મહાવાક્યો (૧) પરમેશ્વર જ્ઞાનમય છે (મજ્ઞાનબ્રહ્મ), (૨) હ બ્રહ્મ છુ (મહાબ્રહ્મસ્મિ) (૩) તું તે છુ (તત્ત્વમસિ), અને (૪) આ દેહમાં રહેતો આત્મા બ્રહ્મ છે (અયમાત્માબ્રહ્મ) જણાવે છે તેનો એટલે પ્રમેયનો સંદેહ ઉપરના સિદ્ધાન્તના ઉપાસનન કરવાથી દૂર થાય છે આ બંને અસંભાવના “હું સંસારી બ્રહ્મરૂપ શી રીતે હોઈશ” એવી અવગાં ભાવનાને નિવિધ્યાસન અથવા શુદ્ધ ધ્યાનયોગ દૂર કરે છે

કંઠવું ૪ “પંચપર્વા”-પાય પેરવાળી, પાય ભાગવાળી, જેમ
 કંઠી ૫ આગળીના વેદા હોય, જેમ શેરડીનો પેર હોય, તેમ મૂલ
 માયા-અવિદ્યાના પાય વિભાગ હોય છે. પહેલા મૂલને
 અવિદ્યા કહે છે. તેમાથી “હું ક્રામ જૂદો પદાર્થ છું”-
 એવી ભાવના સ્પુરે છે, તેનું નામ અહંકાર અથવા
 અસ્મિતા; ત્યાર પછી હું જુદો અભિમાની છું તેને અનુકૂલ
 તે પ્રતિ રાગ અને જે પ્રતિકૂલ તે પ્રતિ દ્વેષ એવા બે
 પર્વો ત્રીજા-ચોથા ઉગે છે. છેવટે હું જે સ્વતંત્ર અભિ-
 માની છુ તે અજ્ઞાનમર રહું અને મારો નાશ ન થાય
 એવી ભાવના અથવા મરણભય પ્રકટે છે તેને અભિ-
 નિવેશ નામનું પર્વ કહે છે. આ પ્રમાણે મૂલ અવિદ્યા,
 અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ વાળી “પંચપર્વા”
 અવિદ્યા કહેવાય છે. સામ્યયોગની આ સરા છે, અને
 તેને પ્રવેતાશ્વતર ઉપનિષદમા (પ્રવે. શ્વ. અ. ૧-૬)
 સ્વીકારી છે, તેથી વેદાન્તીઓ તેને સ્વીકારે છે.

કંઠવું ૬ “પુરંજન”-દેહરૂપી પ્રતિમા જન્મેસો જીવ, શારીરાત્મા, તેના
 કંઠી ૧ રૂપકના આખ્યાન સારે જુઓ ભાગવત ચતુર્થસ્કંધ ૨૫-૨૯
 ધ-ધાત્રી અધ્યાય.

કંઠી ૪ ધન્વન્તરી=મનુગર, જેમ મનુગર એક ગોળી હાથમા લઈ
 બે, ત્રણ, ચાર, એમ વધારો કરી દેખાડે છે, અને પછી
 ઓછી કરતો દેખાડે તેમ મન નવા નવા સંકલ્પ વિકલ્પની
 ગોળીઓ દેખાડે છે.

કંઠી ૪ રૂપયક—કુવાનો રેંટ જેમ પાણીની માટલીઓને ચઢ ઉતર
 કરાવી ઉમે લઈ જાય છે, તેમ માયા જીવને સ્વર્ગના ભોગની
 નિસરણીઓ ચઢાવી સુખભોગની તૃષ્ણા તથા પાતાલની
 ખામની બ્હીક દેખાડે છે.

કંઠી ૭ ચૌદ વિદ્યા—પુરાણ,^૧ ન્યાય,^૨ ગીતાસા,^૩ ધર્મશાસ્ત્ર,^૪ વેદના
 છ અંગો^{૫-૧૦} (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ
 છંદ); અને ઋગ્વેદ,^{૧૧} યજુર્વેદ,^{૧૨} સામવેદ,^{૧૩} અને
 અથર્વવેદ^{૧૪} મળી વિદ્યાના સ્થાન ચૌદ મણાય છે.

કંઠ્યુ ૭ ચૌદ્લોક—બી, ૧ બુવર, ૨ ઞવર, ૩ મહર, ૪ જન, ૫ તપ, ૬
કડી ૧ અને સાત ૭ આ સાત ઉંચા લોક; અને અતપ, ૧ વિતપ, ૨
મુતપ, ૩ રસાતલ, ૪ નલાતપ, ૫ મહાતપ ૬ પાનાલ ૭ મળી
સાત નીચા લોક મળી એકંદર ચૌદ લોક ગણાય છે.

કડી ૨ ઓંકારના ઉદ્ભવ સંબંધમાં પંચીકરણની નીચેની ચોપાદ
ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે

“વરદુ વિષે સ્વભાવે યન્ય, તેમાં પ્રણવની ઉંઠે ધૂન્ય;
તે ઓંકાર તણો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ.”

સચેતન પ્રાણીઓના નૈસર્ગિક શ્વાસપ્રવાસની ક્રિયાથી
પ્રકટ થતા ધ્વનિને સકાર અને હકાર યોગવાળો સૌંદર્ય
શબ્દ કહે છે. આ શબ્દ કેવલ પદ્મપ નથી, પણ વાક્ય
રૂપ છે, અને તેના સંસ્કૃત ભાષામાં “તિ (ચૈતન્ય પરમેશ્વર)
હું છું.”—એવો અર્થ થાય છે. આ નૈસર્ગિક મહાવાક્ય
પ્રાણીઓના અખંડ જપનો વિષય બને છે, પરંતુ તેના
ભાવાર્થ ઉપર લક્ષ્ય જતું નથી. આ શબ્દને અજ્ઞાપ
પણ કહે છે. આ ધ્વનિમાં જે બંજનવાળો ભાગ છે તે
બાદ કરતાં જે બાકીનો એટલે કેવલ ધ્વનિ રહે છે તે
ઓંકારનું રૂપ પકડે છે, અને તેને ઉપનિષદમાં અને હિંદુ
ધર્મના સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રણવ કહે છે. આ શબ્દની વાચક-
શક્તિ ખરાબર ઉકેલવામાં આવે તો સચ્ચ અક્ષર અને નિચુષ્ણ
અક્ષરના સ્વરૂપને સમજાવે છે, અને તે પરમેશ્વરના નવા
નવા વૈભવોને દર્શાવે છે, તેથી તે પ્રણવ (પ્રકર્ષેણ નથ))
કહેવાય છે. આ પ્રણવનું બીજું નામ શબ્દઅક્ષર અથવા
અપરઅક્ષર છે. તેને વેદાદિ કહે છે, કારણ કે ઋગ્વેદનો
આરભ તેના આઘ વર્ણથી થાય છે. તેને વેદસાર પણ
કહે છે; કારણ કે સમગ્રવેદનું પરમ તાત્પર્ય, જીવ અક્ષરની
એકતા, તે તેના સાધન વડે સમજાય છે. આ પ્રણવ પરમે-
શ્વરનો વાચક શબ્દ છે; અને પરમેશ્વર અથવા પરમ અક્ષર
તેનો વાચ્યાર્થ છે આ પ્રણવને આઘબીજ અક્ષર કહે છે.
આ બીજની નીચે પ્રમાણે ત્રણ માત્રાઓ, પાંચ માત્રાઓ,
સાત માત્રાઓ થાય છે—

આત્રાને। માનાનું આકે રૂપ	શક્તિ	લખાતા અક્ષરના ખંડ	વાચ્યલોક	વાચ્યદેવતા	તત્ત્વવિભાગ
૧ વ્યક્ત પ્રત્યય અથવા નાદાત પ્રત્યય	૧ રજઃપ્રધાન સર્જનશક્તિ સત્યપ્રધાન પાલકશક્તિ તમ પ્રધાન સંહારશક્તિ	(તાર) (દંડ) (કુંડલ) (અર્ધઅંદ્ર)	બૂલોક ભુવલોક સ્વલોક	બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર	પ્રકૃતિ શક્તિવાળા દેવો ચોવીસ પરિણામેને પ્ર- કટ કરે છે. પ્રકૃતિ શક્તિ સાથે પચીસ તત્ત્વો
૨ સમસ્ત પ્રત્યય અથવા બિદ્યન્તપ્રત્યય	૨ અર્ધઆત્રા પ્રિદુ	(અપર બિદુ) (અંદ્ર)	મહાલોક જનલોક	શક્તિ (આપા) પ્રજ્ઞાન અથવા પ્રશ્નર	માયા શબ્દાતીત પરમેશ્વર
૩ શક્તિ	(ચિન્મયી) (લજ્જેલું નહિ પણ અતુરણન- રૂપ ઉચ્ચાર કરે- નારતે સમગ્રજ છે.)	(ચિન્મયી) (અનુ- રણન મૂર્ધોભા અથવા સહસ્ત્રા- રમા ચામી નય તે સ્થિતિ)	તપોલોક	સદાશિવ	
૪ શક્તિ	(પરમિદુ)		સત્યલોક ચિન્મયી	શુદ્ધશિવ,	શક્તિવાળા છ-વીસમે પરમાત્મા.

નસર્જિક પ્રણવશ્રીજની લીપીમા ઓળખી શકાય તેવી કળાઓ—તાર, દંડ, કુંડલ, અર્ધચંદ્ર, અને બિંદુ એવી હોય છે. તે અનુક્રમે અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અથવા નાદ અને બિંદુ (અપર) એવા પાત્ર ઉચ્ચારમા અનુભવાતા ધ્વનિની સૂચક હોય છે. તેમા પ્રથમની ત્રણ કલાઓ અથવા માત્રાઓ ધ્વનિચૈતન્ય અથવા આપણે જોને મેળવવા મુશ્કેલીએ છીએ તેના અર્થતત્વની ગુણમયી કલાઓ છે, અને તે પ્રકૃતિશક્તિ, અને તેના “ગુણજન્મી”ઓ ધ્વનિ, વિષ્ણુ, અને રુદ્રની હોય છે. તે પ્રકૃતિશક્તિના ત્રણ પત્નીભાવવાળા રૂપોને સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને કાલી એવી સંજ્ઞાઓ આપવામા આવે છે. આ ત્રણ ગુણ મૂર્તિવાળા દેવો અને તેની પત્નીઓને “ગુણજન્મી” અને યોષિતા નામથી વર્ણવે છે.

પ્રકૃતિશક્તિ જે ત્રણ પત્નીના રૂપમા પલટાય છે તે ખરી રીતે માયાશક્તિ, જેને અપ્પો ‘શન્યસ્વામિની’ કહે છે, તેમાથી ઉદય પામે છે. આ માયાશક્તિ પ્રણવની અર્ધમાત્રા રૂપ છે, અને તે પ્રણવ પહેલાની છે તેથી ‘ત્રિગુણ પહેલી શન્ય સ્વામિની’ છે. શન્ય એટલે પ્રણવનું અપર બિંદુ જે ‘એ રૂપે જણાવવામા આવે છે. આ ચિહ્ન “ત્રિગુણ પહેલી ‘શન્ય સ્વામિની’નું છે, અને તે માયાશક્તિ એક રીતે ગુણજન્મીઓ—ધ્વનિ વિષ્ણુ—રુદ્રની માતા છે, એટલે જન્મની છે. પરંતુ આનરણના પ્રભાવ વડે તે શક્તિ ‘યોષિના’ એટલે સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અને કાલીના રૂપમા પલટાય છે, અને સર્જન પાવન અને મંદાર કરવામા તે તે ગુણમય દેવોને મદદ કરે છે. તેથી સદૃશ કરનારી પત્ની ગણાય છે. પરંતુ માયાશક્તિથી પર રહેલી ધ્વનિચૈતન્યની સ્વભાવ શક્તિ તે ચિદ્રશક્તિ છે, અને તે “ચિદ્રશક્તિ ચતુરા

આ ચોવીસ વૈભવવાળી અથવા ચોવીસ સૃષ્ટિના કારણોવાળી પ્રકૃતિશક્તિ ત્રણ ગુણ મૂર્તિઓ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના જનક (જ્યવક ત્રણના અંબક-પિતા-તે) “માયા શક્તિથી સજ્જિત” પરમેશ્વરના વિવાસો છે. તેમા ચોવીસ પરિણામો, પચીસમી ગુણમયી પ્રકૃતિશક્તિ, માયાથી રંગાયેલા—અપરબિંદુથી સંયુક્ત થયેલા અર્ધમાત્રાવાળા પ્રણવવડે સમન્વિત પરમેશ્વરના ચમત્કારો છે. આ પચીસ તત્ત્વોમા અતર્થોમી પેઠેલો ચિદ્રશક્તિવાળો પરમાત્મા છવીસમો પદાર્થ છે. તે જોવાને તેવો છવીસમો પરિણામોમા નિર્વિકાર કાયમ રહે છે, તેને અખે.

“પણ છવીસમો પરમાત્મા, તે મયારથ જન્મત્પમ રહે” એમ કહી વણુવે છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રણવવિદ્યાના મંબીર અર્થને સમન્વિત નાઈ, આ સાતમું કડકું છે.

તેની સમાન ભાવનાવાળી પંચીકરણની નીચેની કડીઓ આ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે —

“વસ્તુ વિશે રવભાવે થય, તેમા પ્રણવની બિંદો ધૂન્ય, તે અંતર જાણે ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધા તેના ઉપસર્ગ, તેદ તણો હું કદું વિસ્તાર, રાખી લેજો મન નિર્ધાર. — તમો ગુણ તણો પંચમદાભૂત, રજના દેવ હન્દ્રિય અદ્ભુત. સત્ત્વના ચતુષ્ટય ને પંચવિધ, એ તત્ત્વ ચોવીસ ભાગવન લખે; પચીસમી માયા સર્વદા છવીસમો મદાવિષ્ણુ સદા. ”

પંચીકરણ પ્રમાણે ચોવીસ કારણો—૫ મદાભૂત, ૧૦ હન્દ્રિયો તે તે દેવના સદિન, ૪ અન્ત કમળ અને ૫ ચન્દ્રાદિ વિષયો મળી ચોવીસ અને માયા ૨૫ મી, અખેગીતાના વર્ગીકરણ પ્રમાણે—પાંચ બાહ્યભૂતો, ૫ પંચનન્માત્રાઓ, ૧૦

ધન્દ્વિયો, ૪ અન્તઃકરણ અને ૧ પ્રકૃતિશક્તિ મળી પચ્ચીસ થાય છે. અખેગીતામાં માયાશક્તિને માયાશક્તિને પરમેશ્વરમાં અંતર્ગત કરી છે. જ્યારે પંચીકરણમાં તેને છૂટી પાડી પ્રકૃતિશક્તિ સાથે એક બતાવી છે. પંચીકરણમાં પંચ-ભૂતનેજ તમોગુણના પરિણામ માન્યાં છે અને પંચવિદ્યને સર્વભાગમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. મને લાગે છે કે અખેગીતાનું વર્ગીકરણ વધારે સચોટ છે.

તત્ત્વવિભાગ.

આ કડવામાં અખે ભાગવત તૃતીયસ્કંધના ૨૬ મા અધ્યાયને અનુસાર તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કરે છે. આ તત્ત્વ-વિભાગમાં સમજાય છે કે તેમાં પ્રસિદ્ધ સાંખ્યદર્શન જે નિરીશ્વરવાદી છે, તેને અનુસરતું તત્ત્વનું વર્ગીકરણ નથી.

(અ) પ્રસિદ્ધ સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે વર્ગીકરણ

(૧)

પુરુષ (ચેતન) ૨૫
શાન શક્તિવાળો
મૂલ પ્રકૃતિ (જડ) (સત્, રજ, અને તમસુની સામ્ય અવસ્થા)
ક્રિયા શક્તિવાળો જેનું બીજું નામ પ્રધાન

(૨) મહત્ત્વ (શુદ્ધિવત્ત)

(૩) અર્ધકાર

સાત્ત્વિક
(તેજસ)

રાજસ
(વેગશક્તિ)

તામસ
(ભૂતાદિ)

૯-૧૩ પાત્તયગાનેદ્રિયો ૪-૫

૧૪-૧૮ પાત્તયકર્મેન્દ્રિયો ૬-૭

૧૯ મન

૨૦-૨૪ પંચ-અન્તઃકરણ

ઉપરના કોષ્ટકમા (૧) મૂળ પ્રકૃતિસ્વયં મૂલકારણ અને કોષ્ટનું કાર્ય નહિ તેથી તે અવિકૃતિ કહેવાય છે તે ગુણોની સામ્ય અવસ્થાવાળા હોવાથી અવ્યક્ત કહેવાય છે, અને ગુણોનું અસિંગ પર્વ મનાય છે. (૨) મહત્ત્વ એ પ્રકૃતિનું પ્રથમ ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થતું શુદ્ધ અંકુરવાળું રૂપ છે, અને તે વ્યક્તાવ્યક્ત સત્ત્વ મનાય છે જેમ દૂધમા ક્ષેત્ર થવાથી તરવાળો ભાગ ઉપર આવે અને જળવાળો ભાગ નીચે જાય તેમ, શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપર આવે અને મનિત સત્ત્વ નીચે રહે તેમ પ્રકૃતિનું ભીતર વિભાગીકરણ થાય છે આ મહત્ત્વ તત્ત્વની બેદાયેલી અવસ્થાને શુદ્ધિસત્ત્વ કહે છે તે સિંગપર્વ મનાય છે (૩) તેમાથી બેદભાવ પડતા મૂલ દ્રવ્યની ત્રણ શાખાઓ ગુણોના પ્રધાન ભાવને લઇને પડે છે. જે દ્રવ્ય નવું પ્રકટ થાય છે તેનું નામ અદકાર કારણ કે તેના પરમાણુમા “હુ હુ” એવી શક્તિ ખીતે છે, જેના વૈકારિક વિભાગમાથી શબ્દાદિ પચતન્માત્રાઓ જાગે છે આ પાચ તન્માત્રાઓ તથા તેની ઉપરના અદકાર એ છ તત્ત્વો સામાન્ય ભાવવાળા હોવાથી અવિશેષ પર્વો ગણાય છે. (૪) અદકારના તામસ વિભાગમાથી શબ્દાદિ તન્માત્રાદ્વારા આકાશાદિ પાચ જૂતો અને (૫) અદકારના સાત્ત્વિક વિભાગમાથી પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, અને એક મન મળી અગીયાર તત્ત્વો પ્રકટે છે, તે સર્વ (પચજૂતો+ ૧૧ ઇન્દ્રિયવર્ગ=૧૬) પ્રકૃતિના વિશેષપર્વો છે

ત્યારે પ્રથમ આક્રવાળા મૂલપ્રકૃતિ સ્વયં અવિકૃતિ છે એટલે કોષ્ટના કાર્ય રૂપ નથી, ત્યારે ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮ આક્રવાળા સાત તત્ત્વો પ્રકૃતિ-વિકૃતિ રૂપ છે. એટલે તેઓ કાર્યરૂપ બની અન્ય દ્રવ્યોના કારણરૂપ થાય છે એવટનાં ૧૬ તત્ત્વો માત્ર વિકૃતિ રૂપજ છે એટલે તેમાથી

નવાં દ્રવ્યો હિત્વત્ર યતાં નથી. માત્ર જે કોઈ પરિણામો થાય છે તે અવસ્થાન્તર પરિણામો હોય છે, તત્ત્વાન્તર પરિણામો યતાં નથી.

આ ચોવીસ તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જડ એટલે જ્ઞાનશક્તિ વિનાની છે, અને તેથી આંધળી છે; તોપણ ક્રિયા શક્તિવાળી છે. પચ્ચીસમો પુરુષ ચૈતન્યરૂપ એટલે જ્ઞાનશક્તિવાળો છે; પરંતુ ક્રિયાશક્તિ વિનાનો છે અને તેથી પાંગળો છે. આ બે જડ-અજડ તત્ત્વોના સંયોગ વડે-અંધપ'ગૂ -યાયે -જગત્તંત્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય પામે છે. આમાં પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિના શુદ્ધધર્મોથી વિંટાયેલો માની બદ્ધ થયે અને છે. શુદ્ધ વિવેક વડે તે પ્રકૃતિથી વિખુટા છે, એવો અનુભવ કરી મુક્ત બને છે. આ પ્રક્રિયામાં બે નિરાળાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો મા-યાં છે. તે બેનો યોગ પ્રથમ શી રીતે થાય છે તે બારે વિવાદનો વિષય છે.

સામ્ય દર્શનનું મૂલ્ય રૂપ આત્મનું નિરીક્ષર ન હતું; પરંતુ મેશ્વર હતું એમ શોધન કરતાં જણાય છે. એકજ પરમેશ્વર તત્ત્વ જેને પરમ વાસુદેવ નામ આપવામાં આવે છે, તેમાં આ જડ-અજડ-પ્રકૃતિ-પુરુષ તત્ત્વો આશ્રિત થઈ રહે છે, અને તે પોતાની સ્વયં બહિર્ભાવને પામવાની ત્રિદશકિત વડે પોતાને મર્યાદિત એટલે આટલું કરી માયા શક્તિના દ્વારથી પ્રકૃતિશક્તિના રૂપમાં જગત્તના સર્જન, પાલન અને લય કરે છે. આ સર્વ લીલા કરતા છતાં તે સ્વયં નિર્લેપ ભાવવાળો નિત્યસિદ્ધ રહે છે. કપિલદેવે ભાગવતમાં જે દેવ-હતિને ઉપદેશ સામ્યશાસ્ત્રનો આપ્યો છે તેમાં સૈશ્વર સામ્ય-વાદનો સ્વીકાર છે. મહાભારતમાં પણ તેવી છાયા જણાય છે. આ પ્રાચીન સૈશ્વર સામ્યવાદમાંથી ઉપનિષદ દર્શનના

મિત્રણુ વડે ભાગવત સંપ્રદાયનું સેશ્વર સામ્બ્યમત ઉત્પન્ન થયું જણાય છે.

ઘ અખ્યાએ સ્વીકારેલું સેશ્વર ભાગવત મતને અનુસરવું તત્ત્વ વર્ગીકરણ.

અખ્યા પોતાના તત્ત્વ વિભાગમાં મૂળ પ્રણવના ભેદમાંથી મૂલ પ્રકૃતિના સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ, વિભાગ પાઠી પહેલામાંથી ૪ અંતઃકરણ, બીજામાંથી ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને તેની દેવતાઓ, ત્રીજામાંથી પાંચ મહાભૂતનાં કારણરૂપ પાંચ તન્માત્રાઓ અને કાર્યરૂપ પાંચ ભૂતો-દશ તત્ત્વો એમ એકંદર ૪+૧૦+(૫+૫) ચોવીસ તત્ત્વોનો ઉપસર્ગ પચ્ચીસમી મૂળ પ્રકૃતિનો થયેલો માને છે. આ વર્ગીકરણ અખ્યાત્મ દષ્ટિ-બિંદુથી ધમ્મયુક્ત છે. અધિભૂત અને અધિદેવ સૃષ્ટિનો વિચાર કરી ઘટાયેલું નથી.

ભાગવતના ૧૧ મા રક્ષેના ૧૨ મા અધ્યાયમાં અનેક રીતે તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને તેમાં જૂના સર્વ મતોનો સમાસ થયેલો જણાય છે.

(અ) ચાર તત્ત્વો ૧ આત્મા (ચેતન)	(બ) ૭ તત્ત્વો ૧ આત્મા (ચેતન)	(ક) સાત તત્ત્વો. ૧ પરમાત્મા ચે- તન-અચેતનનો
૩ પૃથ્વી, જલ, અને તેજ અચેતન	૫ મહાભૂતો(અચેતન)	આધાર ૧ જીવ (ચેતન)
૪ (છદિઅ ઉપનિષદને અનુસરે છે)		૫ પંચભૂતો (અચેતન)

(ચ) નવ તત્ત્વો	ગ અગીયાર તત્ત્વો	(ઘ) તેર તત્ત્વો
૧ આત્મા (ચેતન)	૧ આત્મા (ચેતન)	અધ્યાત્મ ૧ ઈશ્વર
૧ મૂલ પ્રકૃતિ (અચેતન)	૫ મહાભૂતો (બાહ્ય અચેતન)	૧ જીવ અધિભૂત ૧ મન
૧ મદત	૫ ઇન્દ્રિયો (આતરચેતન)	૫ ઇન્દ્રિય અધિદેવ ૫ મહાભૂત
૧ અહંકાર		
		૧૩

૫ મહાભૂતો (બાહ્યતત્ત્વો ૧૧ અચેતન)

૬

(ઢ) સોળ તત્ત્વો (આત્મા વિનાના)	(ઘ) સત્તરતત્ત્વો આત્મા સાથે	(છ) ચોવીસ તત્ત્વો ઉપરના વસ્તુવેલા સાખ્ય તત્ત્વને
૧ મન	(ઙ) વર્ગના સોળ મળ્યા	અનુસરતા ૧૬ ચોવીસ તત્ત્વો
૫ ઇન્દ્રિયો	૧૭ તત્ત્વો	
૫ તન્માત્રાઓ		
૫ મહાભૂત		

૧૬ (જ) ૭વીસ તત્ત્વો
(ઝ) ૫વીસ તત્ત્વો ૨૪ ૧૬
ચોવીસ ૧૬ અને ૧ પુરુષ (જીવ)
૫વીસમો પુરુષ ૧ પુરુષોત્તમ ઈશ્વર

૨૬

(ટ) અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો.
૩ મૂલ પ્રકૃતિના ત્રણ અવયવો સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી ત્રણ.
૨૪ સાખ્ય દર્શનના ૧૬.
૧ સાખ્ય દર્શનનો પુરુષ

અખો છબ્વીસ તરવોનો ઉલ્લેખ ન્યા કરે છે ત્યાં (જ) વર્ગી-
કરણનો આશ્રય લેજે છે.

કંડુ ૮, “દષ્ટ પદાર્થ” — અનુભવમા આવતી ચીજો.

કહી ૨ “અષ્ટાગ સિદ્ધ સાધક” — “અષ્ટાગ સાધક” અને

કહી ૪ “અષ્ટાગ સિદ્ધ-સાધક” એવા બે પાઠ છે. પ્રથમ પાઠનો
“યોગનાં આઠ અંગોને સાધનાર” એવો અર્થ થાય છે. તે
આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે — (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩)
આસન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭)
ધ્યાન, (૮) સમાધિ,

બીજા પાઠમા આઠ અંગવાળી સિદ્ધિઓનો સાધનાર એવો અર્થ
લેવો. સિદ્ધિઓના આઠ પ્રકાર યોગમા નીચે મુજબ છે —

(૧) અણ્ણિમા — એટલે પરમાણુના રૂપ પર્યન્ત નાના થઈ
જવાની શક્તિ.

(૨) મહિમા — એટલે આકાશ જેવા વિશુ થઈ જવાની શક્તિ.

(૩) લધિમા — એટલે રૂના જેવા દલકા થઈ જવાની શક્તિ.

(૪) ગરિમા — એટલે અત્યંત ભારે થઈ જવાની શક્તિ.

(૫) પ્રાપ્તિ — એટલે અત્યંત દૂર પદાર્થને સ્પર્શ કરવાની શક્તિ.

(૬) પ્રાકાશ્ય — એટલે ક્ષિપ્ત થાય છે તે સિદ્ધ કરવાની શક્તિ.

(૭) ઈશિત્વ — એટલે શરીર, અને અન્ત કરણ ઉપરનું પૂર્ણ
પ્રભુત્વ.

(૮) વશિત્વ — એટલે સર્વત્ર વશવર્તીવનાઈ સામર્થ્ય.

કહી ૫ લીલાવધુ — શરીરો બે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. જીવનાં શરીરો
કર્મજન્ય હોય છે, એટલે શુભ, અશુભ, અને શુભાશુભ
કર્મને અનુસાર દેવયોનિમા, નારકીયોનિમા, અથવા મનુષ્યાદિ-
યોનિમા દેદધારણ કરી જીવને જન્મવુ પડે છે.

પરમેશ્વરના વિમલોને કર્મનો નિવૃત્ત લાગુ પડતો નથી.

સ્વેચ્છાથી વિશ્વની વ્યવસ્થા અર્થે જગતના આરંભમા જે શરીર પ્રકટ થઇ બ્રહ્મદેવને આગાધના યુગ્મ વડે પ્રમોદ આપે છે તેવા ઇશ્વરના શરીરને લીલાવપ્ત કહે છે. વિશ્વના રિચતિકાળમા જે અવતારી શરીરો થાય છે તેના પૂર્ણ અંશ, કક્ષા એવા ત્રણ વર્ગ પડે છે. પ્રસંગે કોઈ મંકેત સિદ્ધ કરવાને અર્થે પણ ઇશ્વરનું શરીર પ્રકટે છે, તેને સાકેતિક શરીર કહે છે.

કહી ૯ “વ્યતિરેક કારણ”-વ્યતિરેક કારણ. જે કારણનું દ્રવ્ય કાર્યમાં પોટેલું સમજાય, તે અન્વયી કારણ જેમકે મૃતિકા તે ધકાનું “અન્વયી કારણ”. આનું બીજું નામ ઉપાદાન કારણ અથવા સમવાયી કારણ છે.

જે અધિકરણમા અથવા આધારમા કોઈ જાતનો ફેરફાર થયા વિના બીજો પદાર્થ ભામે તે આધાર અથવા અધિષ્ઠાનને “વ્યતિરેક કારણ” કહે છે. તેનું બીજું નામ “વિવર્ત કારણ” છે. જેમ ખારી ભૂમિમા ઝાઝવાનું જલ ભામે ત્યા ખારી ભૂમિ તે વ્યતિરેક કારણ. તેવી જમીન વિના આવો ભાસ થઈ શકતો નથી, તેથી કારણ વર્ગમા મૂકવામા આવે છે.

માયા જગતનું અન્વયી અથવા ઉપાદાન કારણ છે; પરમાત્મા વ્યતિરેક અથવા વિવર્ત કારણ છે.

પદ ૨, અનલ-અગ્નિ ન વિષતે અલં યસ્ય—જેને કંઈ પણ કહી ૪ બસ થતું નથી, એટલે તેમા જોટલું નાજો તે ખાઇ જાય, તે અનલ એવી વ્યુત્પત્તિ છે.

૪ “અનન્ય આરાધના”—હું અને દેવ જૂદા છીએ એવી ભાવનાથી જે આરાધના કરી તે “અ-ન્ય આરાધના” તેથી ઉનડી એટલે હું ને દેવ એકજ વસ્તુ છીએ એવા

આત્મભાવના ઉપર બંધાયેલી ભક્તિ તે “અનન્ય આરાધના” તેનું ખીજું નામ “પરાભક્તિ”.

કહ્યું ૯ “કોટ ભમરી”-કોટઝમરન્યાય જેમ કોઈ ભમરીથી કહી ૯ કોડાને ડંખ લાગવાથી તે કોડા ભમરીની ભાવના બાધી ભમરી બની જાય તેવી રીતે જીવ શિવના સ્પર્શવડે શિવરૂપ થઈ જાય.

આ દષ્ટાંત સામાન્ય નિરીક્ષણ વડે ઘડાયું છે. ખરી રીતે જે કોડા ભમરી બને છે તે અન્ય જાતિનો કોડા હોતો નથી. પરંતુ ભમરીનું પૂર્વરૂપ છે.

કહી ૧૦ “વિરહ વેશજ” જુઓ નારદમક્તિસૂત્ર ૧૮ નારદસ્તુ તદર્પિતાશિલાચારતા તદ્વિસ્મરણે પરમાકુલતા ઇતિ ॥

કહ્યું ૧૦ “પરિશ્રદ્ધા જાય અને માળ”=પરશ્રદ્ધા ધરનાર.

કહી ૯ “જાળીયા માળીયા”=જાલ અને માળ

“જાલ અને માળ” નો અગ્નિની જ્વાલા પંક્તિ-એવો એવો અર્થ કેટલેક સ્થળે વર્ણવ્યો છે તે બરાબર નથી.

આખી પંક્તિનો ભાવ એવો છે કે વનમા અને ધરમા પર-
‘શ્રદ્ધા ઓળખાય છે.

કહ્યું ૧૧ આ કહીમા જે સાત્ત્વિક ભાવો ભક્તિના વર્ણવ્યા છે.

કહી ૭ તે સંબંધમા જુઓ નારદમક્તિ સૂત્ર ૬૭-૨૮.

કહ્યું ૧૨ આ કહવામાં ઉપમાવૈવિધ્ય આકર્ષણ કરે તેવું છે. અખો બલે પોતાને કવિ ન જણે, પરંતુ આ કહવામા રમજીવ અર્થ પ્રતિપાદન કરવાની કવિત્વશક્તિ ઝગકયા વિના રહી નથી.

કહ્યું ૧૩ આ કહીને ભાવ નીચેની શ્રુતિમા સમાયેલો છે —

કહી ૬ તપયા મદામત્સ્ય ડમેકૂલેડ્ડુસંચરતિ પૂર્વધા

परं च पचमैवायं पुरुष एतावमुभावनतौ अनुसंचरति
स्वमांतिं च बुद्धान्तं च । (घृ. आ. उ. ३=१७) જેમ
કોઈ મહામત્સ્ય સમુદ્રમાં જાને કહી જા આવ કરે છે,
પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં જાય છે, તેમ
આ દેહમાં રહેલો આત્મા જામત્ અને સુપુષ્પિ એવા બંને
છેડામાં જા આવ કરે છે, અને સ્વરૂપે બદલાતો નથી.

કહી ૮ “ભુજંગની કાચળા” નું દષ્ટાન્ત ઘૃ. આ. ૩. ૪-૭ ની
શ્રુતિ ઉપર રચાયેલું છે.

કહવું ૧૬ “દષ્ટતત્ત્વ” — આ સંબંધમાં અખાતું પોતાનું વિવેચન

કહી ૪ “ગુરુ શિષ્ય સંવાદ” — ચતુર્થ ખંડની ૨૭-૪૪ કહીઓમાં છે.

કહી ૭ “અંજન વિદ્યા” — ભુઓ છા. ડ. પ્ર. ૮ ખંડ ૪ મંત્ર ૨.
દાટેલા ધન ઉપર દરતા કરતા છતા મનુષ્ય નિર્ધન રહે
છે, અને જેને તે ધનનું દર્શન થાય છે તે ધનવાન રહે
છે. તેમ અખંડ સુપુષ્પિ સમયે જલ્લ સંબંધમાં પ્રજા આવે
છતા જલ્લથી વિપ્રુટી રહે છે.

કહવું ૧૮ “કાચના મસ્તિ” — સમધમાં સરખાવો “અનુભવ બિંદુ” ૨૭.

કહવું ૨૦ “સિદ્ધિને કાળે તે કરે અતિ ધણા ઉપાય” — ભુઓ

કહી ૮ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ ખંડ ૪-૫૬-૬૭.

“જીવ જાડેરા ચામ” — ભુઓ છાપા ૬૫૧.

કહવું ૨૧ “અરૂપ અણલિંગી” — બ્રહ્મ ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય તે

કહી ૨ પદાર્થ ‘રૂપી’. તેથી ઉલટો એટલે પ્રત્યક્ષ ન થાય તે ‘અ-
રૂપ’. કોઈ હેતુ વડે એટલે સાધન વડે કાર્યનું અથવા
સાધ્યનું અનુમાન થાય તે લિંગ. કાર્ય અથવા સાધ્ય તે
લિંગી જેમકે ધૂમ વડે અગ્નિનું અનુમાન થાય છે, તેથી
ધૂમ તે લિંગ અને અગ્નિ તે લિંગી. જે અનુમાન વડે

પણ, ગ્રહણ ન થાય તે 'અણુચિંગી'. 'હેતુ વિના કારણુ નિધે' સામાન્ય રીતે જે વસ્તુ પોતે વિકારી થઈ અથવા પક્ષટાઈ નવું રૂપ દેખાડે તે કારણુ કહેવાય છે જેમકે બીજ પવટાઈ આકુરનું રૂપ પકડે તેથી બીજ કારણુ કહેવાય આવી ખરી કારણુના જેમા નથી, છતાં જેના વિના કાર્ય અનુભવાય નહિ તે વસ્તુ હેતુ વિનાનું કારણુ કહેવાય. જેમકે ખારી જમીન સૂર્યના તાપથી તપેલી હોય ત્યાં જલતો ભાસ થાય છે આ મૃગજલ એક પ્રતીતિ અથવા કાર્ય છે. પરંતુ ખારી જમીનરૂપ અધિષ્ઠાન વિના તેવો ભ્રમ થતો નથી તેથી મૃગ જળનું 'હેતુ વિનાનું કારણુ' ખારી ભૂમિ કહેવાય તેવી જ રીતે આકાશમા મેધની પ્રતીતિમા આકાશ હેતુ વિનાનું મેધનું કારણુ કહેવાય

કંઠવું ૨૩મવ્ય વિહોણી જાણુ=તેમ વિનાનું જ્ઞાન. Objectless કદી ૪ or contentless consciousness.

પદ ૬ "શબ્દ વિના સોદ સદા"—ભુઓ કંઠવું ૭ તે ઉપર કદી ૩ દિપ્તિ સોદ્ધ સંદેને લગતી.

કંઠવું ૨૫ 'શન્યવાદી'—બૌદ્ધ દર્શનની ચાર મુખ્ય શાખાઓ છે કદી ૫ (૧) સૌત્રાતિક, (૨) વૈશાલિક, (૩) ચોખાચાર, (૪) માધ્યમિક તેમા શુદ્ધતા વચનના સૂત્રો ઉપર બધાયેસો મત તે સૌત્રાતિક, તેની વિભાષા અથવા વિવરણુ ઉપર બધાયેસો મત તે વૈશાલિક. આ બંને મતમા બાલ વસ્તુઓ અને આનર વસ્તુઓ સત્તાવાળી છે, એવું માનવામા આવે છે તેથી તે બંને મનવાળા સર્વોચ્ચવાદી કહેવાય છે તેમા બાલ અર્થ માત્ર અનુમાન વડે ગ્રહણ થાય છે, એવું સૌત્રાનિકો માને છે ન્યારે બાલ અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય છે એવું વૈશાલિકો માને છે, આટલો અવાતર બેદ તે બે શાખાના

વિચારોમા છે. આ બંને મતો બૌદ્ધ હીનયાન મંત્રદાયના છે. યોગાચાર મતમા બાહ્ય કોઈ સાચી વસ્તુ નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનના વિચિત્ર રૂપો બાહ્ય અર્થરૂપે લાગે છે. આ મતનું બીજું નામ વિજ્ઞાનવાદ છે. આ વાદના આદ્ય સ્થાપક અન્વયોષ (ઈ. સ. ૮૦) થયા છે, અને તે મતનું વિશેષ સ્થાપન અસંગ (ઈ. સ. ૫૦૦) અને વસુમંધુ (ઈ. સ. ૪૨૦-૫૦૦) નામના વિચારકોએ કર્યું છે. માધ્યમિક મતમા વિજ્ઞાન અર્થ રૂપે રૂપાતર પામે છે એ વિચાર પણ લ્યજી દેવામા આવે છે, અને પુદ્ગલ એટલે સરીગની અંદર કોઈ પુરુષ અથવા સાચો સ્થિત આત્મા નથી, તેમ બાહ્ય ધર્મ એટલે અર્થમા પણ કોઈ સ્થિત વસ્તુ—નસ્ત નથી, એવો બંને પક્ષમા (બાહ્ય અને આત્મ) નેરાત્મ્યવાદનું સ્થાપન કરનારો સિદ્ધાન્ત તે શૂન્યવાદ. આ શૂન્યવાદના સ્થાપક મુખ્ય બૌદ્ધ વિચારક નાગાર્જુન થયા છે. આ પુરુષ હસરીસનના બીજા ત્રીજા સંક્રામા થયેલા જણાય છે.

યોગાચાર (વિજ્ઞાનવાદ) અને માધ્યમિક (શૂન્યવાદ) બૌદ્ધ મહાયાનના સમદાયો છે.

બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદ અને માધ્યમિક શૂન્યવાદના સિદ્ધાન્તોમા માયાવાદ અથવા જગતનો વૈનશ્યવાદ સ્વીકારાયેલો હોવાથી, અને તે શંકરાચાર્યપૂર્વભાવી હોવાથી અને શંકરાચાર્યને માયાવાદ સ્વીકૃત હોવાથી શાકર અદ્વૈત મત ઉપર પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધપણનો આરોપ વૈષ્ણવો લાવે છે. પરંતુ શાકર વેદાન્તમા બાહ્ય અને આત્મ સર્વ લાસમાન પદાર્થોની પીઠમ સદ્બ્રહ્મ વસ્તુ છે, અને તે કૂટસ્થ નિત્ય પદાર્થ છે, એવો સ્વીકાર છે. બ્યારે મહાયાનમતમ લાસર્માન પદાર્થો કા તે વિજ્ઞાનના ક્ષણભંગુર મિનામો છે, અથવા વસ્તુશૂન્ય ભ્રમ છે એવું મતલબ છે.

આ બાદ અન્યવાદ ઉપર આ કડવામાં તથા ત્યારપછીના
છઠ્ઠીસમા કડવામાં અખાનો આલેખ છે.

કટકું ૨૮" વિત્રેક નાવે વાણ્ય માંહે, અન્યપદમા એ ખપે "—અુઓ
કહી ૬ કડવું ૮ ઉપરની નોટ.

કટકું ૨૯ છ ઉપદર્શનની ગણના અખાએ નીચે પ્રમાણે કરી
કહી ૪ કરી છે:—(૧) શૈવ, (૨) સાંખ્ય, (૩) મીમાંસક, (૪)
આર્વાક, (૫) બૌદ્ધ અને (૬) જૈન.

પરંતુ સાંખ્ય અને મીમાંસા પ્રથમના છ દર્શનોની ગણનામાં
આવ્યાં છે. ખરી રીતે વેદને પ્રમાણ માનનારાં છ આસ્તિક
દર્શનો છે:—(૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪)
યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાંસા, અને (૬) ઉત્તર મીમાંસા
(વેદાંત). આ ગણના અખાએ ખરી કહી છે. છ નાસ્તિક
દર્શનોમાં (૧) આર્વાક અથવા લોકાયતિક, (૨-૩-૪-૫) ચાર
બૌદ્ધ મતો, અને (૬) જૈન-એટલાની ગણના છે. આ છ
દર્શનો વેદને પ્રમાણ માનના નથી, તેથી નાસ્તિક કહેવાય છે.
પરંતુ અખાની ગણના બીજી રીતે બંધ બેસે છે. શૈવ ઉપ-
દર્શનમાં તે પાશુપત મત ગણે છે, જે ખાસ વેદવાદી નથી;
સાંખ્ય ઉપદર્શનમાં તેણે સાત્ત્વ અથવા પાંચરાત્ર વૈષ્ણવ
મત ગણેલા હોવા જોઈએ; મીમાંસકના પશુ જે બેદ છે:
કેવલ નિરીશ્વર કર્મવાદી, અને એશ્વર મીમાંસક. પદ્ધતિ છ
આસ્તિક દર્શનોમાં જો સેશ્વર મીમાંસક ગણીએ તો નિરીશ્વર
મીમાંસા ઉપદર્શનમાં આવે. આર્વાક બૌદ્ધ અને જૈન-
એ ત્રણ ઉપામાં નાસ્તિક ઉપદર્શનો છે.

કહી ૫ જટિક-એ પાશુપત મનના છે; મુદિન-તે ત્રિદંતી મંત્રાગી
છે. સાત્ત્વ તંત્રના પશુ તે દોષ રહે. માતાધારી-
સેવો અને વૈષ્ણવો છે. પંચનોક અથવા સુચન રેલ-એ

જેન મનના ચતિઓ છે. વાલાગરડાં શિસરીટ-એ જટા-
ધારી સાધુઓ અથવા ગોસાઇઓ છે. કઠેરિમ શિવ ઉપ-
દેશ-સિમાયત અથવા વીરશૈવો છે.

કહ્યું ૩૦ પુરંજન-અથવા લુઓ કહ્યું ૬ ઉપરની ટિપ્પણી.
કહી ૧૦

કહ્યું ૩૫ અણુસિંગીની ભકિત મહાવસમી (પાકાંતર-ખ્યાસિમી)
કહી ૬ પાકાંતરમા "ખ્યાસિમી" ભકિત અણુસિંગી પરમેશ્વરની
કહી છે. એકાદી પ્રકારની ભકિતનો ઉદ્દેશ્ય ચિત્તવિચાર
સંવાદમા ૩૬૦ મી કહીમા આવે છે. એકાદી પ્રકારની
ભકિત સમુણ પરમેશ્વરની છે, અને ખ્યાસિમી નિર્ગુણ
પરમેશ્વરને લગતી છે. મૂળ ભકિત અથવા પરમેશ્વર સંમંધની
પ્રીતિના પ્રકાર નીચે મુજબ ત્રણ પડે છે:—

(૧) સાત્ત્વિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ આ બેદ અધિકારીના
ચિત્તના સ્વરૂપ ઉપર બંધાયેલા છે. સાત્ત્વિક મનુષ્ય પ્રભુ-
ભકિત ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છે—(૧) કર્મના દાપને
અર્થે, (૨) પ્રભુની પ્રીતિ મેળવવા અર્થે, (૩) ઈશ્વર
ભજ્જનીય છે એવા વિધિચાકરને વશ વર્તવા અર્થે.

રાજસ મનુષ્ય પ્રભુભકિત ત્રણ હેતુ સિદ્ધ કરવા કરે છે:—(૧)
ઈષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિ અર્થે, (૨) યસને અર્થે, (૩) ઐશ્વ-
ર્યને અર્થે.

તામસી મનુષ્ય પ્રભુભકિત ત્રણ પ્રયોજન અર્થે કરે છે:—

(૧) અનિષ્ટ પ્રાણીની દિસા અર્થે, (૨) દંભને અર્થે, (૩)
માત્સર્યવડે અથવા પોતાની બીજ કરતા સરમાઇ કરવા અર્થે.

આ નવ પ્રકારની ચુલુત્રયવાળી ભકિતના શ્રવણ,^૧
વંદન,^૨ કીર્તન;^૩ પાદસેવન,^૪ અર્ચન,^૫ સ્મરણ,^૬ દાસ-
ત્વ,^૭ સખ્યત્વ,^૮ અને આત્મધનિવેદન—એવા ભજનના
નવ પ્રકાર સાથે મેળવવા દૃષ્ટ=૮૧ પ્રકારની ભકિત થાય

છે. આ સર્વ પ્રકારો અપરા ભક્તિના છે. બ્યાસિમી ભક્તિ પગ, અથવા સદગ્ન રતિ ૩૫ છે, અને તે પરમેશ્વરના આનંદ સ્વરૂપ સાથે અખંડ લોડાયેલા રહેવાની ઇચ્છા ભાવના છે. તેને અખંડ “વિરહવેદના,” તરીકે અખો ધણે રચે વર્ણવે છે.

કેટલું ૩૮ “ચક્રાતીત ચક્રવે ચક્રે...”

કહી ૫ આપણા દેહમાં પૃથ્વવંશના મધ્યમાર્ગમાં યાનક્રિયાની શક્તિના સંકેત વિકાસના મુખ્ય ૭ કેન્દ્રો છે તે કેન્દ્રોને યોગીઓ ચક્ર એવું નામ આપે છે. આ ચક્રોનો નીચેથી ઉપર જતો ક્રમ આ પ્રમાણે છે —

ચક્રનું નામ,	સ્થાન,	કલ અથવા કોણ સંખ્યા,
૧ મૂળાધાર	પાપુ ઇન્દ્રિયની સિસ્તમાં પૃથ્વવંશના છેવટના ભાગમાં	૪
૨ સ્વાધિષ્ઠાન	ઉપરના મૂળની સિસ્તમાં પૃથ્વવંશમાં	૬
૩ મણિપુર	નાભની સિસ્તમાં પૃથ્વવંશમાં	૧૦
૪ અનાહત	છાતીની મધ્ય દાહીના છેડાની સિસ્તમાં પૃથ્વવંશમાં	૧૨
૫ વિશુદ્ધ	કંઠમૂળની સિસ્તમાં પૃથ્વ- વંશના મણિ આગળ	૧૬
૬ આગ્રા	બ્રૂમધ્યમાં	૨
		<hr/>
		૫૦

પ્રપચનો સર્વ વિશ્વ સંજ્ઞા ચક્રમય ચિનિરક્તિની ઉપા-
સનાથી સમજાય છે મરંતુ પ્રજ્વલથી પગ વગુનો અનુભવ
આ છે ચક્રોથી પર જુમિકામાં એટલે જલારંગાદિ આગાઉ
સ્થાનમાં લાય છે એવું અખાનું કહેવું છે.

કહવું ૪૦આ કહીમા અખેગીતાના પ્રતિપાઘ આઠ વિપયેનો
કહી ૫ સંમદ કર્યો છે:—

(૧) ગાન, (૨) ભક્તિ, (૩) વૈરાગ્ય, (૪) માયાનું અવ-
લોકન, (૫) વસ્તુદષ્ટિ, (૬) જીવનમુક્તિ અને (૭) વિદેહ
મુક્તિના લક્ષણો, (૮) પ્રુષ્ઠિ અથવા પરમાત્માનો અનુમદ

કહી ૮ "બારે ઉણા પાચમે છે અખેગીતાના ચરણ."

આ કહી પ્રમાણે ૪૮૮ ચરણો જોઈએ, પણ કરીતે —

કડવા કહી ચરણ

$$૪૦ \times ૧૧ = ૪૪૦$$

પદ

$$૧૦ \times ૪ = ૪૦$$

$$કડવુ ૧૧ મુ પદ એકલું = ૮$$

૪૮૮

આવી રચના હોતી જોઈએ, પરંતુ વિશ્વમાન પાઠમા —

કડવા કહી ચરણ

$$૩૯ \times ૧૧ = ૪૨૯$$

$$કડવુ ૧ \times ૧૨ = ૧૨$$

પદ ૧૦ મા

$$(૪+૪+૫+૩+૫+૩+૫+૪+૪+૮) = ૪૫$$

૪૮૬

ચરણો છે. તેથી કેાઈ રચને ચરણો વધારે એાજ દાખલ
થયાનું અનુમાન જાય છે.

(૨) પંચીકરણ.

ચોપાઈ

- બ્રહ્મ કોનો કંઠ વિવેક, હરિજન તે જે દેમે એક,
પચે મૂરતણે યાપાર, કરના દીસે દેહાપાર. ૧
- સમજી એતા એ અતુકમ, સર્વગ સુદ દીમે પરિબ્રહ્મ,
અન્યકતા નભા હપનું સાગ નમે પવનનો હોય વિગ્તાર ૨
- પરને તેજ હોયે ઉત્પન્ન, તેજતણ તે પાણી તન,
પાણીથી મહી પરગટ હોય જેમ હિપનુ તેમ વય તુ જોય ૩
- વગ્તુ વિશે સ્વભાવે અન્ય, તેદમા પરણુવ ઉપભવે મૂન્ય,^૨
તે ઓહાર જણો ત્રિનર્ગ, તત્ત્વ તે તેહનો ઉપમર્ગ ૪
- તે તત્ત્વ તણો હું કહુ વિરતાર, રાખી રહે જો મન નિર્ધાર,
તમે મુણુના પચમહાજૂન, રજના દેન ઇન્દ્રિ અદ્ભૂત. ૫
- સત્ત્વના અતુષ્ટયને પચ વિશે, એ તત્ત્વ ચોનીસ ભાગવત ૫ જે,
પચવીસમી માયા સર્વદા, છત્રીસમે મદા વિષ્ણુ સદા ૬
- નશાભગ, આપિય ને અમ્ય, રોમ, ચર્મએ પાચે વરત,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાચે ભાગે પૃથ્વી એક ૭
- શુક શોણિત, પ્રસવે ને લાળ, મુત્ર, આમુ ને કફ જ જાળ,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાચે ભાગે ઉદકજ એક ૮
- પ્રુધાપિપાસા ને કામભોગ, ક્રોધાનસ્ય કરો સજોગ,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાચ ભાગે તેજજ એક ૯
- શ્વાસોશ્વાસ નાઠી હેડકી, હોંક જગાસા વાયજ ચપી,
પિંડ તણો કરતા વિવેક, પાચ ભાગે આરત એક. ૧૦

૧. ત્યમ ઉત્પત્તિ પ્રત્ય ત્યમ જોય (અ) ૨. તેમા પ્રણુવની ઉંઠે મૂન્ય.

શબ્દ કરે ને શબ્દજ મહે, ઘૌ અવકાશ સચરાચર રહે; ૧૧
 રૂપાએ બાધે થાએ નાશ, પાંચે લાગે છે આકાશ.
 કલ્પ લાગ તે અવની તણો, કલ્પેદન તે પાણીનો મણો;
 ઉષ્ણ ન્યોતિ તે જાણો તેજ, સંસરણ^૩ તે વાયુનું હેજ. ૧૨
 સ્થિર વિવર આકાશનો ધર્મ, એ પંચ ભૂતનો જાણો મર્મ;
 ચૈતન્ય જોગે છે જીવનું, સુરજ વડે જેમ કિરણ છતું, ૧૩
 એ^૪ તીવ્ર સુષ્પે કરી આલોચશે, તે નર અહમ્મા બેજો થશે;
 જીવપણું એમ જાણી અસ્ત, પુકતે જોનાં ઉગરે વસ્ત. ૧૪
 પે'હું ભૂત આકાશ કહાય, બીજું ભૂત તે કહીએ વાય;
 ત્રીજું ભૂત તે તેજજ તાપ, ચોથું ભૂત તે પાણી આપ. ૧૫
 પાંચમું ભૂત કહીએ પૃથિવી, એ પંચ ભૂત જો જો અનુભવો;

પાંચ કર્મેન્દ્રિય મન શું જાણ્ય, પે'હું પત્ર ને બીજું પાણ્ય. ૧૬
 ત્રીજું ગુદને ચોથું લિંગ, પાંચમું મુખ તે વાણી પ્રસંગ;
 કર્મેન્દ્રિયો કલાં એ પંચ, હવે જ્ઞાનેન્દ્રિય કહું છું સંચ. ૧૭
 પેહું કણને બીજું ચર્મ, ત્રીજું નેત્ર ચોથું રસના મર્મ;
 પાંચમી ઇન્દ્રિયનાસા જાણ્ય, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચ પ્રમાણ્ય. ૧૮
 અનુભવ ન વધે સમજ્યા પખે, હવે કહું તન્માત્રા વિષે;

શબ્દ વિષય છે કર્ણજ તણો, સ્પર્શ વિષય તે ત્વચાનો ગણો. ૧૯
 રૂપ તેજ નેત્રના વિષે, રસના રસ નાનાવિધ બખે;
 ગંધ વિષે નાસા જાણવો, હવે ચતુષ્ઠય તે અનુભવો. ૨૦

૧. દેહ વિકાસ સચરાચર રહે. (જ) ૨. પાકે વધને થાએ નાશ (ક) ૩ પંસરણ (જ) ૪ (ક) ઉપરથી. ૫ (ર) ઉપરથી. (૬) સમજ નહોત્ય સમજ્યાવિષ્યુ પખે

પે'હું મન બીજું ચિત્તજ ધાર, ત્રીજું શુદ્ધિ, ચોથો અહંકાર;
 ૧ અન્તઃકરણ ચતુષ્ઠય નામ, એ સમજે છુધ્ધ એસે ઠામ. ૨૧
 એટલે તત્ત્વ ચયાં ચોવીસ, માયા સહિત ગણો પંચવીસ;

હવે કહું ચૌદે દેવતા, ચૌદે ઇન્દ્રિયને સેવતા; ૨૨
 કરણ શબ્દ પાલક દિગરાય, ત્વચા સ્પર્શ મારુત કહેવાય;
 નેત્ર રૂપનો પાલક બાણ, રસના રસનો વરુણ જાણ. ૨૩
 નાસા ગંધની પાલક મધી, એ રાનદેવ દેખાડ્યા કહી;
 હવે કહું કર્મેન્દ્રિયપાળ, ચરણ મત વિષ્ણુ ભૂપાળ. ૨૪
 રુદ્રિયપાળ તે કહીએ પાપ્ય અગ્નિ અધિષ્ઠાતા વાપ્ય;
 શુદ્ધ વિસર્જન કરાવે મૃત્યુ, કામ વૈશ્વન્દ્રિ બ્રહ્માનું કૃત્ય. ૨૫
 એ કર્મેન્દ્રિયતણા પંચદેવ, હવે કહું અન્તઃકરણનો બેવ;
 મન તણા અધિષ્ઠાતા શરી, છુધ્ધે બોધના બ્રહ્મા વરી ૨૬
 બહુનામી ચિત્ત ચૈત્યે તણો, સોય દેવ અહંકૃતનો ગણો;
 ચૌદેન્દ્રિયના ચૌદે દેવ, પંચીકરણનો ગણો બેવ ૨૭
 અખા આતમ દરશી એહ, સમજી વિચારી રાખે જેહ;

અવની ગ્રામી જામ જળ વિષે, જળને સારે તેજજ બખે. ૨૮
 તેજ જમ લય ચામે વાય, અનિલ આકાશ વિષે લીન ચાય;
 બ્યારે નિ સાત ચયું આકાશ, ત્યારે ઘૌનો કહાવે નાશ. ૨૯
 પ્હેલી ઉપત્તિ પાછળ લે, તત્ત્વ સખ્યા જે ગાણીલે;
 શુદ્ધિગોચર રાખે એ લેખ, તેને સંસય ન કહે એપ. ૩૦

(ક) (૧) હવે અન્તઃકરણની વિષે,
 ન વિષે સંકર્ષે સાર શુદ્ધની વિષે નિશ્ચયધાર,
 ચિત્તને વિષે અનુસંધાન અહંકારની વિષે ગરવાઈ માન.
 ૨ (ક) ઉપરથી. ૩ લિંગ. (ગ)

ધન્દ્રિને ધન્દ્રિના દેવ, પંચજૂત તણાં કુરતવ ભેવ;
 સાખ્યયોગે કરી જાણ્યો પિંડ, એક પિંડ તેમ સત્ત્વ મંડમ ૩૧
 'સર્વ' રૂપે સ્વે સ્વામી થયો, અગમ અગાધ જેમનો તેમ રહ્યો;
 નિર્ગુણ તે સ્વે સ્વામી આપ, સ્વઅખા ગુણ નિમિત્તે સધળો વ્યાપ. ૩૨

ચારે દેહ તણું કહું એકથ, સમગ્રી લેવો વસ્તુ વિવેક;
 કારજ કારણ એક એકનું; કેવલ્ય કારણ છે છેકનું. ૩૩
 પરમ ચૈતન્ય દેહ કેવલ્ય નામ, તેનું કાર્ય દેહચૈતન્ય ધામ;
 ચૈતન્ય કાર્ય વાસના નિમ, વાસના કાર્ય દેહચૈતન્ય પ્રસંગ. ૩૪
 સ્થૂળનું કારણ વાસના વિંગ, વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય સુચંગ;
 ધૈર્ય કારણ કેવલ્ય દેહ, સમગ્રી રહે તો થાય વિવેક. ૩૫
 નિર્ગુણસગુણ એમ ગોચર થાય, લોભ પ્રતિલોભ જ્યારે પ્રીછયો જાય;
 કાર્ય કારણ તે સગુણ જ ગણે, કારણ કાર્યથી નિર્ગુણ ભણે. ૩૬
 નિર્ગુણ સગુણ કુલ્ય ગોચર થાય, જલદાનનો એજ ઉપાય;

લેખ વિના અલેખ નવ જડે, અલેખ જાણ્યા વિના ભમવું પડે. ૩૭
 પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂળ, નવ તત્ત્વનું વાસના વિંગ મૂળ,
 ચૈતન્ય માત્ર તે ત્રીણું વપુ, ચોથું દેહ તે કેવલ્ય કહી જપુ ૩૮
 એમજ ચાલ્યે કૃત્ય વિરાટ, સમગ્રે તે સમગ્રી લે ધાટ;

કાન તણો પાસક દિગરામ, શબ્દ પહોચાડે લે વાસનાય. ૩૯
 વાસના પહોચાડે ચૈતન અંગ, એમજ ચાલ્યો જાય પ્રમેગ;
 ચોથાના સામરયના ત્રણ, જે એમ સમગ્રે તે નર ધન્ય. ૪૦
 ત્વચા તણો સ્વામી છે વાચ, સ્પર્શ પહોચાડે લે વાસનાય;
 વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કેવલ્યને ચડે. ૪૧

૧. સર્વ ૩૫ જે ચૈતન્ય થયો. (જ) ૨. સગુણ નિમિત્તે
 સધળે વ્યાપ.

- નેત્ર તણા સ્વામી છે સર, રૂપ વાસના કરે હમૂર;
 ઇશ્વરને પ્હોચ્યાડે તેહ, કેવલ્યમા ચાલ્યું જાય એહ. ૪૨
- રસનાનો સ્વામી છે વરણ, તે રસ વાસનાને કરે ચરણ;
 તે કારણને પ્હોચ્યાડે ભોગ, કેવલ્ય સાથે સૌનો ભોગ. ૪૩
- નાસાનો સ્વામી છે મહી, તે ગંધ પ્હોચ્યાડે વાસના જર્થ;
 વાસના સિંગ છે કારણ બાપી, મદાકારણ સર્વેનો ધણી. ૪૪

- વાસના છવ તે છવ વાસના, તે ચેતન્ય ઇશ્વરની આવાસના;
 તે ભોગવે અવસ્થા ચાર, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ વ્યાપાર. ૪૫
- તુરિયાને મળે ત્યારે છવ દશે, કેવલ્ય માહો તે ત્યા બળે;

- ત્રણ અવસ્થાનો સૂષો ભોગ, હવે તેહ તણો કહું છું ભોગ. ૪૬
- જાગૃત ભોગવે નેત્ર રહી, સ્વપ્ન ભોગવે પુંકે જર્થ;
 હૃદયીન સુષુપ્તિ ભોગવે, લમર ગુર ' તુમી ભોગવે. ૪૭
- સંત વિવેકી જાણે એહ, દેહ થકે છે તેહ વિદેહ;
 રસકળ ધટમા એકજ ઘાટ, સંત કહાવે સમજ્યા માટ. ૪૮
- એ અનુભવ તે સ્વે જાણવો, છપા ઉપાય નથી કરવો નવો;
 આપે આપ મીઠવો જમ, એમા નથી કોઈ ખીન્ને સહાય. ૪૯
- શરદ્ગતે જેમ નીતરે નીર, આપે આપનું પામે હીર;
 એ સમજ્યા વિણ ખીન્ને અભ્યાસ, એણે સ્વરૂપે ના થાયે નાચ. ૫૦
- એ છે પંચીકરણ મહાવાક્ય, તેની કોઈ ન પૂછશો સાખ્ય;
 પોતાનું સમજે જો પોત, જણે સ્વે હોયે ઉગ્રોત. ૫૧
- ખટ ઉર્મિ ॥ દેહને વિષે, કોઈ દેહ નોંચ ઉર્મિ પળે;
 ઉજ્ય શીત તે દેહ ભોગવે, કુધા પિપાસા પ્રાણ ભોગવે. ૫૨

હર્ષ શોક તે મનના ધર્મ, પટ ઉર્મિનો જાણો મર્મ;
 રથૂલ સૂક્ષ્મ લગે એનો ભોગ, કારણ મદાકારણ રહે અમોઘ, ૫૩
 હર્ષ શોક વળા પુન્યને પાપ, દેવ પિતૃ મૃદનો આલાપ;
 ગતે જાય કો અવગતિયે જાય, વાસના લિંગ લગી ઉપાય. ૫૪
 વાસના લિંગ માહે રથૂલ લિંગ, વાસના ભંગ તો રથૂલનો ભંગ;
 વાસનાની દષ્ટિ રથૂળ ઉપરે, તહાં લગી ઉપજો ને મરે. ૫૫
 વાસના કારણુ સાગી થાય, દષ્ટિ કૈવલ્ય દેહે જાય;
 (જેમ) સંપુટ ઉઘડે જાય જરાસ, તેમ કૈવલ્યમાહે હોય સમાસ. ૫૬
 ત્યારે પાહું વળવા કોણુ, જેમ સાગરમાહી જળ્યું લુણુ;
 વાસના લીન થયા પછી રે' દેહ, જેમ પર્વત ઉપર વરમે મેહ. ૫૭
 જરણું નીર તે ઝરી નીસરે, પાછળ ઉમેરો કોણુ જ કરે;
 તેમ ચાલે તે ચાની કાચ, જીવ ચે'ન જ્યારે સર્વે જાય. ૫૮
 ઇશ્વર ચે'ન ઉપજો કદાચ, તહાં ન પ્હોચે વૈખરી વાચ;
 દેવચરિત જેમ નાવે હાથ, જીવ ન પ્હોચે તેને સાથ. ૫૯

પરા પર્યંતો મધ્યમા વૈખરી, એમા લિંગની શક્તિ ખરી;
 કારણુ વાસના લિંગને રથૂળ, એઠે ત્રણુ લગે વાણીનું મૂળ. ૬૦
 પરાપારેથી પોએ કારણુનિગ, તે પોખંતા આવે તરંગ;
 બાહર આવે ઘોષ વેરાય, હિતમ મધ્યમ શબ્દ આસ્થા જાય. ૬૧
 પશુ સમજાવો જો દેહનો ઠાઠ, બીજાં સાધન માયાનો ધાટ;
 આદર વોળી પામે ચુકિત, જો રૂઢી પેરે સમજે ભુકિત. ૬૨
 વૈકુંઠ સુધી એક માણી, ત્રૈલોક્ય સુધી જો જો મણી;
 જો ત્રૈલોકનાથ આવે ધરી દેહ, ઠાઠ સકળમાં એહનો એહ. ૬૩
 અવાચ્ય કદાવે કૈવલ્યનામ, તે અવ્યાકૃત માયાનો વિગ્રામ;
 અવ્યાકૃત વિગે કૈવલ્યનું જ્ઞાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું જ્ઞાન. ૬૪

૧. દેહગૃહ પિત્રીસ આલાપ (દ) ૨. વાસના લિંગે મદા-
 રથૂલ લિંગ (અ). (૩) ત્રણુલિંગ વાસના મૂળ (જ)

તે ઇશ્વરને અવસ્થા ત્રણ, જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ આવર્ણ્ય;
 ઇશ્વરને જ્યારે સુષુપ્તિ થાય, ત્યારે માયા ઉપહિત નામ ધરાય. ૬૫
 તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હવુ, ત્યારે દ્વિરણ્યગર્ભ નામ પામવું;
 તે ઇશ્વર જ્યારે જાગૃત જોગવે, ત્યારે વૈરાટ નામ સંભવે. ૬૬
 વિદ્યામાહી પડ્યો આભાસ, એટલો ઇશ્વર મર્ણવાસ,
 અવિદ્યામાહી પડ્યો આભાસ, એનો હવો જીવ પ્રકાશ ૬૭
 તેનું નામ ધરાયુ જીવ, તે ત્રણ અવસ્થા જોગવે સદૈવ;
 સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન તે જાગૃત, તેનો જીવ સાક્ષી અવિકૃત ૬૮
 તે અવસ્થા જોગવે સાક્ષી રહ્યો, તે ત્રણ આભાસે જોગી થયો;
 જાગૃતમા જે પડ્યો આભાસ, વિશ્વ નામ તેહનું પ્રકાશ. ૬૯
 તેને જ્યારે સ્વપ્નજ હવુ, તૈજસ નામ ત્યારે અનુભવ્યું;
 તેને જ્યારે સુષુપ્તિ હની, પ્રાચ સંતા ત્યારે અનુભવી. ૭૦
 આભાસ જોગવે છે એ ત્રણ, પણ પોતે સાક્ષીવત્ રહ્યો અન્ય;

સત્તર તત્ત્વની ઇશ્વર કામ, પંચ પ્રાણ દશ ઇન્દ્રિય થાય. ૭૧
 મન છુદ્ધિ સહિત એ સત્તર તત્ત્વ, સુત્રાત્માનું તે મહાસત્ત્વ;
 અપંચીકરણની ઇશ્વર દેહ, પંચીકરણની જીવ કહાવી તેહ. ૭૨
 પંચીકૃતનું જીવ શરીર, પંચભૂત દશમાહી સમીર;
 અપચક્રમં પંચઇન્દ્રી જ્ઞાન, પંચ તન્માત્રા વિષેનું જ્ઞાન. ૭૩
 મન, છુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકારને માય, ચૌદે દેવ તેના અધિષ્ઠાય;
 સર્વ મળી ઝોગણપંચાસ, હવે કહું દશ વાયુ તણો પ્રકાશ. ૭૪

પ્રાણ વાયુ ઉચ્ચી ગત્ય કરે, અપાન વાયુ તે નીચો સંચરે;
 ઉદાન જળને તાણે કંઈ, વ્યાને સકળ શરીરની ગંદક. ૭૫

૧ અવિગત. (અ) (૨) પુત્રાત્મા (અ) ૩ કર્મેન્દ્રિય યાનેન્દ્રિય
 જ્ઞાન. (અ)

સમાન સરખા વેંચે રસભાગ, દેવદત્ત રહે ત્વચાને લાગ;
 'કૂર્મ' રહ્યો ધરણીને ધરી, નાગ રહ્યો કુંડળી આવરી. ૭૬
 ધાવન, ગમન, ધનંજય કરે, સકળ સાધામા કુર્કટ ફરે;
 'એ દશવિધ વાય કૃત્યને નામ, હવે પંચકોશ કહું જીવનો દામ. ૭૭

અન્નમય કોશ એકનું નામ, પ્રાણમય કોશ બીજાનું દામ;
 ત્રીજો કોશ મનોમય એહ, ચોથો કોશ વિજ્ઞાનમય તેહ. ૭૮
 પંચમ ॥ આનંદમય કોશ, 'તેહનું' નામ ધરે જીવ સર્વેશ;
 ત્રણ વિશેષણ ઈશ્વર તણા, સત, ચિત્તને આનંદ કરીને ભણ્યા. ૭૯

તેજ વિશેષણ જીવને વિશે, નામ ફેરે કરી નવ ઓળખે;
 અસ્તિ, ભાનિ, પ્રિય એ ત્રણ, એક એકતાનું કહું આચર્યું. ૮૦
 અગ્નિ એ સદાસત્નું નામ, ભાનિ કહેના ચિહ્નને દામ;
 આનંદ તે જે પ્રિય જાણવો, એમ જીવ ઈશ્વર એકતા અનુભવો. ૮૧

હાં દ્વાદશ નામ જીવને વિશે, ચૌદ શોક ઈશ્વર ઓળખે;
 તે માટે જીવ ઈશ્વર બે, બેજી વિશે સૂત્રાત્મા રહે. ૮૨
 સુષૃમ્ભિ ભોગવે હૃદયે રહી, સ્વપ્ન ભોગવે કંઠે જીવ;
 જાગ્રત્ તે નેત્રે ભોગવે, ૨૧૫૦૫૨૫૨ મધુને ભોગવે. ૮૩
 જીવેશ્વરની સરખી વર્ષા, ઈશ્વરશુ હોયે એક સુરત્ય;
 જીવભારના જીવથી જાય, ત્યારે અનુભવાન ઈશ્વરનું થાય. ૮૪

એટલો જો રહે અભ્યાસ, તો સાતેકયે પૈકુંડવાસ;
 વિશ્વાભિમાન વિસદ સુ મજ્યું, રથપથનું રથૂષ માટે જાણ્યું. ૮૫

તેમ ચૌદ લોક સુધી ૧ સા જન્ત ૨એમ વિરાટ ફળ્યો છે તંન;
 એ વિરાટ કહાવે જ્ઞાંક, એવાં ફળ અસંખ્યાતા એમંડ. ૯૬
 સ્થૂળને જોનાં નાવે પાર, અનાર ઉતરે લાધે સાર;
 એ લેખે દેહાભિમાન, જીવેશ્વરનું ટાળો ભાન. ૯૭
 એ પંચીકરણ મહાવાક્ય, એણે યામ અનુભવ પરિપાક;
 ૪જગતપણું જોને છે સત્ય, ૫તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૯૮
 વેદતણા વચન છે એહ, નિઃસન્દેહ યાચ શોધે તેહ;
 જીવન-મુક્ત તે તેનું નામ, જેણે સાંભળ્યું મૂળમું ધામ. ૯૯
 ને અવતરિયા સરખો તેહ, જેણે એમ નવ સંભાળા દેહ;
 ૧તેને મુક્તિનોયે અભિમાન, જ્યાં ગાતા નહીં એયને યાન. ૧૦૦
 ત્રિપુટી રહિત તે છેજ અવાચ્ય, તત્ત્વમસિ પદ ૭સાધ્યું સાચ્ય;
 શાસ્ત્રારથ તે જાણે, યાન, આત્માનુભવનું હવું વિદ્યાન. ૧૦૧
 મહાપદ માંહે કંઈયુંતું દૈત, તે સમજ્યાથી થયું અદૈત;
 અહંબ્રહ્મ છે શબ્દજ વિના, ૮એમ સમજે વેત્તા અખા આપના. ૧૦૨

૧ વિધિ (અ) ૨ એમ વિરાટ ફળે છે માહીનો, તંન (દ)
 ૩ માં. ૪ જન્નપણું (અ) ૫તેણે એનું કરવું નિત્ય. ૬ મુક્તિ બંધનું
 નહીં અભિમાન (અ) ૭ શોધ્યું (અ). ૮ એ સમજે અખા વેત્તા આપના;

(૩)

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ.

પ્રથમ ખંડ-ભૂતના ભેદો.

દોહરા.

ગુરુચરણે શિષ્ય આસરે, પ્રેમે કરી પ્રણામ;
પદપંકજ પાવન સદા, નમો નમો પરધામ. ૧

તપત થયો મહારાજ હું, ભવતાપ અંતર્બદ્ધ;
તમ કૃપારસી વચન જે, તે વહી આવીયો મુજ તૂલ. ૨

મંદ છુદ્ધિ હું પૂજ્યા, સામર્થ્ય નહિ શુર રમ;
પ્રભુ પધારો અન્તરે તો, મારું સામર્થ્ય થાય. ૩

શુભ—ભવે ભણે શિષ્ય હિમ છુદ્ધિ, મહા આશય તું વીર;
હું નહું તું જ બોલતા, તું પરંપદ પૂઝીશ ધીર. ૪

શિષ્ય—સત્ય સત્ય સ્વામી ગુરુ, તમે દાર્દ લથું હરિઆપ;
પરમ પદ તે મુજને કહો, ટળે પ્રપંચ અંધ કૂપ. ૫

શુભ—ગુરુ કહે શિષ્ય પરંપદના, રસનાયે નહિ થાય;
કરે મહી નથી આવવા, તે સમજે સન્મુખી આપ. ૬

પ્રકૃતિ પુરપનો વિવેક એ, જે છુદ્ધિ ગોચર થાય;
તો જન્મમરણ મંશય ટળે, મન તુર્માતીત ઠહેરાય. ૭

વિધિ વિવેકે પ્રીયતા, દીસે આપાપુ અવગ;
આત્મ અર્ક છિદે હવો, ત્યા તેજ છે તત્ત્વ સળંગ. ૮

ચોપાઈ.

આત્મગાન તણો જે વિવેક, એક અનંત અનંત મણી એક;
તેહતણા ત્યાં જન્મને ભેદ, સત્ય શાસ્ત્ર તે કહે છે વેદ. ૯

જેમ સૂર્ય ને સૂર્યના કિર્ણુ, એ સમજી દષ્ટાન્તે વીણ,
 અર્કસ્થાની કહિએ વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૦
 અકળ અનુપમ સર્વની આઘ, કેમ હોય મન ભુદિ સાધ્ય;
 અર્વાચીન પ્રપંચ તે થકે, તે તેને જાણી કેમ શકે ? ૧૧
 જાણ્યા વિના પ્રપંચ ન ટળે, ભાતે કોટ જન્મ્યો આફળે,
 શુકે સનકાદિ નારદ વ્યાસ, શેષ શિવ વસિષ્ઠ ભુદિ રાસ ૧૨
 જ્ઞાનતણા તે કહિયે અર્ક, સઘ શાસ્ત્ર જેના છે તર્ક;
 તેજ અનુભવ તત્ત્વનું જ્ઞાન, જેણે તત્ત્વનું લહિયે માન. ૧૩
 તત્ત્વ જાણ્યા વિણુ ચેતન જેહ, સમ્યક્ભુદિમા નાવે તેહ,
 જ્ઞાનગી નેાંયે વસ્તુ ભોગ, પ્રપંચ દીર્ઘ તે ન ટળે રોગ. ૧૪
 તે માટે તત્ત્વજ સર્વથા, યાશે ગોચર સૂણુજે કથા;
 ગુરુ ગોવિંદ શાસ્ત્ર સતે કરી, ભુદિ પ્રમાણે જે મેં લલો. ૧૫
 એજ જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ, એજ દાન તપ તીરથ ત્યાગ,
 જે ચેતન શુ સમરસ હોય, પૂર્ણકામ નર ભણિયે સોય, ૧૬
 તત્ત્વ ઉધરી અજગા કરે, શેષ ભાગ ચેતન ઉમરે,
 તે ચેતન નિજ જાણ્યું આપ, ત્યારે સેહજે ટળિયા તાપ ૧૭

દોહરો.

શિ૦—બેઠ કહો મહાભૂતનો, જેમ ભુદિ સમજે મર્મ;
 ચેતનમય દીમે સકળ, જેમ સમજી હું અનુક્રમ. ૧૮

ચોપાઈ.

ગુ૦—પરબ્રહ્મ પ્રપંચ સમ રહે, પંચ વિશેષણ શ્રુતિ કહે,
 ત્રય વિશેષણ વસ્તુતણા, અને જે તે પ્રપંચના જાણનાં. ૧૯
 અરિત કહેતા સદા રિયન જેહ, આઘ અર્થનું કારણ તેહ;
 જગત જેવડે ઝગડી રહ્યું બીજું વિશેષણ ત્યાં એ કહ્યું ૨૦
 સર્વે પ્રિય લાગે જે માટ, દુખ દાગી સુખ ધામે ધાટ;
 પરમજ્ઞાના વિશેષણ ત્રણ, જે પ્રપંચનાં સૂણુજે કહ્યું. ૨૧

ગગન તણો ગુણ એ જળવિને, જે આવે તેને રાખી થકે,
 એજ ચતુર્ગુણુ ધરે છે વાર, હવે કહુ જે તેજે ચાર. ૩૬
 તેજ વિને એ જાણો મહી, જે વિઘ્નમા લોદ ઉપજે સહી,
 અગ્નિ વિને જળ એ કેંવાય, જે લાગે વન્દિ સેંજે ઓલાય ૩૭
 અગ્નિ દાહ અગ્નિથી ટળે, તેજમાહી જળ શોધું મળે,
 તેજમાહી ચચગતા જેહ, વાયુનણું ત્યા લક્ષણુ એહ ૩૮
 દીપ સરખા પ્રકાશે દેહ, એ આકાશ મહા પુરુષ કેહ,
 અગ્નિમાયિકા એ તત્ત્વજ ચાર, મારુતનો કહુ હું વિસ્તાર. ૩૯
 ધારક શક્તિ ધરે સમીર, એ મેદિનીનું જાણે હીર,
 અદિ જોગીની ટાળે તૃષા, એ મારુતમા જાણો વૃષા. ૪૦
 વાયુ શોષણુ શક્તિ ધરે, તેજતણો ગુણ એ પરવરે,
 અણુસગીને અરૂપજ હોય, એ ખંડેઈ લક્ષણુ જોય. ૪૧
 હવે કહું છૌ લક્ષણુ સાર, અંતર તત્ત્વો વર્તે ચાર,
 અહ કાર ધરતીનું રૂપ, ચિત્ત તે આપતણુજ સ્વરૂપ. ૪૨
 તેજ રથાની તે કહીએ શુદ્ધિ, મનમા વાયુનણી છે શુદ્ધિ,
 એ અમરનું લક્ષણુ કહ્યું, જે શુરુ જોવિંદ સતે લહ્યું ૪૩
 જૂતમેદ કહો સારોદાર, પાચેને ચેતન આધાર,
 ચેતનની લહેરો મહાજૂત, લહેરોનું પ્રતિમિત અહજૂત ૪૪
 જૂત ઉપજે વરતે રામે, કોષ કાળે મહાજૂત આધમે,
 ચેતનસાગર જેમ છે તેમ, એકે દ્વંદ્વ નહીં ગુણુ કર્મ ૪૫
 દત્ત કહે પડ્યાન ' સુણો, થોડા માહે અર્થ જ ધણો,
 તત્ત્વમસિ વાયકનો બેદ, એ આલે દે જોડ્યા વેદ ૪૬
 આત્માનું પ્રતિપાદન કર્યું, તત્ત્વપણુ અજગુ ઓધર્યું,
 મહાજળમા જેમ લમરા વળે, વારી માહી આવી જળે. ૪૭
 આવૃત્તિ લમરાનું નામ, પચમૂતકેરૂ તે ઠામ
 નેતિ નેતિ કહે છે વેદ, જૂતનોયે વસ્તુનો બેદ ૪૮
 શિષ્યને શુરુ કહે સુણુ વાત, વરતે રહેને હું સાક્ષાત,
 શિવના તનપ્રત્યે કહે દત્ત, મહાઉપદેશ માનું તું સત્ય ૪૯

इति श्रीगुरुशिष्यसंवादे भूतभेदो नाम प्रथमखण्ड ॥१॥

દ્વિતીયખંડ-જ્ઞાન નિવેદ યોગ.

ચોપાઈ.

- શુભ—પંચમૂર્તની આકૃતિ જોઈ, વસ્તુ સિંધુમા દીસે તેહ;
 નેતિ નેતિ જે વેદે કહ્યું, તેનું કારણ મેં તો વચું. ૧
 બૂન નોયે એ વસ્તુ જ વસ્ત, કહે નિમમ ઉચો કરી હસ્ત;
 આર્થ શિષ્ય પ્રીછી લે મર્મ, આમળ બોલ્યો જે અનુક્રમ. ૨
 યત કિંચિત્ પદારથ જોઈ, જૂત ઉપાધિ જાણે તેહ;
 એણે વિવેકે તત્ત્વ ઉધરે, શેષ ભાગ ચૈતન્ય ઉગરે. ૩
 કારણ જાણ્યાનો એજ ઉપાધ, જે કારજ શુદ્ધિગોચર થાય,
 ત્યારે શુદ્ધિ કારજમય ટળે, વસ્તુ ચૈ વસ્તુમા ભળે. ૪

દોહરા.

- શિષ્ય—આ લોક ચૌદ લગી પ્રજા મેં, જાણ્યો જૂત કલ્પેણ,
 પણ પરમાત્મા પ્રીછ્યો નહીં, છે સંશય અંશે સોળ. ૫

ચોપાઈ.

- તત્ત્વ કહ્યાનું કારણ એહ, ચમણ વનણ દીસે છે દેહ;
 તેમા જીવ ધરે છે આપ, તે જાણી કલો જીવનો વ્યાપ. ૬
 જૂતઉપાધિ ઉપજે પિંક, પિંક તેમ જાણે જાહાડ;
 જૂતબેદ હોં આકાર, આકારે કહાવે સસાર. ૭
 તણુ સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, ચૌદ લોકની જોજે ભાળ,
 જૂતવિનાનો પદારથ નથી, પેરે પેરે જોયું મથી. ૮
 નામરૂપ મહાજૂતે ધર્મા, જહુ વિધે કરીને વિસ્તર્મા,
 જહા રૂપ તથા વાસના નિંજ, એહજૂતનું જાણે અંગ. ૯
 તત્ત્વ સાગરે જુદ જુદ પિંક, સગચચર દીસે જહાડ;
 સેંજે ઉપજે સેંજે ખપે, અણછવો જીવ ચૈ હું જપે. ૧૦
 કરતા કારવતા નહિ કાચ, જોગ ભોગ સૌ સેંજે હોય;
 વસ્તુ વિષે નૈ ઉપજ્યું રમ્યુ, મનનું કારજ મનશુ રમ્યુ. ૧૧

પરમાત્માની પેર કોણુ કરે, 'જે પરપંચ ઐગોચર રહે;
 શબ્દે કરીને જે કહેવાય, તે આકાશતણે મહિમાય. ૧૨
 આકાશ તો મહત્ત્વથી ચયું, તેથી ચેતન આગળ રંયું;
 મહત્ત્વ સૌ ચન્થેથી હોય, પ્રકૃતિ ચન્થે કલ્પિત સોંય. ૧૩
 કલ્પના માત્ર કલ્પ્યો સંસાર, તે શું જાણે વસ્તુ નિરધાર;
 શબ્દ વિના જો જાણી રહે, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ક્ષે કોણુ કહે ? ૧૪
 સોના જેવું છે હું છેક, વાણી વિચાર વિના નહિ એક;
 મુળે કોણુ ને કોને કહે, આપ વિના આપ સમજી રહે. ૧૫
 પદમાં રહી જન જે જોમ કરે, વાંછિત ભોગભોગ આચરે;
 પદ પ્રિયથાનો એહજ મર્મ, નથી ઉપાધિ ધર્માધર્મ. ૧૬
 જે ઈશ્વરપદ ભેદી વટયો, કાળ માયા એ તે નૈં નટયો;
 અણુસિંગી નવ દીસે આપ, ત્યા કેમ લાગે પૂજનને પાપ. ૧૭

દોહરા.

શિ૦—અન્ય શાસ્ત્ર સુણતા પ્રભુ, માઈ ધુંચાણું મન;
 અહં દળે જે અહં રહે, તે મહાભાવ મહાજન. ૧૮
 કૃપા કરીને તે કહો, જેણે અહંભાવ સદ્ય જાણ;
 મહા સામર્થ્ય મનમાંથી પ્રગટે, તનમન શીતળ યામ. ૧૯

ચોપાઈ.

ગુ૦—સાબળ સિખ્ય કહું હું સાંખ્ય, સન્મુખ યે સમને શાખ્ય;
 ગીતામાઠી કહું શ્રીકૃષ્ણ, જે જે અણુને પૂજ્યા પ્રમ. ૨૦
 કૃષ્ણ અણુનને કે' સુણ વીર ! તે ગુરુ સિખ્યને કે' સુણધીર;
 જેને અહંતા નથી લગાર, તેને નવ લેયે સંસાર. ૨૧
 જગત્ નિયન્તા હોય જો જન, તોય પરાજય નહિ તે તન;
 કર્તાયકો અકર્તા તેહ, જેને અહંભાવ નહિ દેહ. ૨૨
 કહે અમ્યુત અણુન સુણવીર ! તત્ત્વ દર્શને નથી શરીર;
 ગુરુ કહે હું સુણ સિખ્ય ! તાત ! હરિએ અણુનને કહી વાત. ૨૩

એતો સદ્ગુરુનો ગુરુભાગ, શુદ્ધ શાસ્ત્રનો નહિ ત્યાં વાદ;
 કાંડ ચૌદમેં જોલ્યા વેદ, તેનો જાણે વિરથા બેદ. ૨૪
 શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું, તે દત્તાત્રેયે નિવલું;
 રઘુપતિ પ્રત્યે કહ્યું વસિષ્ઠ, તે ઉદ્ધવ પ્રત્યે કરે ઈષ્ટ. ૨૫
 કહું અવનિને અવનિ આ જાણ, ઉદકે નોહો ઉદક નવાણ;
 તેજને રખે જાણ્યું તું તેજ, પવન તે પવને નોહો એજ. ૨૬
 આકાશ તે નોયે આકાશ, વસ્તુ દષ્ટિનો યામ વિનાશ;
 શુદ્ધિભેદે બાસ્તુ વિપરીત, ત્યારે લીધી અવગાં રીત. ૨૭
 આત્મગુરુ જો આપે દષ્ટ, ત્યારે શુદ્ધિ જને ઉત્કૃષ્ટ;
 તે શુદ્ધિતું વિચરણ અસંગ, ત્રિદ વિદ્યાસે છે સર્વ સર્ગંગ. ૨૮
 ઉર્વિ ચેતન, ચેતન આપ, ચેતન અનજા અનિપતે આપ;
 ચેતન બ્યોમ અબ્યક્ત અલ્પ સદા, તે જાણે ટોચે દૈત આપદા. ૨૯
 વકરી દષ્ટમે દીસે જૂત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્ભુત;
 વસ્તુ વિચારે વસ્તુજ દસ્ત, તદ્દાં કો કહે ઉદે ને અસ્ત. ૩૦

કોહરો.

શિ૦—શિષ્ય કહે છે રે પ્રભુ! એ સંસાર મુજ મન;
 વકરી દષ્ટ તે કોણુ તણી, જો વસ્તુ વિના નથી અન્ય. ૩૧
 ગુ૦—ગુરુ કહે છે વસ્તુની, હે વત્સ! છે મોટી વાત;
 પ્રપંચ નામ તેણે પામ્યું, જે લધુ લાઘવ છે તાત! ૩૨
 પર કેંતા પરબલ હરિ, અને પંચ કેંતા પંચભુત;
 એ પ્રપંચ નામ જુઠા તણુ, એમ પ્રગટ્યો વંધ્યાસુત. ૩૩

ચોપાઈ.

મિથ્યા પુરુષ મિથ્યા થો છતો, ચાલ્યો જાય પ્રકૃતિનો વતો;
 મિથ્યા રૂપ અને મિથ્યા નામ, મિથ્યા માક્યું મિથ્યા ગામ. ૩૪
 તેને જૂન લગિયો વર્તમાન, ધર્મ, અર્થ, ને મોક્ષનું જાન;
 ઉત્પત્તિ, રિચિતિ તેને હોય, હાનિ પ્રદિ જ્યાં ત્યાં જોય. ૩૫

- બાળક જોગન વૃદ્ધના તેડ, મુખ, દુ ખ, ખટ ઉમીં છે છેડ;
 મૃધા પુરુષ માયાનો પુત્ર, જીવ ઇશ્વર માડ્યા બે સૂત્ર. ૩૬
- જીવેશ્વર કહાવે સંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી દાર;
 કર્મ વિકર્મ તે સર્વે સત્ય, જો આપોપુ માન્યુ નિત્ય. ૩૭
- નિત્ય બંધન જીવે કેવાય, તે ભજ્યા ઇશ્વરને ભય;
 ઇશ્વર ભજતા જીવજ દશે, નહિ તો સંસારે રમે. ૩૮
- એમ અભનુ ચાલ્યુ ભળ, વસ્તુ વિચારે આળ પંપાળ;
 જીવેશ્વર બે માયાએ ઘડ્યા, સ્વામી સેવક ચે રડ વડ્યા. ૩૯
- કલ્પના-માત્રજ કરીએ અભ, ચારે ખાલે તેની અભ;
 વસ્તુ વિષે એકે નહિ દંદ, જે દીમે તે માયા દંદ. ૪૦

દોહરા.

- શિ૦-સ્વામી ! માયા એવી બળવતી, તે કાણે કરી મુગ્ધેવ,
 કે મ્હે સમર્થ છે અભ, કહો મુજને તેનો ભેદ. ૪૧

ચોપાઈ.

- ગુ૦-આરજ ! માયા રમે બળવતી, તે મિથ્યા દુતી ચે છતી;
 નામે તો હે પણ નહિ રૂપ, મોહા સુર દાનવ મુની ભૂપ ૪૨

દોહરા.

- શિ૦-હરિ, હર, અજ, દાનવ, મુનિ સરખા મોહા માય;
 તો શો આશેરો માહરો, એ સંશય મનમા યાય. ૪૩

ચોપાઈ.

- ગુ૦-જે પેરે માયા બણી જુડી, ત્યારે પંચની છૂટે મૂડી;
 શુધની, ધારો ટાળો કુટી, અનુભવાનંદ આવે ઉડી. ૪૪
- ન્યારે અનુભવ ભાગ્યે કિરણી, ત્યારે કરણને તુડી ભરણી,
 નિરાવંબ વસ્તુ આદરણી, પદ આત દીસે ન ધરણી. ૪૫
- તનય મગન ન દીસે વેહેરો, અઠકવચ બાણીને પેહેરો.
 હતાદૈતનો ખરવાદ હેરો, ટળે ધ્યે-આતાનો ચેહેરો. ૪૬

સંશયપણે સંસાર સવાયો, નિઃસંસાર નહિ મૂળ ન પાયો;
 નહિ હંતું કોણે કોણુ ગયો, એમ સમજે સંસાર સમ્યો. ૪૭
 જ્યાં દેહવા ને સુષુપ્ત નથી, ત્યાં કલ્પના થાપી અણુછતિ;
 તે કલ્પનાએ કર્યો સંસાર, પ્રકૃતિ પુરુષ કરે વિસ્તાર. ૪૮
 વાચારંભણુ સાચું ચયું, જ્યાં આયોષુ વિસરી ગયું;
 જ્યારે આપ સાભળ્યું નરે, ત્યારે મુક્તિ પામ્યો વણુ મરે. ૪૯
 હોય આકાશમા અધકાર, ત્યારે ભાગે અશ્નુ વ્યાપાર;
 તે અન્ય પ્રપંચ કેમ દેખે મંડય, જો પોતાનો ન દેખે પંડય. ૫૦
 મનોમય સધણું મંડાણુ, મનોમય પંડિતની વાણુ.
 મનોમય આ ચૌદે લોક, મને રચિત તે સર્વે હોક. ૫૧
 મનવડે પંડિત બાધે મંથ, મન વડેજ દર્શનને પંથ.
 મનવડે જોગી સાધે જોગ, મનવડે જોગી માને જોગ. ૫૨
 મનથી મન્થર મન થકી જીવ, મન જોગ વાટ ધડે ચક્રીવ;
 મનમા મન જ્યારે ગયું શમી, ત્યારે તદ્દૂષી પ્રકૃતિ આયમી. ૫૩
 મધપાની જો મધુ પી છેક, અણુછતો પ્રપંચ દેખે બેક;
 માદક ઉતર્યો પાછો વળી, ત્યારે મદ રૂપી પ્રકૃતિ ટળી. ૫૪
 તેમ મન તે માયા માયા મન, વહ્નિ જ્વાળા જ્વાળા તે અગ્નિ;
 અગ્નિમાહી અગ્નિ ગયો સમી, સિખા તેજ માયા આયમી. ૫૫
 તે માટે સત્યે સર્વથા, મન મરે પામે નહિ વ્યથા;
 એમ જાણી જો શ્રીંગી જામ, કોણુ બીજો જે પુઠે ધામ. ૫૬
 ત્યારે શિષ્ય પૂર્વપક્ષ કરે, સ્વામી મન અવતર્યું અવતરે;
 ગુરુ કહે જો પરપરા તન, ત્યારે અગ્રજ ચારે મન, ૫૭
 તે હિપર કહું છુંજને સાખ્ય, દત્ત જોડ્યા તે હૃદયે રાખ્ય;
 મહાનુભવનો અનુભવ જેહ, સમજી લેતા ટો સંદેહ. ૫૮
 મનવડે મોક્ષ વંધ મનવડે, મનવડે માનવ નામજ પડે;
 જેવી જાયા તેની દુહિતા, આલિંગનમા પતિને પિતા. ૫૯
 જાણે અર્થ મુલાપિત એહ, હવે કહું દત્ત જોડ્યા તેહ,
 ગગનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમા મુખ્ય માનવ મન. ૬૦

- મન પરમાત્મા ચેતે રહે, મન પરમાર્થ સર્વે લહે;
 તે માટે મનનું કૃત્ય તાત, મન-અમન એ ગોટી વાત. ૬૧
- તું કહે છે પરમાત્મા સત્ય, મન તો તેની સત્તા વૃત્ય;
 સૈંધવ સત્તા સિંધુ તણી, તેમ મન સત્તા હરિ તે ધણી. ૬૨
- લવણ લવણને રમે રહે, સિંધુપણું તે તે કેમ લહે;
 ત્યારે મીઠું ગયું ઝોગળી, કાણુ કહે મને વસ્તુ મળી. ૬૩
- પંડિતજને કંઈો નિર્ધાર, મન વિના ક્યાંયો સંસાર.
 મન કારણ એ સર્વે તણું, જીવો વિચારી આપ આપણું. ૬૪
- એ સાનને સમજે સંતજન, ચિત્ર વિચિત્ર જે દેખે મન;
 તે મન જ્યાં સુપુત્રિમાં રમે, એતન ત્યાં સદોદિત રમે. ૬૫
- મન લેખે છે અવસ્થા ચાર, સજે ત્યાં સેફજે સંસાર;
 ત્યારે મન વિચિત્ર મુકી રહે, ત્યારે અમન એવી સંઘા વરે. ૬૬
- અમનતા પામું જે મન, જેમ સાગરને તટસ્થ જન;
 તે સાગરને દેખે તોય, જીવિકારથી અવળો નોંધ. ૬૭
- કહું દૃષ્ટાન્ત તેનું વળી સાર, કાષ્ઠક જન જે જીક્યો વાર;
 જહતા પાંચો મૃત્યુ કરી, તેમ મનને સંસૃત્ય વીસરી. ૬૮

। દોહરા.

- શિ૦-સ્વામી ! એ સંઘવ મોટો મુજને, સંસૃતિ વિરમે જન;
 તેને દેહધારી સમ દેખીએ, તે કેમ આમે તન. ૬૯

ચોપાઈ.

- ગુ૦-વાસનાલિંગ જેનું જ્યાં ગળ્યું, તેને ત્યાં અવવંજન ટળ્યું;
 સ્વેચ્છાચારી ખોતે યયો, મુક્તિ બંધ તેનો ત્યાં ગયો. ૭૦
- જે સંરકારે યયું છું તન, તે ધ્વિજા ચે વિસર્જન;
 યયો અણલિંગી કહું વૃનાન્ત, તે સમજે જે હોય ધીમંત. ૭૧
- જેમ સુંકું પત્ર તરુથી ખરે, પવન જોગે પૃથ્વી પર ફરે;
 પવન થંભે તો તે સિંધર થાય, ને તો જળ યજ વાયે નાંધ. ૭૨

આપ મુક્ત નહિ ને નહિ બધ, જેમ રે દૈતાદૈત કમન્ધ,
 તેમ તજ્યને અન્ય ન સ્પુરે, જગત જાણે જે બોલે ફરે. ૭૩
 જેમ રક્ષાટિક નિકટ બહુ રંગ, તે પ્રતિગિએ મણિને અંગ,
 મણિ મધ્યે એકે નહિ વાન, જેમ મળે જાસે પ્રતિમાન ૭૪
 તજ્ય રક્ષાટિકની પેરે સદા, નિગમિનાસ્યે લાગે દધા,
 વસ્તુમા ઉત્પત્તિનય નોંચ, લક્ષ્યાલક્ષ વિવર્જિત હોય ૭૫
 इति श्री गुरुशिष्यसंवादे ज्ञाननिर्येदयोगोनाम द्वितीय
 खण्ड ॥२॥

૫૩-મુક્ત મુમુક્ષુનાં લક્ષણ.

દોહરા.

શુભ—વસ્તુ વૈરાગ્ય હવે વર્ણવું, જેણે જાણે દૈત,
 જીવ-ધર્મર પ્રીછતા, રવે જાસે અદૈત ૧
 જીવ કરો પ્રશ્નર કવણ, કવણ વિશેષણ તેહ,
 શિષ્ય એ રચણને પ્રીછતા, દળે સર્વ સહેહ. ૨

ચોપાઈ.

સામાન્ય સમત કહું તુજ અંગ' શ કરબાધ્ય તણે જે રંગ, /
 તીવ્ર શુદ્ધિએ કરજે મહણ, મહાપુરુષ બોલ્યા જે વચણ ૩

દોહરા.

જીવ-ધર્મર ત્યાગે કલા, હવે કહુ પરબલા,
 શિષ્ય એ રચણને પ્રીછતા, દીસે જેમ છિ તેમ ૪
 સુલભ મારગ સતનો, જહા કાચ કનેશ ન કાચ,
 સમજણ સાધન સાધતા, સ્વય પ્રકાશજ હોય ૫
 મહા અતુલ્ય મહતનો, જે જુએ જત વિચાર,
 જેમ સેજે સુવણ ઉપજે, પારસને પ્રતિધાર ૬

ચોપાઈ.

કાર્યોપાધિતણું નામ જીવ, કારણોપાધિ ધશ્વર સદૈવ;
 જીવેશ્વરનું કારણ જોઈ, પરબ્રહ્મ ત્યા કહીયે તેહ. ૭
 હેતુ વિના થઈ કારણ સદા, નભ વરતે ઉતરે બહુ દયા,
 ધૂળધૂત્ર ધન ઉપજે શમે નભ આકાશ વિના ક્યા રમે. ૮
 બ્યોમ વિશે સંભવે નહિમાન, કારણ થઈ તે એમ નિદાન,
 એ ઉપરે દૃષ્ટાન્તજ સાર, એમ મણવો વસ્તુ નિર્ધાર. ૯
 રવિકિરણે જળ ઉચું ચડે, મેઘ ત્રિદુ યજ્ઞ પૃથ્વી પડે;
 જોતા તે દિનકર પ્રપંચ, મેજે ધન્ય સૂર્યનો સંચ ૧૦
 પણ કિરણે આદર ને કરો, સત્તાભેદ તે માહી વશ્યો;
 જીવ ધશ્વર બ્રહ્મને વિશે, બ્યોમચિત્ર માયા રહી વજે. ૧૧

દોહરા.

શિ૦—જીવ ધશ્વર પદ પ્રીછતા, વિધિ આવી સદા હાથ;
 વળા વિશેષે કહો મુજને, જે સંશે પડે સહુ સાથ. ૧૨

ચોપાઈ.

ગુ૦—કાર્યોપાધિ કહીયે જત, કારણ ધશ્વર એ વેદાત;
 જીવ વિષયનો વ્યસની થણો, સાધે ધશ્વર ઉપાધિ ધશ્વર તણો. ૧૩
 ભોગ ભાવના છૂટે બહુ, ધશ્વર અધિષ્ઠાન માન્યુ સહુ;
 સદા જંતુની એની રીત, તેણે આજીવું ભયે દૈત. ૧૪
 ભોગ ભાવના બ્યારે મળે, ત્યારે દૈત આશ્રિયે પળે;
 ટળે ઉભયથા તોએ થઈ, વસ્તુ જાણવા એ અનુક્રમ. ૧૫
 પતિત પુરંજન કર્મજ કરે, વિદ્યા અવિદ્યાને અનુસરે,
 પ્રત્યક્ષ આપ ન દેખે વસ્ત, જેને નહીં ઉદે ને અસ્ત. ૧૬
 તે ચિદ્રૂપ અવસ્થા ફરી, બ્યારે અવિદ્યા અગ્રણી કરી,
 વળા વળા જે કરે ઉપાધ, જેણે જીવ જાડેરા થાય. ૧૭

દોહરા.

શિ૦—એ સંશય સદગુરુ મને, જે છે જીવ ચિદ્રૂપ,
 તે જ અવિદ્યાએ આવર્યો, બિમુક કા ચયો શૂપ ૧૮

ચોપાઈ.

- ગુ૦—આરજ ! એ મોટો આલોચ, એજ સ્થળે ઉદયો છે શોચ;
 ધણી સંગ જાળવણી પુત્ર ! તેથી વસ્તુ પ્રીતે સુત. ૧૯
 વસ્તુ વૈરાગ્ય હોય જો મન, તો વસ્તુ પ્રીતી લે જન;
 અંતે સુદ્ધ સમજવી તાત ! તેજ બુદ્ધિ હોય સાક્ષાત. ૨૦
 પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન દેખે તેહ, જેને દૃશ્ય ધણી ■ દેહ;
 દૃશ્ય નિવારે તો ■ રામ, સ્વેંષદ આપ તુરીયા ધામ. ૨૧
 દોહરા.

૩૫ વસ્તુ વૈરાગ્યનું, સાબળ કહું તુજ તન,
 અચળું આપ વિચારતા, નામ ટળે પુરંજન. ૨૨

ચોપાઈ.

- અચળું આપ જાણી જે એહ, પિંક ખલાહ ન દીસે દેહ;
 સોહં લગી જે છેઅધ્યાસ, જેવો અપુષ્પનો વાસ. ૨૩
 જહા અહંભાવ નહિ લવલેસ, આપ વિના ત્યા શો ઉદ્દેશ ?
 મહાં નથી કોઇ આબો જન, તેનું શુ કષ્ટે કહો મન. ૨૪
 તજય તજો લક્ષ એવો હોય, સ્વપર ભાવથી નહિ ત્યા લોચ;
 વણ સંકલ્પે લક્ષએ નિત્ય, જ્યા નહિ કાળ કર્મની વૃત્ય. ૨૫
 તેહ તણુ તુજ કહું દયાત, જુઓ વિચારી મન શુ સંત
 જેમ નર એક બેઠો મહાતમ, તે નિજ દેહ ન દેખે જેમ. ૨૬
 જુપણ જૂપિત સવળું અંગ, અસન વસન નાના વિધ રંગ;
 તે જુદ નેત્ર છે વર્દમાન, પણ કોઇ ન દેખે રજમાન. ૨૭
 દોહરા.

- શિ૦—તજય તણું ત્યા વપુ અશુ, જ્યા ચળુ ન દીસે આપ;
 ખીજો નહિ હોય તેદને, તો કાણુ કરે નિજ થાપ. ૨૮
 ચોપાઈ.

- ગુ૦—તજય તણી તે વાત અગ્રાધ, સ્વરૂપ જુધે તે નાવે સાધ,
 કુસામ જુધે કરીને તાત, રિચત-પ્રયત્ની સાબળ વાત. ૨૯

પદારથ પદ્મી નદિ બિન્ન, નહિ સમાધિ ન મળે મન;
 તેને વાક્ય બોલતો ગણો, તે ઉપરજ દષ્ટાન્ત જ સુણો. ૩૦
 મહા સુખદ ભવ્યા હોય બોમ, હિંકવાનાદ રહે તે બોમ;
 જદપિ કાળ અતિક્રમ ગમ્ય, તોય રથુજ મહીમા કે વધ્ય. ૩૧
 અણુસિંગીનું એવું ધામ, પ્રપંચ પ્રલય કરે નહિ કામ;
 સમ્યક્ કાઠી ન શકે કોય, વસ્તુ રૂપનો મહિમા જોય. ૩૨
 વસ્તુ વૈરાગ્યનું એ ત્યાં રૂપ, જે વેત્તા તે વસ્તુ સ્વરૂપ;
 વસ્તુ વૈરાગ્ય ન રોધ્યું અંગ, હવે કહું તે જે પુણ્યું બાંગ. ૩૩

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! તમો એમ બોલ્યો, સાંખ્ય વાસિષ્ઠ સહિત;
 જે હું કાંઈ મળે નહીં, સર્વે પંચભૂત અદ્વૈત. ૩૪
 તો સ્વામી ! વૈકુંઠને, કેમ બેસાડ્યું ઘાટ;
 કેમ પંચભૂત બણી કહું, જેમ પ્રભુ દેખાડો વાટ. ૩૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—આરજ ! તુજને ક્યો સદેહ, સખે ફરી બોલી જે જોહ;
 મન સંકેપી શકે જે વસ્ત, મન મરતે તે પામે અસ્ત. ૩૬
 મન મારીને જોને તાત, પડી કે જે મને તેની વાત;
 શિષ્ય કે વાચારંભણ તથ્યું, ગુરુ કહે વાત વિચારે બધ્યું. ૩૭
 સાબળ તુજને કહું વૈકુંઠ, ત્યારે મન બાગી ઉત્કંઠ;
 નૈરાશી મન નિર્લિંગ નિરાળ, જહાં ન લાધે કર્મને કાળ. ૩૮
 કાળ ન લાગે તે નિજ ધામ, બાહર વાચારંભણ નામ;
 જગત બણે તે વૈકુંઠનોંચ, તહાં તો ગુણની વૃત્તજ હોય. ૩૯
 જો જયવિજય જ્યાથી ચડ્યા, તે જીવ ચૈ પૃથ્વી રડવડ્યા;
 સાચે હરિએ ધર્યો અવતાર, જોધએ ત્યા વિંચ તણો વ્યાપાર. ૪૦

દોહરા.

શિ૦—હે સ્વામી ! સદગુરુ તમો, અન્તર જામી રામ;
 લિંગ તે શું ? લિંગ કેમ દળે ? તે દેખાડો મુજ્ઞ હામ. ૪૧

ચોપાઈ.

- ગુ૦—શિષ્ય ! હવે સુણી લે તું વિચાર, એ કથતા લિંગ કહીયે ચાર;
 ઉત્ર બુધ્યે જે ગ્રહે છે તેહ, વેદે આડ્ય કરી છે જેહ, ૪૨
 કારણુને મહાકાગ્યુ લિંગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ એ ચાર પ્રસંગ;
 કહું એક સમરસરે' મળા, ઉત્ર બુધ્યે બિન્ન કાઢે કળા. ૪૩
 મહાકારણ કેવલ્ય દેહ સદા, જેને અસિપદ વેદે વદા;
 કારણુદેહ ધ્રુવર તું જાણુ, જે પરમાત્મા નામ પ્રમાણુ. ૪૪
 સૂક્ષ્મ દેહ જીવાત્મા નામ, જેને ધર્માર્થ મોક્ષને કામ;
 ચોથું કહીયે સ્થૂળ શરીર, જે ક્ષણભંગ પ્રમાણે ધીર. ૪૫
 ચારે દેહ સમજે ધીમંત, સમજે આવે લિંગનો અંત;
 પંચીકરણનો જાણો સંચ, પ્રીત પડીને પડ્યો પ્રપંચ. ૪૬

દોહરા.

- શિ૦—ગદ્યબુદ્ધિ મહારાજ હું, અને એતો વાત અગાધ;
 વિદે કરીને વિકાસિયે, કાષ્ઠ હોય બુધ્ય સાધ્ય. ૪૭

- ગુ૦—મલિ પેરે મેં તુજને કહ્યું, હું જાણુ છું તે તેં લહ્યું,
 બીજે પક્ષે કહું છું વળા, ઉત્ર બુધ્યે લે જે સાલળા. ૪૮
 પહેલો કલો જે કેવળ દેહ, તેજ સ્વતતર નિ સંદેહ;
 પરમ ચેતનની શી કહું જુક્તિ, ધ્રુવર દેહ તેની સહજ શક્તિ. ૪૯
 ધ્રુવર દેહ તે ચેતન અગ, તેની છાયા વાસના નિંગ,
 વાસનાપી તે જૌતિક પિંડ, જે નાના વિષ દીસે ખંડ. ૫૦
 પંચર તત્ત્વની જૌતિકકાય, નવ તત્ત્વે વાસના નિંગ થાય.
 ચૈતન્ય માત્ર તે ધ્રુવર વપુ, ષડ્વિંશક મહા વિષ્યુ જપુ. ૫૧
 મહાકારણ પરમ ચૈતન્ય દેહ, વાણી મારી ન આવે તેહ;
 પરાતપરતર પરબદ અગાધ, કેમ હોય મન શુદ્ધિ સાધ્ય. ૫૨

દોહરા.

- શિ૦—ચાર દેહે એક દેહ જે તે, તમો દેખાડી વિષ્ય;
 આપે આપ જાણે નહીં, એ શુ પ્રગટ્યું મધ્ય. ૫૩

ચોપાઈ.

- શુ૦—હવે શિષ્ય તું તત્પર થા, વસ્તુ વિચાર તણે ઘેર જા,
વિના વિચારે રે'છે આડય, થા તત્પર ને સંચય કાઢય. ૫૪
વસ્તુ તણી પહેથી કહું, જેવું હું શુદ્ધિમાને લહું,
આ મારે તો જગતજ નથી, તો અચાનકેને કહું કથી. ૫૫

દોહરા.

- શિ૦—હીડપણે કરીને કહું, બાળક શુદ્ધ પ્રશ્ન,
અનુભવ સાગર રાય છે, ત્યા ટાળવા હીંકુ ઉશ્મ ૫૬
શુ૦—પૂછી પુત્ર નિ સાધા, રા કે કા તું વીર,
મહા અનુભવ ઉપજે જો કલિયે મુણીયે વીર ૫૭
શિ૦—રાય' કહો છો તદ્દા નથી, જગત તણો લવ લેશ,
તો શિષ્ય ગુરુ કયા થા ચયા, કયા થો કલ્યો ઉપદેશ ૫૮

ચોપાઈ.

- શુ૦--પહેતો જે વખ્યાસત કલેશ, તે શુ શુભને વીસરી ગયો,
મિથ્યાને માન્યું છે સત્ય, તેણે તને ઉકલે છે જુકત. ૫૯
સોજે અંશે જૂઠો થાય, અન્ય ન રેતો કયા મન જાવ,
મિથ્યાને થયું મિથ્યા સત્ય, તેને અનોપુ માન્યુ નિત્ય. ૬૦

દોહરા.

- શિ૦—મિથ્યાની જે મન વિશે, ખરી બધાણી જાડય,
મણુ પધારી અનરે કાઢ, કૃપા કરીને કા'ડય. ૬૧

ચોપાઈ.

- શુ૦—સત જનોનો કરતા સગ, સાદસપણુ બહુ ઉપજે અંગ,
સાધુ પુરુષની સગત સાર, મનશ્ચિત્ત હોય બ્રહ્માકાર ૬૨
ચાંતાને સગે નિર્ધાર, ઉજ્જવળ શુધ હોય વશુ પ્રતિકાર,
લોક મોહાદિક મળે ૩ જેહ, ઉજ્જવળને તા ન જમે તેહ ૬૩
શીતતણી વ્યાપત હોય ધણી, સંગત કીજે વહ્નિ તણી,
તો હિમે કયે નહિ અંગ, એમ કરે સજ્જનનો સગ ૬૪

તજ્ઞ તણે સાંભળ મદિમાય, કીજે સંગ તો શું શું થાય;
 ખટ ધાતુ પારસને મળે, મૂળ રૂપ તેનું નવ ટલે; ૬૫
 હલકે મૂલ્ય હવું જે લોહ, કુંદન તણે દેખાણો મોહ;
 કહણુ લોહ જે લાચાનક હવું, તે સર્વોએ ચયું શોભાવું. ૬૬
 જેમ પારસ તેમ ચાતા જન, મૂળમાં તે મુકાવે ચેન;
 જીવ ટાળીને રવેં શિવ કરે, તજ્ઞ પુરુષ તે મહાતમ ધરે. ૬૭
 જે કરે આપ સરીખો તાત, એ બ્રહ્મવેતાની મોટી વાત;
 તે માટે કરવો સાતસંગ, તો સમજી લે વસ્તુ પ્રસંગ. ૬૮

દોહરા.

શિ૦—તજ્ઞ પુરુષ તે કહો ક્રિયા, અને તજ્ઞ તણી કાંઈ જાત;
 શે એંધાણે ઓળખું, તેની કયા ચિહ્નની સાત. ૬૯

શુ૦—તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની, નાત નોંધ નોંધ વર્ણ
 પ્રપંચ પક્ષે ખેખતાં, છુદ્ધિ ન પામે ધણું. ૭૦

આપાઠ.

જેશે એંધાણુ જો દેહ તણાં, તો તું બટકીશ ઘર ધણાં;
 દેહધારીને ચિહ્નજ ઘટે, મૂકી બ્રહ્માડ તજ્ઞ આધો વટે. ૭૧
 પ્રપંચને ચોજતાં પુન, નદિ પામે ચાતાવું સવ;
 સંસાર ઉપજે વળી તે દાખ્ય, એ ઉપર કહું તુજને સાખ્ય. ૭૨
 શિષ્ય જોને શુક જોગી હવા, તત્ત્વદર્શી મહા મોક્ષ પાકવા;
 કૃષ્ણ બોગીમાં પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે ચપા ઉદરા. ૭૩
 રામ જનક જે કરતા રાજ, તત્ત્વદર્શીનાં કીધાં કાજ;
 કર્મકાંડમાં મુખ્ય વસિષ્ઠ, તત્ત્વદર્શીમાંહી તે શિષ્ટ. ૭૪
 ચુર કહે શિષ્ય! સાંભળ તાત! પાંચેની જો વિચારી વાત;
 લક્ષ એકને વિચરણુ અલગ, થાય ધીમંત તે મહે સંગ. ૭૫
 તજ્ઞ નામ તે માટે વીર, જેને લક્ષમાં નથી શરીર;
 સ્વપ્ન માત્ર જ્યાં નથી પ્રપંચ, ત્યાં તેને ક્યમ લાગે અંચ? ૭૬

તેહતણું કહું હું દષ્ટાત, જે તું મન આણે એકાંત;
 ગૌર સ્યામ પાકુ વર્ણો પુરુષ, તેની છાંય નોંધ દેહ સદય ૭૭
 વચ્ચ અનકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ,
 છાયા તેમ ચાનીનો લક્ષ, લક્ષણા કરી સકે કોઈ દશ. ૭૮

હોહરો.

શિ૦—મહાનુભાવ મહંત ગુરુનો, કરવો જે સત્સંગ-
 તેના કાષ લક્ષણ નહીં, તો કેમ મળે પ્રમંથ ? ૭૯
 ગુ૦—સત્સંગને કાષ સિંગ નોહ, યા તો મદવો ચોજ,
 સત શાસ્ત્ર સહચોધની, જાણી લેજો ખોજ ૮૦

ચોપાઈ.

તે ઉપર દષ્ટાન્ત અદ્ભુત, જે કેમ નિષન્ધા હત અવ્યૂત,
 તેણે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા, નિજ સુદિયી મકેના જતા ૮૧
 વિચાર કરતા લાધી વસ્ત, દ્વૈત સમગ્ર ત્યા પામ્યુ અગ્ન,
 માયવસ્કંદ બહારા રી દયા, તેણે પ્રતિપોષ કરીયા નવા ૮૨
 ભણ્યા વૈષ્ણવાચન સૂરજ કને, શુ ગીત ભજના નહિ તે કને,
 તે માટે સિંધ સાબળ વચ્ચ ' એ મુમુક્ષુને ભીડવો કચ્ચ. ૮૩

હોહરો.

શિ૦—સ્વામી કહો છો તજવને, ચિહ્ન નહિ લવ લેશ.
 પણ ઉદવ પ્રત્યે ઓચર્યા, લક્ષણ ત્રીસ દેવેશ. ૮૪
 તે સ્વામી ' કેને કહ્યા, તેજે લક્ષણ ત્રીસ,
 તે વિધ વચને પ્રીછવો, જેમ પામુ પદ જગદીશ. ૮૫

ચોપાઈ.

ગુ૦—મુમુક્ષુને સર્વે એ કહ્યું, જેને કઈ પામવા રહ્યું,
 પણ તજવનું છે પદ આરદ, તેને અન્તર ભાવ ન ગૂઢ. ૮૬
 જે જનને ઉતરણુ પાર, નાવ નાવિકનો કરે નિર્ધાર,
 ભ્યારે નર પારગન યથો, ત્યારે જળાનો સાજ ત્યા રહો. ૮૭

મુમુક્ષુને સર્વે એ ધટે, જેનું મન પાનવા રટે,
 વણ પામ્યો નહિ શીતળ હોય, તેણે ઉપાય કરવો સહુકોય. ૮૮
 હવે પદાર્થનું કહું દષ્ટાન્ત, તે ચિત્ત દે સાલજીએ શાત,
 જેમ બત્રીશ લક્ષણનો જન, તેને પગતે પગને ધન. ૮૯
 સ્વત સિદ્ધ ઉપન્યો ધનવત, એને ભોગ તણો નહિ અન,
 શાને કાજે કરે ઉપાય, રહો ચરણે લક્ષ્મી ધર થાય ૯૦
 ભોગે ભયો રહે દિનરાત, તે કેમ લડે દરિદ્રની વાત,
 તેણે દરિદ્ર દીકું ન સાલજીયુ, ત્યા ત્યા મન ભોગે લજીયુ ૯૧
 તે ઉપાય કરે નહિ ઠગો, ધન દેખીને જાને નહિ ધર્યો,
 એમ પદાર્થ પદને વિણે, મન યરો તે અન્ય નવ લખે ૯૨
 તે મન દરિદ્ર નહિ કોઈ વગી, મહા ભોગે મત જેની દગી,
 ચિદ્રૂપને અન્યજ નથી, સુણુ તુ મુમુક્ષુતુ કહું મથી ૯૩
 મુમુક્ષુ તે સાધારણ જન, તેને આતુન્તા ઉપની મન,
 લક્ષણ ત્રીમ ધરીને તાત, જેમ તેમ તેવું પદ સાક્ષાત ૯૪
 જે જન જાણે છે મસાર, હું બધાણો છું નિર્ધાર,
 તે જાણે મન રૂઢ સહિ, વારવાર એ અસર નહિ ૯૫
 એ અગાતી કલો ન જાન, ગાતી નહિ જેવો રધુરાય,
 તેને શાન્ત તણો અધિકાર, ગોધી ને ઉતરવો પાર ૯૬
 સન્ત તણા સુણુ લક્ષણુ તાત, જે અનુભવતા થાય સાક્ષાત,
 આદરતા ત્રાણુ હેમ થાય, લક્ષણુ શ્રદ્ધતા બદ્ધતી જાય. ૯૭
 તે માટે એ લક્ષણુ સાર, જે સાધે તે પામે પાર,
 પેહું તે સર્ બાપણુ કહે, બીજી દામા મન માલી ધરે ૯૮
 ત્રીજી લક્ષણુ દ્રોહ છુપ્ય દાગ, જૂત ઉપર કરી કૃપા ન્યાજ,
 આત્મભાવ હટેને વિશે, સમાન દ્રષ્ટે ગૌને લખે ૯૯
 પ્રિય અપ્રિય કેને નવ જણે, સર્વ જૂન પર કરણા ધરે,
 ધીર છુદ્ધિ હોયે તે જન, કામ ક્રોધ પરાભન નહિ તન. ૧૦૦

- લોહું સુવર્ણ ન ગણે લેણ, જેનું મન દબ્યુ છે રોષ;
ખાલાબ્યન્તર અતિ પવિત્ર, એકાદશ તાપે એ સૂત્ર. ૧૦૧
- ક્રામણ ભાવ હૃદને વિષે, પ્રાપ્ત બોગ આવે તે ભાષે;
નોંકા તે ભવસાગર તણું, રહિત વિકારે મન આપણું, ૧૦૨
- નિષ્કંથન બાણવા જન, મુક્તિ મંગે ઇચ્છા ચે મન;
અઠાસપ્ત દરિ સેવે સદા, અન્ધ આહાર, સંતોષી મુદા. ૧૦૩
- લેલીન હોય દેહે વૈરાગ, ગણે સકળ તત્ત્વના ભાગ;
રિધર ભાવે દરિ ચરણે રહે, શીતળ શુદ્ધ અન્ત કરણ વહે. ૧૦૪
- મતપણું નહિ અનિ દોનના, ઉદ્ધરી કેરી મબીરતા;
મરાળ કેરી મન આગુગી, પથ ગ્રહી નીરે દીપે પરદરી. ૧૦૫
- ખટ હિમિં લેથી નવ રાકે, નિગલિમાની સહુ ભૂતને વિષે;
નિજ આત્મ દેખે સહુ માય, કલ્પદ્રુમના જેવી છાય. ૧૦૬
- દુઃખ દરે શરણે આખ્યાનું, નિજ જ્ઞાન આપે આખ્યાનું;
આત્મ સુખ આપે તે સંત, મિત્ર ભાવ ગણે ભગવંત ૧૦૭
- અઠાભાવ કરુણા મન ધરે, સગી ખાલ અમંગી ફરે;
ફળ નહિ ઇચ્છે દરિને ભજે, અનન્યભાવે પામે વિષે ૧૦૮
- તે સમદર્શી કદાવે જન, જેને રાગદ્વેષ નહિ તન;
ધરમા ન રહે વન ન જાવ, લેલીન ચેને સમો સમાય. ૧૦૯
- નિશ્ચય ધ્યાન એવુ તે ધરે, સમ શુદ્ધે ભક્તિ આહરે;
લક્ષણ ત્રીસ કલા ભગવંત, તે ગ્રહી લેજે એકે ચંત. ૧૧૦
- મુક્ત મુમુક્ષુ લક્ષણ કહ્યું, જેવું મેં શુદ્ધમાને લ્યું,
વળી ઉપજે તો પૂરે પ્રમ, કલીસ હું જો કે'વરાશે કૃષ્ણ. ૧૧૧

इति गुरुशिष्यसंवादे मुक्तमुमुक्षुलक्षणनाम तृतीय खण्डः ॥१॥

ચતુર્થખંડ-તત્ત્વ જ્ઞાન નિરૂપણ.

દોહરા.

ગુરુ—ગુરુ કહે છે શિષ્ય! સુણો, ખંડ કલા મેં ત્રણ;
તે તારા ચિત્તમા વસ્યા, સુણી લીધું કાર્ધ કર્ણ. ૧
ગુરુ કૃપાળુતા મન ધરી, શિષ્યે વિચાર્યું મન સાથ;
કોઈ બાગ્યવાન નહિ મુજ સમો, જે સદગુરુએ સાલો હાથ.

શિષ્ય—શિષ્ય કહે છે મહાન્ત ગુરુ! મારે સર્વમ એક;
તેમા કહો હું સાબળું, જેથી ટળે સર્વ સંદેહ. ૩
મારે સર્વસ રામ હો, તીર્થ વ્રત પુણ્ય દાન;
પ્રભુ કહો હું સાંભળું, તમો મૃતિમંત ભગવાન. ૪
સ્વામી! એટલું સાબળાને, રહતિ લઈ પ્રભુરાય;
હવે કૃપાનાથ કૃપા કરો, તો કાષ્ઠક સગમય. ૫
સ્વામી સંશય મોટો મને, જે છે આ પંચભૂત;
તેજ સરખા બાસે ખરા, તે તમે કહ્યા અદ્ભુત. ૬
જે દ્રષ્ટે મહાનિધિ તમે, જોઈ કહ્યું મહારાજ!
તે દ્રષ્ટિ આપી પ્રીતિવો તો, સઘ સમજું હું આજ. ૭

ચોપાઈ

ગુરુ—દ્રષ્ટિ શી તુજ આપુ વીર! સમજે સાન કહું જે ધીર,
ચોવીશ તત્ત્વ તુજ મુજ દેહ, તેમા જો ન કરો સદેહ. ૮
જે શુદ્ધિવડે કહું છું હું, તે શુદ્ધિવડે ગ્રહે છે તું;
જે મનવડે તેં માન્યો ગુરુ, તે મનવડે હું ઉત્તર કરું. ૯
માયે તો માને છે જે, મનવોણુ કાષ્ઠ જુદું છે,
તુ શિષ્ય હું મૂઢી દે માન, મને ન જાણીશ ગુરુ નિદાન ૧૦
જે માનિનતા બેથી ગઈ, ચેતનતા ત્યા મૂળગી રઈ;
તે ચેતનતા જે છે વેદ, એમા નથી કરો સદેહ. ૧૧

શિ૦—સ્વામી ! ઈયા તો બોલવા નથી.

શુ૦—મેં એમથી વાણી કથી,

શિ૦—તો સ્વામી ! હું તું ત્યાનો'ય.

શુ૦—એમ એક ગાઠે ફરે છે સોય.

૧૨

દોહરા

શિ૦—એ તો વાત આઘી પ્રભુ, ધન્ય, ધન્ય, ધન્ય, મહારાજ !

કાણુ કહે સદ્ગુરુ વિના, મદન બોધ એ આજ. ૧૩

શુ૦—તે જે કહ્યું કૃપા કરો, પણ વચન તણુ નહિ ઠામ,

એતો આરોપી બોલવુ, પણ સે'જે છે રામ રામ ૧૪

શિ૦—પ્રભુ એ વાતને પ્રીછવા, મેં કીધા અનન્ત ઉપાય;

મહાતુભાવ અંતરથકી, કીણી કૃપા ગુરુનાથ ✓ ૧૫

એ પક્ષે શ્રી ગુરુ તમો, ચિદ કલા પંચભૂત;

ચમતકારની વારતા, જેમ હટે તમારૂં હેત. ૧૬

કે'તા સુણુતા અતિ ધણુ, આજ લમે ગુરુ દેવ,

તેજ વાતે મહાનિધે કાષ, અજગો પ્રગટ્યો બેવ. ૧૭

શુ૦—કેમ કહે છે મહંત તું ? મહાન ગતિ અતિ જીવ;

તુજ મુજમા અન્તર કરો, જેમ દીવેથી પ્રગટે દીવ. ૧૮

ચોપાઇ

પાય બૂત દીસે ચિદ્રૂપ, ત્રણુ ભુનન બાસે તદ્રૂપ.

મહાવાન હવુ મુજને આજ, તેણે ચિદ્રૂપ દીકું મહારાજ. ૧૯

દિયા જાઉં ને ક્યા હું રહું ? શેને ત્યાગું ને શુ હું મડું ?

આત્મા ભરભરી પૂરી રહ્યો, કલ્પાન્તે એકાર્થેય થયો. ૨૦

અંણુ વિના દીસે નહિ અન્ય, આત્મા વિણુ બાસે નહિ મન,

એમ વાંચકને બોલ્યા રઘુનાથ, સિધ્ધ કહે સાબગો ગુરુનાથ !

દોહરા

શિ૦—સ્વામી ! જે દીસતું જેમ હતું, તેમા પડિયો ફેર;

જેમ ભવ પ્રગટે અભિનવો, તેમ ફેર અનુભવની સે'ર. ૨૨

ગૃહની અથવતા ઉપજે જેમ, માદક ભક્ષણે ભૂર;
સ્વા સરખું મદારાજ ! છે, શું ચઢી આવ્યું પૂર ! ૨૩

ચોપાઈ.

ગુ૦—નો'યે સિધ્ધ અથવતા પુત્ર ! જાણી લે એ આત્મ સૂત્ર;
જીવજુદિનો ચયો વિનાશ, આત્મતાનો ચયો પ્રકાશ. ૨૪
અણુ દ્વો હોય જેમ અવતાર, તેની પ્રકૃતિ રહે તે કાર;
જ્યારે પ્રગટ્યું અનુભવ અંગ, ત્યારે ફરીયા સંવળા રંગ. ૨૫
શરદ્ નિવૃત્તો દ્વો પ્રકાશ, ત્યારે નિર્મળ જળ આકાશ;
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટ્યું જ્યાં જ્ઞાન, ત્યાં દૃષ્ટ્યું પ્રકૃતિનું માન. ૨૬

દોહરા.

શિ૦—દષ્ટિતત્ત્વ સ્વામી કહો, દષ્ટિતત્ત્વ શું નામ ?
દષ્ટિતત્ત્વ પ્રગટ્યે હોય શું ? જેમ જુદિ બેસે કામ. ૨૭

ચોપાઈ.

ગુ૦—દષ્ટિતત્ત્વ કહું તે જાણ, તારી દષ્ટિનણું એ'ધાણ;
જ્યાં જ્યાં વિચરણ જેવી વિધ, સર્વે ચિદ્રૂપ દીસે નિધ. ૨૮
અગમ અગોચર કહે છે વેદ, તે પ્રત્યક્ષ દેખે છે વેદ;
પાંડિત કહે પ્રકૃતિને પાર, તે દેખે આ દષ્ટિ બાર. ૨૯
ત્રિમોહી રંગભૂમિ સદા, ચિદ્રૂપી નદ નાચે મુદા;
નાના ગુણુ કર્મ રૂપ નામ, સત્ત્વચર સ્વે' આત્મરામ. ૩૦

દોહરા.

કલ્યામાંદો આવે નહિ, તો હું શું કહું હરિરૂપ;
જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આડ્ય સ્વરૂપી રૂપ. ૩૧
તેં પુછ્યું ને દષ્ટિ તત્ત્વ કહો, તેનો ઉત્તર એક;
દષ્ટિતત્ત્વ એનું નામ શું ? તેનો ટાળું હવે મંદેહ. ૩૨

ચોપાઈ.

દષ્ટિતત્ત્વ તે એનું નામ, ને દેખીને દષ્ટે ધામ;
દષ્ટે દેખે તેજ અસત્ય, જાણી તે અનુમાને નૃત્ય. ૩૩

બંને જ્ઞાતનું કહિયે જ્ઞાન, સાબળ કહું તેનું નિદાન,
 એકજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ, બીજું તે અનુમાને જાણુ ૩૪
 તે ઉપર કહું હું દષ્ટાન્ત, ધાર્યે મનને કરી એકાન્ત,
 આયુધ પડ્યા દેખીને જોમ, મન વિચાર આજીને તેમ ૩૫
 આ છે ભુદ તણા હથિયાર, અદિયા કોઈક દશે નિર્ધાર,
 ઉપકરણુ દેખી કંઈયે અનુમાન, એનું નામ અનુમાની જ્ઞાન ૩૬
 એવું જ્ઞાન ધણાને વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તે થોડા લખે,
 દેખી ઈશ્વર આગે વિશ્વાસ, અનુમાન જ્ઞાની કહીયે દાસ ૩૭
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની સુણુ કહું વાત, હસ્તામળ દીસે સાક્ષાત,
 હરતે કંઈક હાટકે તણું, અવતોકતા ગોભિત ધણું ૩૮
 શેનું દશે એમ મિત્તે ચડ્યું, એટલે સુવર્ણ દેષે પડ્યું,
 પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જાણ્યે એહ, કારણ સંમંધી ન મને દેહ ૩૯
 પ્રત્યક્ષ અનુમાનનો બેદ કલો, કે'ને મંદેહ સમૂળા મપે।

શિ૦—શિષ્ય કહે ગુરુ મહારાજ ! ત્રીજી પ્રશ્ન ચરચો તમો આજ ૪૦

ગુ૦—ગુરુ કે' શિષ્ય સાબળ જે ખરૂં, ત્રીજી પ્રશ્નનો ઉત્તર કરૂં.
 તે કહ્યું દષ્ટિ તત્ત્વ પ્રગટે શુ થાય ? હવે કહું તે મહેજે મનમાય. ૪૧
 ન્યારે પ્રગટ્યુ અદષ્ટિ તત્ત્વ, થન્ય કેરૂં કહિમે એ સત્ત્વ,
 પરાત્પર પરબ્રહ્મ ચૈતન્ય જોહ, વસ્તુ નામ ત્યા કહિયે તેહ ૪૨
 વસ્તુતા પ્રગટે જે અમ, ત્રણુ દૈતનો તેને થાય ભગ,
 પ્રાયે વસ્તુનો છે સ્વભાવ, દળે દૈતને થાએ સાવ ૪૩

દોહરા.

શિ૦—ત્રણુ દૈત સ્વામી ! કલો, ત્રણુ દૈત શુ નામ ?
 અને તે દળ્યે તે હોય શુ ? તે દેખાડો હામ ૪૪

ગુ૦—હું તો જાણ કહીશ ખરો, મોગી વાત અગ્રાધ,
 મોટાનો અનુભવ મહા, તે નહિ છીવરને સાધ્ય ૪૫

ચોપાદ

- પહેલું તે ભાવાદૈત નામ, બીજું ક્રિયાદૈત છે નામ,
 દ્રવ્યાદૈત નામ ત્રીજા તણ, સુષુ લક્ષણને વિચારી ભણ ૪૬
- એકમેવ અદ્વૈતજ થહા, કાયાભાવે જુજવા કર્મ;
 ખરેઃ અધ્યાસ લિન્ન લિન્ન ચયો, કહ્યા પૂછ્યાનો ઉત્તર રહ્યો ૪૭
- ત્રણ દૈતનો કહું વિસ્તાર, ધારીશ તો તે એસશે ઠાર;
 દ્રવ્ય કે'તા તે પંચ મહાભૂત, લોક ચૌદ નાના અદ્ભુત. ૪૮
- સચર અચર ચોરાશી લક્ષ, દ્રવ્ય સ્વભાવે જુજવી પક્ષ;
 મનુષ્ય દેવ પશુ-પક્ષી બહુ, એક કે'તા જાણવા સહુ ૪૯
- વિચરણ સમાધિ નહિ એક રીત, એનું નામ તે દ્રવ્યાદૈત;
 ભાવાદૈતની સુષુ કહું વાત, સમગ્રી લેજે મર્મે ધાત. ૫૦
- ભાવાદૈત જાણ્યે તુ પુત્ર ' જે પિંડ સકળ નોંધે એક મૂત્ર,
 પશુ પંખી યક્ષ કિન્નર નાગ, પિંડ સ્વભાવે જુજવા રાગ. ૫૧
- હેતુ વિનાના કારણ વેર, સહજ સ્વભાવે જુજવી પેર;
 મૂષક માર્ગર વ્યાધ ગૌનણે, રોજો સર્પ હસ્તી સિંહ હણે. ૫૨
- મીત્યાદિકની જાણે પેર, સહજ સ્વભાવ ન કારણ વેર,
 માનવ દાનવ તિર્થંક જાત, સકળ પિંડે મોહે એક જાત. ૫૩
- ભાવાદૈત એ સમજ એ તાત, ક્રિયાદૈતની કહું હું વાત,
 કોઈ જળચર કોઈ ચળચર ઠરે, કોઈ પંખી આકાશે ફરે ૫૪
- કોઈ જાણે બગના અગાર, કોઈ દપદ તણો કરે અહાર,
 શાખામૃગ શાખાએ રમે, અનજ આકાશે મીન જળ ભમે. ૫૫
- તેમ માનવમા ક્રિયા જુજવી, કોઈ કેની ન શકે અનુભવી;
 પંખી ગત પશુએ નવ ચાપ, પશુગત દ્રુમે કરી નવ જાપ. ૫૬
- ૪૬ પૃથ્વીથી આકર્ષે તોય, માનવ દેહે તે નવ હોય,
 પ્રત્યેકે ક્રિયા છે જુજવી, વગ ' ત્રિવેકે જે અનુભવી ૫૭
- ત્રણ દૈત દેખાડ્યા તાત ' વળા ઉપજે તો પૂછે વાત;
 ચિત્ત દે જોતા દીસે તેહ, મહા અનુભવથી જાણે તેહ. ૫૮

દોહરા.

શિ૦—શિષ્ય કહે છે હે પ્રભુ ! સંશય મને મહારાજ;

કૃપા કરો તો દાખવું, એ સંશય ટાળો આજ.

૫૯

સ્વામી મેં સાંભળ્યા હતી, કોઈકને મુખે વાત;

જોગ સિદ્ધિ પ્રગટે થકે, અસંભાવ્ય કન થાય.

૬૦

તે અન્ય દેહનાં કૃત્ય કરી શકે, તો મધું મણી ને દેત;

તેને કેવલ્ય પરદેવો તે, કેવો પ્રભુ ! અદ્વૈત.

૬૧

ચોપાઈ.

ગુ૦—કેવલતા પરડી નવ જાય, પરડી ને તે સર્વે માંય;

સિદ્ધિ સકળ માયાનું રૂપ, મુરદાનવ મોહા મુનિ જૂપ.

૬૨

વ્યસન જીવ માયા વશ પડ્યો, કરે ઉપાય સંકરૂપે ચક્રો;

સંકરૂપે ચક્રિયું મન જોહ, પરપંચો દેખે જાડુ તેહ.

૬૩

એક બે વાર કાંઈક તે થાય, ચટક દેખાડી સર્વે જાય;

જોમ વેશ્યા નિર્ધનને તજે, વંદી તે પુનરપિ નવ જાજે.

૬૪

સિદ્ધિ સાધકનો કરે એમ અન્ત, માટે સંત ન ધારે ચંત;

ખીજો પ્રકાર કહું સુણ વીર ! મૂળ મરમ સમજે એમ ધીર.

૬૫

એકમેવ અદ્વૈત કહે વેદ, જ્યાં ખીજો ત્યાં બેદાબેદ;

વાસના સિંગ વિના નોંચ કૃત્ય, કૃત્યે થાય વસના સત્ય.

૬૬

સત્ય વાસના જીવ કેવાય, જરમે જમણુ કરે જવમાંય;

તે-માટે મિથ્યા અધ્યાસ, કેવલતામાં સર્વે નાશ.

૬૭

દોહરા.

શિ૦—સ્વામી ! હું એમ જાણુનો, ને છે એમજ તે સિદ્ધિ;

કેવલતા ને તમો દહી, એ તો છે મદાનિધિ.

૬૮

સ્વામી ! એટલું મેં લલું, ને નામરૂપ પરપંચ;

કાળ કર્મની પ્રેરણા, તે માયા સંચ.

૬૯

જ્યાં રજાં જામે સકળ, મિથ્યા રૂપને નામ;

ને રમૂજ કાંઈ કહી શકો, તો તે દેખાડે દામ.

૭૦

ચોપાઈ.

- ગુરુ—લક્ષાલક્ષ વિવર્જિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્જિત તેહ;
 મન વાણી પામે વિગ્રામ, કોણ કેને દેખાડે દામ. ૭૧
- હું નહિ તુ નહિ ત્યા છે તેહ, જ્ઞાન નહિ જ્ઞાતાને રેય;
 જ્યા કાઈયે કહ્યું નવ જાય, ઈકારાદિક વર્ણ સમાય. ૭૨
- તે ગુરુ શિષ્યને શું કરી કહે, મનવાણીથી અગોચર રહે,
 મન કલ્પે તે બીજી ચાપ, મને ત્યહા હું કહ્યું ન જાય. ૭૩
- માટે શિષ્ય કહું સુણ વાત, સમસ્યાથી તું સમજે ધાત;
 એક વરત બીજું કાઈ નથી, હું છું એમ કેને કે' કથી? ૭૪
- સામુ ત્યા પ્રતિબિમ્બ નવ મળે, વેત્તા વિષ્ય કોણ કેને કથે?
 પોતે કહે ને કહે હું સત્ય, શિષ્ય કરી જો એનું નૃત્ય. ૭૫

હોહરા.

- શિ૦—હું ને તમે ક્યાપ્રયે નથી, જેમ છે તેમનું તેમ;
 શું થૈ શું દેખી કહું જે, આ વાતનું તે કેમ? ૭૬
- જેમ છે તેમ એ મહાનિધિ, પરાપર પરિગ્રહ,
 અણુછતો હું તો માનતો, જેમ થયું હતું તેમ ૭૭
- એમ કહી શિષ્ય લય થતો, પ્રેમે કરે પ્રણામ,
 હું હુંને પ્રણામી કહું, નમો નમો નિજ ધામ. ૭૮
- મહા અનુભવ મહા પૂરુષનો, સાર અહીં કયો અન્ય,
 પરમપદ છે તે વિશે, જે ચાહે એ પંચ. ૭૯
- સંસાર દીર્ઘ રોગને, ટાળવા હોડિ જેહ;
 તેને ઔષધ આ ઘટે, હોય છવ-મુક્ત વિદેહ. ૮૦
- મોહ કળણે કળ્યો કઠ લગી, મનની તજવા ધામ,
 તેને દરિ હોડિ કાઢવા, તો તેને એ પામ. ૮૧
- અજ્ઞાન અર્જુવે માનવી, કુબ્યો ભટકે જૂર,
 હોડિ નિજ શુદ્ધ પામવા, તો તેને આ સૂર. ૮૨

અનંતર આશય મુગતનો. મુમુક્ષુને ઉપાસ્ય,	
મૂરખને કાર્ધ એ નહીં, શ્રીકૃ્ણ વાનર પાસ.	૮૩
ગુરુ-શિષ્યનામે ત્રયએ, જેમા ખડ છે ચાર;	
હરિ ચરણે જેને પાસ કરવો, હોય તે મુલો નરનાર	૮૪
અનંતર જામીએ જે કુતુ', તે અખે કીધો વિવેક,	
દૂપણ-ભૂપણ હરિ લણી, એમી ઉપર વળા એક.	૮૫

इति श्री गुरुशिष्यसंवादे तत्त्वज्ञाननिरूपणत्तम चतुर्थं

खण्ड ॥४॥

(૪) અનુભવખિંદુ

આ પ્રકરણ મને લાગે છે કે અખાના અવળ, મનન, નિદિધ્યાસનના ફળ રૂપે છે. તેમા છત્રીસ છાપામા અખાએ જ્ઞાતમ અનુભવ દેવો હોય છે, અને તેની ખુમારી કેરી રહે છે તેનુ વર્ણન કર્યું છે. આર છાપામા દ્વન્વરુતિ છે. અને એકદર ૪૦ છાપા છે

“ એ છપા છત્રીસ, દીસે છે મર્મની સાનો,

આર કલા દ્વ રુતિ, વેશ તે જ્ઞાદશાનો

આ પ્રકરણને “ખિંદુ” નામ આપવામા અખાએ ઉપનિષદોના નામનું અનુકરણ કર્યું છે અથર્વવેદના કેટલાક ઉપનિષદોમા અમુક વિષયનું એકીકરણ કરી ગભીર અર્થ ટૂંકામા જણાવે છે, તેવા ઉપનિષદોને મિદુ એટલે કેન્દ્રભાવને પામેયો વિચાર-એવુ નામ આપવામા આવે છે, જેમ કે ધ્યાનમિદુ, અમૃતખિંદુ, નાદમિદુ પાછળથી વેદના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જેમા એકત્ર થયુ છે એવા પ્રકરણને ખિંદુનામ આપવામા આવે છે, જેમકે શકરાચાર્યની “દશ”પોઝી” ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની ઠીકાને “સિદ્ધાન્તમિદુ” કહે છે અખાએ અવળુક જે આ મથોના નામ સાબળેલા તે ઉપરથીપોતાના પ્રકરણને ‘અનુભવખિંદુ’ એવુ નામ આપ્યુ જણાય છે મિદુ એટલે ટપકુ નહિ, પરંતુ ગભીર વિચારનું જ્યા એકીકરણ છે એવો મથ સમજવાનું છે.

કુંડલિયા

પરમામ પરમાત્મ દરિ પ્રથમ કર પરણામ,

પરમળ્યોતિ પરબ્રહ્મ સદા, જ્યા નહિ રૂપને નામ.

ત્યાં અણુજોતો, થૈ પરણમુ, વર્ણુવ વાક્યવિનાસ,

જ્યા મન વાણી પ્રહોયે નહીં, ત્યાં જ કહી સત્ત્વે દાસ.

નિર્ગુણમાં ગુણ છતા, આરોપી અખે ઝોચર્યું,
સત્ય સત્ય પરમાત્મા, ત્યાં નહિ એની સ્તુતિ કરે.

૧

છપ્પય

નિર્ગુણ ગુણપતિ નામ, ધામધા ગુણને આત્મે;
સ્તુતિ અંબરાલીત, દ્વૈન નિર્લિંગી નરાત્મે.
ત્યા આરોધ્યા ગુણ ઈશ, શીશ દળે જેને અંબર;
નિકટ રહે અષ્ટ સિદ્ધિ, નિનિ નવને જડુ અંબર,
સુર વિણાધર તે ચક્રે, ચિદ શક્તિ મહા સરસ્વતિ;
જમસો જાણી અખો ગતવે, સર્વાતીત સર્વનો પતિ.

૨

અનુક્રમે કરું એક, જેક છે પ્રપંચ પારે;
તત્ત્વમસિ પદ જેક, તેક કરું વાણી ઉચારે.
કૈવલ્ય ધન્ય જીવ, એવ કરું વિવિધ વિચારે;
અંબરવન મન યાવ, જાવ ગુણ તત્ત્વજ ધારે.
જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય ધર, ખોસે અખો વાણી અમળ;
એ ભાષા બ્રહ્મવિચારવિધિ, સમજે તો નર જગકમળ.

૩

જાણીને જગદીશ, શીશ સદ્ગુરુને નામી;
અવસર છે આ વાર, સાર શીપતી ભજ સ્વામી.
તે જાવું નથી દૂર, હિર અંતર અવશેષી;
દાળ અસન અહંકાર, ચાર રથગ રહો ધરોષી.

ચરણકમળ ગુરુદેવતા, મેવંતા સર્વ દરિ મળે;
જેમ અર્ક તણા ઉદ્યોગથી, અખા અંધકાર સેજ ટળે.

૪

મદાપદ તેજ મદંત, મંતરજાણા જાણે;
ત્યા લઘુ શુધનો નહિ લાગ, વાક્ય વિચિત્ર વખાણે.
મનસા વાચા કાયા, પાપ વણ પંચ વિચરવો;
સગુરો જાણે સંચ, પંચપર અનુભવ ધરવો.
ચિંગ ચનુષ્ય વિજુ અખ, ચિદ્યોનિ ચક્ર દિશ ભરો;
નિરાવંજ નરનાગ સુર, અવગ રહો સન આવરો

૫

નહિ તેજ ને તોય, દોય નહિ અવનિ વાએ;
 આકાશથી આધુ' જેહ, નિગમ ત્યાં નેતિ ગાએ.
 ત્રિગુણ નહિ તે શૂન્ય, પુન્ય નહિ પાપ ન ધારે;
 રક્ત પીત નહિ શ્વેત, શ્યામ નહિ નીલ વિચારે.

ગતિ અવગતિ તે ત્યાં નહીં, તો કહો વિચાર કઈ પેર વદે;
 અંબરવત્ તે ઈશને, ઓળખ અખા સદ્ગુરુ રહે. ૬

દેશ વિદેશ ન જાત, જાત નહિ વર્ણ વિચારે;
 ✕ દશ પદ અષ્ટ ને એક, છેક પરપંચની પારે.
 જાનુ ભુવન મધ્ય વાસ, ઉગ્રસ અંબરથો આપે;
 એ જગત્ જળ જાંજળ, કાળ માયા સિર ચાપે.

આપ અંબુ અંબુજ વિધ, અલગ રહો જળથી અકળ;
 સહેજ વિનાસ થીહરિ તણે, સમજ અખા વરવે સકળ. ૭

મહાપદ્મો એ મરમ, અરણ્ય વિણ ચિદમ્બા દિસે;
 અવશેષે બહુ લોક, જેમ મુખ વિતા અરીસે;
 જેમ દીપકનો એક દેહ, તેહથી ચાપ અનંતા,
 તેમ વસ્ત્રથી વિધ ઉત્પન્ન, અન્ય નહિ આપ નિર્મતા;

ચૌદ લોક સગી કિતરૂં, અંબર આધુ' એમ લહું;
 અખા આપ વિસ્તાર વિધ, જગત્ ભેદ જાણી કરું. ૮

હવે અવનીનો કરું અર્થ, વૃથા રહે અવસર ખોતા;
 એહેને જે સમગ્રાય, કાપ મન સિંધર કરી શ્રોતા;
 ભુન ભુવન વૃક્ષ ધાત, -સાત^૧ વાસ્નાદિક રથે;
 સ્થાવર જંજમ જન, જાત રથૂગ સૂદ્રમ અનુપે;

સુર નર નાગ વૈકુંઠ લગે, દબે દીસે જે સદું;

✕ અખા અવની એક તેમ, આત્મા વ્યાપી રહો જહું. ૯

✕ ચોવીસ તત્ત્વો, પ્રકૃતિ આદિ રહ. અને પચ્ચીસમો પ્રરૂપ.

૧ સાત ધાતુ.

વળી કેહું એક દૃષ્ટાન્ત, શાનિ મન સુણતા પામે,
 પુરૂષે કરીયુ શયન, ઘેન જેમ જામત વામે,
 વધ્યો સ્વપ્ન મસાર, પારણે પોદયો રાજે,
 હય હરતી નહિ પાર, ચાર પ્રિયપુત્ર બિરાજે,
 લક્ષ્મી કોટિ રૂપે અખા, જત જેમ એક વિસ્તર્યો,
 સવાતીત એમ આત્મા, એ પેરે સમરો ભર્યો

૧૦

જેમ વારિધિ કેરૂં વારિ, સકન દિશામા આવે,
 પૃથ્વીપર પથરાય, વનરાજી સડું કુલે ફાલે;
 ઉગરતું રહે અણુ, સર્વ દગ્ધા આવે દાળે,
 તે નામ નહીતું ધરાય, ના'ય સડું મહિમા ભાળે,
 ગર્વ ભરી માજે અખા, સરૂં તે લહે સરિતા સહી,
 જેમ સાગર તેમ શ્રીહરિ વમે, જીવ નદી ચર્ષા હું વહી.

૧૧

જીવ થતા જ જાળ, કાળ ભાષા વશ પડિયો,
 પિતૃ નશ્વ મદ દેવ, સેવતી વણજે જાડિયો,
 ધન દારા સુત માત, તાન જીવિકા વશ વરને,
 અધિક ન્યૂનતા જોઈ, તોય છુટે નહિ મરતે,
 અણુ સમજે અદમેવ વશ, મર્મ ન સમજે મદમનિ,
 પ્રપથમાઢી પડ્યો અખા, જેમ સર્પ પરગે વણુગે દધિ.

૧૨

અકસ્માત ઉદ્દનાગ કાળ જોગે દેહ કરણી,
 તેમ આત્મા ઉઘેત, જ્યોતિ મધ્યે આવરણી,
 જ્યારે ઉપજે ભાવ, સાવ સ્વનતર ચાવા,
 પ્રગટે ભક્તિ વિરાગ, મારગ જડે નિજ ધર જાવા

ચરણકમળ ગુરુદેવને, શુભ જતા મિદ્ ઉપજે,
 સદગુરુ પરમ શોધના, અખા પામી લે વર વિજે.

૧૩

સાન સગી કહે સંત, જત દરિ દેખે જમલો,
 ઉત્તજવમતા જેમ યાવ, જાણ જો કાશગ કમળો,

અહમેવ વર્જિત અંગ, ઝિંગ લિન ચાયે લેખે;
 સમી જામ સકળ વિચાર, પાર મન પામે પેખે;
 આશોએ અંખર વિખે, લીન ચાયે લલ્લે કરી;
 જંત જામ નિજ આલયે, અખા જાળ સર્વે પરહરી.

૧૪

જેમ વર્ષા ઝડપુ જામ, શરદ ઝડપુ રૂડી દીસે;
 દામિનિ દોડી પગાય, વાય મન હજારા લીસે;
 ચહુ દિશ અમકે ચંદ. દંદ જો મનનો ભાગે;
 તેમ ભાગે ભવબ્રાતિ, કાંનિ જેમ દિતાપા આગે;
 વિમળ વધુ હોય વારિ, ચતુરમિંગ દેખી લહે;
 ચિદાકાશ ચિનમય અખા, ધ્યાતા પ્રેય સમરસ રહે.

૫૧

જેમ દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક નદિ દોયે;
 તેમ સેવક સ્વામી જાણુ, વાણી કે'વાની હોયે;
 જેમ મુરજને કિરણ, ચરણ સંમુખ જેમ દેહે;
 તેમ છે આ વ્યવહાર, પાર જો જુવે તેહે;
 જીવન્મુક્તા કહેવાય અખા, વચન ન ભાગે તે સ્થળે;
 ગુરુ ગમે આનોચનાં, સદન્વપણે સરવે કળે.

૧૬

કપાથો કપાયે જામ, કાઈ નહિ કશોજ કે'વા;
 વચન તહા ન સમાપ, જામ કોણ કેને લે'વા;
 ક્યાં છે તે વણુ ઠામ, ધામથી દુર કે નેડો,
 ક્યા છે ઉચ કે નીચ, ક્યા છે મધ્યે કે છેડો;
 કાંઈ અવકાશ નહિ તે વિના, અધિક ન્હૂન નહિ શું કરું,
 સ્વાથી શું કાહું અખા, સ્થામા શુ લાવી ભર.

૧૭

કેને કહું હું મર્ત, તર્ત જો જીવન દેખું;
 કેને કહું હું સ્થૂન, મૂન જો સુશ્રમ પેખું;
 કેને કહું હું મહાભાગ, ભાગ નહિ લીણો કે'વા.
 કેને કહું હું નીચ, ઉચ સ્થળ નહિ કોઈ રે'વા;

વેતા વિશ્વ વિજ્ઞાન વિના, કોણ અખા કેને કહે;
જ્યા નહિ શબ્દ ઉચ્ચારવિધિ, ચિદાકાશ ચિદમા લહે.

૧૮

નહિ સેનારો કોય, દોય નહિ દિવમા ધરવા;
એવું અચરજ એહ, છે નહિ પંચ વિચરવા;
જ્યા નહિ શબ્દોચ્ચાર, સાર છે ત્યાહા જ્ઞાના;
ઉપાય ઉપાયાતર નહીં, તદા છે કાષ્ઠક સાંવા,
આપ મરતા એ અખા, સહેજે સદૃજ સરાષએ;
સેમે સિંગ લાગે થકે, વણુ બોવે શુ ગાઝએ.

૧૯

જેમ રુદ્રન રણુમાય, કરે ત્યા કે કોણુ વારે,
તેમ જાણુવા કર્મ, ધર્મ સદૃ અર્થજ સારે,
તિમિર બરીને પાત્ર-ચક્રી જન રહો ઉતેચે,
જેમ કુસુમ આકાશ, તાસ લહી ધરધર વેચે,
તેમ અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિના, કૃત્ય સકળ જાણે અખા;
મંદમતિ માની રહ્યા, કરતા દીસે પપ્પ પખા.

૨૦

કે કરતા દીમે ગાન, તાનને સાધન માને,
કે વર્ણાશ્રમ અભિમાન, વાન અસમજસ લાને,
કોય સાધે અષ્ટાંગ, સાગ કાયાકૃત જાણે,
કે કરે પૂર્વજ દેવ, સેવ અધિકતા આણે,
એ સર્વે કાય કતેશ છે, મન મનિનના એ સદી,
અખા તકના પાનથી, અમ તાપ ઉપજે નહીં.

૨૧

કેં પડ્ધર્શનના જ્ઞાન, વાત જિહ્વાની અગ્રે,
કેં ઈશ્વર સે પૂજાય, ગાય જય નગ્રે નગ્રે,
કોય કવીર ચાપ, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે,
કોય ચાપ દાનેશ, ઈશ કર્ણોદિક આગે,
તદા લગી જાણે અખા, ન સખી સધળી વાસના,
ધિગનો બાંગ થયા વિના, સર્વે મનની ઉપાસના.

૨૨

ભૂત ભવિષ્યની વાત, સંત કાવ્ય કૈને આપે;
કો કહાવે ત્રિભુવન નાથ, હાથ મુજ ખીડી ધાપે;
કોષ્ઠક સુર તેજીશ, ધણ ને અજ દેખાડે,
કો કરે પ્રીતી કાવ્ય, અંડટાહજ કાડે;

તોએ તે જાણો અખા, માયાએ મર્કટ કર્યા,
પાસના ફેરી કંઠમા, કાળ નાટ્ય સાથે કર્યા. ૨૩

માટે જન તું જાણુ, વાણી લે વિવિધ વિચારી;
તેનો'ય કવિને ગીત, દૈતનું મૂળ મંસારી;
જે કાપે નિજ અંત્ર, ભગ કંઈ ચતુર દેહનો;
તે છે ખાકું એહ, છેહ જે જીવે તું તેહનો;
ગુરુ તણી દષ્ટે જોના અખા, ઘેન તે સરવે વામીયે;
આજ્ય તણું તે પારખું, તે ખાડ શુ ખાતા પામીએ. ૨૪

સર્વે માયા જાણુ, આણુ મન મુજમે કામે;
આપથી ખીજુ તેજ, વિચન રે'છે નિજ ધામે;
જેમ રાજપુત્રનો ન્યાય, ઉપાય ત્યા તેમજ કરવો;
જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠક શ્રાત, તાત લગ પાછે મરવો,
તે માટે અભ્યાસ તુ, કરી લે અખા એ વિવે,
દૈત તણો અભ્યાસ છે, તે ટાળે તમ કે વિવે. ૨૫

જો દેખે ત્રિભુવન ધણ, તોય વિશ વિશ્વા માયા,
જો દેખે સિદ્ધિવત, અંત નહિ અમર કાયા,
જો તું દેખે સ્વર્ગ, વર્ગ જાણે માયાનું
ઉત્તમ મધ્યમ વાત, શાત એ કૃત કામાનું,
પમરું સર્વ મંકેલજે, મને માન્યુ મિથ્યા યજે;
અખા એજ આલોચતા, સુરત સહજ તનમા દરો. ૨૬

મોટા મંદિર બદાર, ચાર દિશ કાચો દાખ્યા,
નીન પીત જડ ગંગ, દંગના ભેદો બાળ્યા;
ઉગ્યો શશિ કા સર, દૂરથી અતિશે અગરે,
દેખાડે બહુ રૂપ, ઘૂપ વિવિધ પેર ચળે;

- અખા ઉપર અવનોતા, તદ્વા તેમનુ તેમ છે,
તેમ નિરોખી જાણુજે, એક વસ્તુ વડે એમ છે ૨૭
નવ લુલીશ તું ઘાટ, નાટ સૌ જાણે ખોટ,
પિંડ તેવુ જગાડ, છાડ સૌ નાનુ મોટ,
સૂક્ષ્મ તેવુ સ્થૂળ, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ નહિ અતર,
નારી કુજર નીર ધીર છે જુએ પટતર,
પૂતળિ જોના જાનતા, પૂતળિમા દષ્ટે પડે,
હસતી તેમ વિરાટ અખા, દિસે જાનના એ વડે ૨૮
એથી આગે ચાત, ધાન હામ આપજ ખાવા,
છાડ પિંડ જહાડ, સ્થૂળ નથી કે ગાવા,
છનને ઈશ્વર દોષ, કોય નથી એણે કામે,
સૌંદર્ય દટાન્ત, જાંત ઇશ્વરને ધામે,
કૈવલ્યમા કોઈ અખા, જુદિખજ પહાને નહીં
એ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દષ્ટાન્તને, માર્ગ ધીન ત શકે મહી. ૨૯
જેમ પર્વતની મોટ, દીમે તેની તે-માટે,
હોય કોય દલ વીર તોયે નિમ્ન એન નાહે,
તે વડે દીમે તેડ, એક ચરમ પરચઠ
નહીં મોનવા લાગ, પણ હમે નહિ કર્મે,
તું એવુ જાણી રહે અખા નિગ જગ મહેજે દશે,
અન્ય ઉપાય જગજ છે, તે ટાળ્યે પ્રોડુ થશે ૩૦
સાધન સર્વ નિચાર, જુદિથી જોને ગોધી,
હું નહિ તું નહિ તેહ નહીં ધર મૂક વિરોધી
શુરુ યા તારો ગુજ, નથી કે છ બીજો જાગવા,
ખાણ સુરજને ટાળ્ય, વાળ્ય અનરમા સગવા,
જેમ છે તેમનું તેમ, અખા ચપુ મધુ કાર્ષ નથી,
આપે આપ આનંદવન, સ્વસ્વરૂપ જોયુ નથી ૩૧
એ અનુભવ પરમાણુ, જાણી જે રાખે હદો,
સમજના સમજય, નવ નિશિ અરકને ઉદો,

એ અનુભવ ભાખ્યો ઇંચ, શીશ નમી પૂછ્યું હિમિયા;
 એ અનુભવ કલો વશિષ્ઠ, તુષ્ઠ થે રધુપતિ બાનિયા;
 એ અનુભવ શુકદેવને, જનક વિદેહે ભાખિયો;
 એ અનુભવ નારદે અખા, વેદભાસ પ્રતિ માખિયો. ૭૨
 એ અનુભવ કલો હંસ, અન્ન સનકાદિક પ્રીતપા;
 એ અનુભવ કલો કપિલ, દિવ દેવદાનિ ઇન્દ્રા;
 એ અનુભવ કલો વેદ, બેદ ને ય્યોદ્ધમે દાડે;
 એ અનુભવ કલો શુકદેવ, બેદ ને સુવ્યોમજાડે;
 એ અનુભવ પરિપૂર્ણ છે, હામ ન હાતું દરિ વિના;
 સુર અસુર માનવી અખા, એ સમગ્રા ત્રિશુ નિર્ધના. ૭૩
 એ અનુભવ કલો કૃષ્ણ, પ્રાન્ન પૂછ્યો ને અર્જુન;
 ગીતા અમૃત પાન, રાન ગંગાજળ મળજન;
 એ અનુભવ કલો બીષ્મ, ધરમ પ્રત્યે પર્વ સાતે;
 એ અનુભવ કલો અવધૂત, શિવ સુત પ્રતિ એકાતે;
 અખા એજ અનુભવ ખરો, જેણે મદાજન નીપના;
 સિંગભંગ થયા વિના, સૌ સાધન કાળની સેવના. ૭૪
 એક અખનું દોજ, બોજ્ય ધૂત નાવે શનથી;
 જેમ પુલીનો આદ્યાર, હાર હીસે બહુ વનથી;
 જેમ બદ્ધનો વેપાર, માર શું કમરે તેહને;
 જેમ આકળની વૃષ્ટિ, અર્થ શું આવે મેંને;
 એમ અણુસિંગી અનુભવ વિના, સાધન જે સર્વે કલ્યા;
 આકર્ણુ રૂળ શોભે અખા, પણ તૂવ ચઇ હિડી ગયા. ૭૫
 પારસનો ધનવંત, અંત જેમ ધનનો નાવે,
 તેને વસ્તુ નહિ દુષ્પ્રાપ, ખાચ પેરે જ્યમ ભાવે;
 જેમ રવિરથ જેમે કાચ, તેહ તો સર્વે દેખે;
 જેમ પંખી મળે લખ કાટિ, જોડીયા નહિ અનજન લેખે;

તેમ મહા અનુભવ આગળ આખા, કૃત્ય સકળ લેખો નહી;
પરબ્રહ્મની ઔદતા, તે રસના ચુ શકે કહી. ૩૬

એજ છપ્પા છત્રીય, ઇશ અનનું ॥ ૭૧૧;
એજ મુધારસ પાન, દેવઅશીનું પીવન;
તત્ત્વગાન ઉપદેશ, લેશ લહી તેહજ ધારે;
જે હરિનો અવનાર, સાર ઝડી તેહજ તારે,
જેમ ઘટ અધ્યે આકાશરે તેમ મંસારી મધ્યમા;
એ આરોપી કહે અખો, જો જાણો તો અવધ્યમા. ૩૭

જાણ્યો નદી કોય જાંત, તન ચુ કાણું ગોઈ;
કેનો કૈ તાન માત, જનમ જ્યા ન મગે છોડ,
છતે અણુછતી વાત, ઘાટ આવે તો આવે;
વાઝય તણો સુન જેહ, તેહ છતી રણુશવે;
અખા એ જ અકથ કથા, સમજી નર સમજી જશે;
મહા અનુભવ આકાશવન, પણ ખેનર સરખો ઉમશે ૩૮

જે મુણુશે નગનાર, સાર વસ્તુ તે સ્હારો;
બ્રહ્મ હેમાળો જેહ, દેહ ગગી જળમા જશે;
જેમ પવને જાય જરાસ, આઝય કીધા વણુ ઉડે;
તેમજ બ્રહ્મ વિચાર, સાર પામે સત ગૂડે;
જે જાણે તે જાણજો, જુદી મને એમ આચર્યું,
નિમિત્ત માત્ર અખો કહે, જે જાણે તેણે કર્યું. ૩૯

આઘ અંત્ય ને મધ્ય, જુદીથી જુઓ વિચારી;
તે તે દેવશ્ય બ્રહ્મ, શ્રમ ન લે નર ને નારી;
એ છપ્પા છત્રીય, દીસે છે મર્મની સાનો;
ચાર કલા ફજસ્તુતિ, વેચ તે બ્રહ્મદયાનો,
સર્વ મગી ચાગીસ અખા, સમજીને ઉરમા ધરે;
ચિદાનંદ ચિદ્ રૂપ તે, શ્રીહરિ મુખથી ઉચ્ચરે. ૪૦

પંચીકરણ ઉપરની ટિપ્પણી.

પૃ. ૮૭ “સર્ગંગમૂત્ર દીપ્તે પચ્ચિદ્ધ.”

પંક્તિ ૧ પરચદ્ધ ન્થરે જનમાત્રા અને તેનાં પરિજામેમાં પ્રવેષ પામેલું સમન્નય છે ત્યારે તે મળિઓની માળામાં જેમ મૂત્ર પેડેલું અનુભવય તેમ “સર્ગંગમૂત્ર” જેવું સમન્નય છે. આ સર્ગંગમૂત્રને સુગ્રાત્મા અથવા દિરણ્યમર્મ-જેવું રાત્રીય નામ આપવામાં આવે છે.

પૃ. ૮૮ “અનુભવ ન વયે સમન્નયા પચે”

પંક્તિ ૧૭ ઈન્દ્રિયોના વિભાગ અને વ્યાપાર જલ્પ્યા વિના અપરોક્ષગાન ઉદય થતું નથી. સમન્નય એટલે પરોક્ષગાન અનુભવ એટલે અપરોક્ષગાન.

પૃ. ૯૯ “દ્વે કદ્દ અંતઃકરણો બેદ”.

પંક્તિ ૧૧ બેવ=વિભવ, વિગત.

પૃ. ૯૯ “ઝેલી ઉત્પત્તિ પાછગ લે.”

પંક્તિ ૧૬ પ્રથમ ઉત્પત્તિ અથવા વિકાસક્રમ, પછીથી ક્ષય અથવા મહાયક્રમ. લે=ક્ષય.

પૃ. ૯૦ “વાસનાનું કારણ ચૈતન્ય મુચંગ..સમગ્ર રહેતો યાવ વિદેહ”

પંક્તિ ૯-૧૦ દેહના ચાર પ્રકાર ઉપર કહ્યા છે:-(૧) કેવલ્યદેહ, (૨) કારણદેહ (દિદચૈતન્યધામ), (૩) વાસના સિંગદેહ, (૪) રથૂવદેહ. આ ચારે દેહમાં સર્ગંગ મૂત્ર પરમચૈતન્ય નવા નવા રૂપમાં પ્રકટ થાય છે, અને તે રૂપોમાં કાર્ય કારણનો નિયમ પ્રવર્તે છે. જો આપણામાં વિગતરીર પોતાની મુલ્યકર્મની વાસનાથી રંગાયેલું ન હોય તો રથૂવરૂપ કાર્યમાં આપણે આવવું ન પડે; વળી વાસનાથી ભરેલું વિગતરીર જો અવિદ્યા અજ્ઞાન અજ્ઞાન બીજ ન હોય તો સિમ રૂપે

કુટુંબ નથી, એટલે કે ચૈતન્યના આભાસવાળું અત્તાનનીજ (તેને “દેહ ચૈતન્ય ધામ” અખો કહે છે) ન હોય તો વાસનાના અકુરો ઉગે નહિ; છેનરે એ દૈવસ્વદેહમા વાસ કરી રહેનાર ધર્મજ્ઞ ચૈતન ન હોય તો પ્રત્યેક પિંડમાં અત્તાનથીજ રહેતું છે તે સ્ફુરણવાળું અથવા આભાસ-વાળું થાય નહિ આ પ્રમાણે ઉડામા ઉડુ ઈશ્વર ચૈતન્ય, જેને સમજાણ સાર માન દૈવસ્વદેહવાળું કહીએ છીએ, તે પ્રથમ દેહચૈતન્ય રૂપે અવિદ્યા અથવા અત્તાનના અણુમા જીવ રૂપે જામે છે; તે સવાસન નિગદનો વિકાસ કરે છે; તે મિગદેહ સ્થૂળદેહના ઘટક અણુઓમા પ્રવેશ પામી જન્માદિ વિકારોને પકટ કરે છે, આ પ્રમાણે કારણદેહ (દેહચૈતન્યધામ), વાસનાપિંગ એટલે સુદ્ધદેહ, અને સ્થૂળ-દેહ—આ ત્રણેમા મૂલ પરમચૈતન્ય એકધારાની પેઠે (સુચંગ) ઉતરી આવે છે ઈશ્વરચૈતન્યની પીડમા રહેતું કાર્ય-કાર-ણભાવ વિનાનું શુદ્ધ પરમચૈતન્યને જેઓ અનુભવે તેઓ સદેહ છતાં વિદેહ છે.

દેહ ભાવના પડે, પૂર્ણપર વિચાર કયાં વિના, ઇન્દ્રિયો અને મન વિષયસંસ્કારને એકદમ પકડે તેવા ચિત્તના વન-જીવે વાસના કહે છે. આ વાસનાઓ કર્મના સંસ્કાર ઉપે હોય, રાગાદિ કલેશના સંસ્કાર રૂપે હોય, અથવા જ્ઞાનના સંસ્કાર રૂપે હોય કર્મસંસ્કારો કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે, કલેશમંડકારો ચિત્તનો ક્ષોભ કરી સુખદુઃખ ઉપજાવે છે, અને જ્ઞાનમસ્કારો સ્મૃતિઓને જગવે છે. કર્મ, કરેશ અને જ્ઞાનના મસ્કારો અથવા વાસનાઓથી ગમાયેલું ચિત્ત સસારી દશાને ટકાવી રાખે છે. વાસનાયુક્ત નિગદરીર હોય ત્યાં સુની જન્ન મરણની પરંપરા અટકતી નથી, ન્યારે “અણનિગી” ચિત્ત જને ત્યારે સદેહ હોઈએ તોપણ વિદેહભાવ અનુભવાય છે.

પૃ. ૯૦. “પંદર તત્ત્વોનો દેહ તે સ્થૂણ, નવ તત્ત્વનું વાસનાત્રિગ મૂલ.”
 પંકિત ૧૫ પાંચ મદામૂતના અણુઓ, પાંચ ગાનેન્દ્રિયો, અને કર્મેન્દ્રિયોના અણુઓ મળી પંદર તત્ત્વો વડે સ્થૂણદેહ ધડાય છે; પંચભૂતની અપંગીકૃત પંચન-માત્રાઓ, અને મન, છુદ્ધિ, ચિત્ત અને અદંકાર મળી ચાર અંતઃકરણો મળી એકંદર નવ તત્ત્વો વડે વાસનાત્રિગ શરીર ધડાય છે. ચૈતન્યમાત્રા વડે ત્રીજો કારણદેહ ધડાય છે, અને શુદ્ધ કૈવલ્યરૂપ તે ચોથું શરીર જેમાં નારાયણનો વાસ છે. આ પ્રમાણે સ્થૂણમાં પંદર, ત્રિગમાં નવ, કારણમાં એક, અને મદાકારણમાં એક મળી એકંદર ૨૬ તત્ત્વોનો વિન્યાસ અખિ આ સ્થાને કરે છે.

પૃ. ૯૦ “વાસના છે તે ચૈતન્ય વડે, તે તે સર્વ કૈવલ્યને ચડે”
 પંકિત ૨૨ દરેક ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને મજદ આપે છે, અને તે વડે ઇન્દ્રિયો મંત્રકારોને વાસના પુરીમાં લાવે, અને વાસનાપુરીમાં સુતેશે. “પુરુષ” તે ભોક્તા યર્ષ ભોગવે, અને જો તે કૈવલ્યને પોતાના સ્વરૂપે આજખે તો તે ભોક્તાના અભિમાનવાળો ન થાય, અને મંત્રકારનાં પુલો મૂલ ચૈતન્યને અર્થે. ઉદાહરણ તરીકે ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો સ્વામી અધિદેવ વાયુ તે સ્પર્શગ્રાહનો ઉદ્ય કરી સ્પર્શના મંત્રકારને અપંગીકૃત પંચભૂત માત્રા પૈકી સ્પર્શત-માત્રામાં વાસના રૂપે સ્થાપે; આ વાસના પ્રત્યક્ચેતન એટલે જીવને પહોંચાડે, અને તે સર્વ કૈવલ્ય ભાવવાળા શુદ્ધચૈતન્યને પહોંચે. “ચૈતન્ય વડે વાસના છે”-એટલે કે પુરુષના-પ્રત્યક્ચેતનના-જીવના પ્રયોજનને અર્થે એટલે ભોગ અર્થે સ્પર્શવાસના ■ એમ સમજવું. જો ભોગવાસના જીવનની છૂટી જાય તો આ મંત્રકાર ઈશ્વરાર્ષણ થાય અને તેથી તે કૈવલ્યને ચડે”-એમ કહેવાય. કર્તૃત્વાભિમાન

વિનાના કર્મો બોક્ષત્વ અભિમાન પ્રકટ કરી શકના નથી, અને ધર્મવિરોધી થાય છે.

૫. ૯૧ “તુરીયાને મળે ત્યારે જીવંતજે, કેવલ્યમાહી તે ત્યા બળે.”
પંક્તિ ૯ જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળું આપણું રૂપ છે આ જાગ્રત્ જ્યાં સુધી કાચમ ગદે ત્યાં સુષુપ્તિ જીવંતજે ટકે છે; પરંતુ આ ત્રણે અવસ્થાથી પર ચોથી બ્રૂમિકામા સાક્ષી પદે રહુરવું ચેતન્ય તે હું જુ એવું જ્ઞાન ઉદય થાય ત્યારે જીવંતજે છે, અને કેવલ્યપદમા વાસ થાય છે.

૫. ૯૧ તથા અવસ્થાનો સુધો જોગ.....
પંક્તિ ૧૦-૧૨ જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, અને તુરીય અવસ્થા-

આપણી જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, અને તુરીય અવસ્થા-ઓની વિશેષ અભિવ્યક્તિ અનુક્રમે-(૧) નેત્રમા, (૨) કંઠના પૃષ્ઠ ભાગમા (૩) હૃદયમા અને (૪) બ્રૂમધ્યમા થાય છે. આ પિંડના સ્થાનોમા અભિમાન વિશેષરૂપે તે તે દશાનું થાય છે. યોગમાર્ગે ધારણા કરનારને આ વિશેષ ચેતન્યની અભિવ્યક્તિ થતી સમજાય છે. સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રાણીઓને જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થા અનુભવમા આવે છે. પણ જ્યાંસુધી જાગ્રત્મા જાગ્રત્, જાગ્રત્મા સ્વપ્ન, અને જાગ્રત્મા સુષુપ્તિ-એવી ત્રણ પેટા અવસ્થાઓ લૌકિક જાગ્રત્મા અનુભવપાતી નથી, ત્યાંસુધી તુરીય અવસ્થાની કલ્પના સરખી પણ ઉડી શકતી નથી. આ કારણથી તે તે અવસ્થાના ધારણાના સ્થાનો નક્કી કરવામા આવ્યા છે, અને તેમાં વેદાંત શાસ્ત્રે યોગ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો છે.

૫. ૯૨ “જતે જાય કેા અવગતિએ જાય.....”

પંક્તિ ૪-૫ વાસનાના સ્વરૂપની સમજણ સારી જુઓ ૫. ૯૦ પંક્તિ ૯-૧૦. ઉપરની નોટ. વાસના એટલે કર્મ, કલેશ, અને

જ્ઞાનના મંડકારો જે આશ્રયમાં અથવા આનંદમાં રહે છે તેને નિગ કહે છે. આ લિંગનો બદિર્મુખ પ્રદેશ મધુન્દેદ પ્રતિ વળતો છે, અને અતર્મુખ અથવા મૂલ પ્રદેશ કેવલ તરફ દગનો છે જ્યારે વાસનાયુક્ત લિંગ બદિર્મુખવેગવાળું થાય ત્યારે જન્મમરણ થાય, જ્યારે તે અંતર્મુખ વેગવાળું થઈ કેવલ પદમાં રહે ત્યારે મોક્ષ થાય જેમ બરાસની ડાબણી ઉઘાડીએ એટલે બરાસ ઉઠી જાય, તેમ મૂલ ચૈતન્ય વિગાલમાંથી પીડમાં રહેતું ઉઘટે ત્યારે વાસના ઉઠી જાય, એટલે બવગનદ જન્મમરણ ન પ્રકટાવે.

પૃ. ૮૨ “ભરણું નીચે તે ઝરી નીસરે પાછળ ઉમેરો ફોણુજ કરે.”
પંક્તિ ૧૧ વાસનાને લય થયા પછી મુક્ત પુરુષનો દેહ ટુવનો વ્યાપાર કરતો રહે છે, પણ તે વ્યાપાર ખપી જવા અર્થે હોય છે, નહીં આજ્ઞાના એટલે નવા દેહના પ્રકીકરણ કરાવવા અર્થે હોતા નથી ઉદ્ઘાદરણ તરીકે જેમ કાયા ધડામાં ભરી રાખેલું પાણી ઝરી બહાર નીકળી જાય અને બાંદર કોઈ નવા પાણીનો ઉમેરો કરે નહિ તો પુનઃ પાણી તે ધડામાંથી મળતું નથી, તેમ વર્તમાન દેહનો નિર્વાહ કરનારી વાસના સરી જાય અને નિગ શરીરમાં નવી વાસનાઓ બરાવા પામે નહિ તો પુનર્જન્મને અવકાશ રહેતો નથી

પૃ ૮૨ “ઈશ્વર્યેન ઉપજે કદાચ, તદા ન હોએ વૈખરી વાચ”
પંક્તિ ૧૩ મુક્ત પુરુષનો દેહવ્યાપાર વાસનાવય પછી ચાલે છે, અને તેની પ્રવૃત્તિમાં કેટલાક ઈશ્વરના ચિન્હ એટલે ઐશ્વરી શક્તિ પ્રસંગે જોડે છે આ ઐશ્વરી ચિન્હથી રીતે પ્રકટે છે તેનું વર્ણન વૈખરી વાણીથી થઈ શકતું નથી.

પૃ ૮૨ “પરાપરવતી મધ્યમાં વૈખરી, એમાં નિગની શક્તિ ખરી
પંક્તિ ૧૫-૧૮ બહાર આવે ઘોષ વેરાય, ઉત્તમ મધ્યમ શબ્દ આપ્યા જાય”

અર્થાત્તેનન્ય અર્થ રૂપે અને શબ્દરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમાં શબ્દશબ્દ વાચક બને છે, અને અર્થશબ્દ વાચ્ય બને છે. શબ્દશબ્દ ગ્રાહીમાત્રમાં બીજા રૂપે વિદ્યમાન હોય છે અને અર્થાત્તેનન્યને બહાર દાટવા અથવા વિચારવા મથે છે. આ શબ્દશબ્દના વાચક બળને વાક અથવા વાણી નામ આપવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાણી અથવા શબ્દને આપણે કેવળ ધ્વનિ અથવા નાદ રૂપે સમજીએ છીએ. પરંતુ ધ્વનિ અથવા નાદ જ્યાં સુધી વાચક એટલે કે કોઈ પણ અર્થનો બોધક થાય નહિ ત્યાં સુધી તે કેવળ અવાજ ગણાય છે. જ્યારે બોધક થાય ત્યારે તે ધ્વનિ વાચકશબ્દનું રૂપ પકડે છે. આ વાચકશબ્દની ચાર અવસ્થાઓ હોય છે. (૧) પરાવાણી જેમાં શબ્દ (વાચક) અને અર્થ (વાચ્ય) સંયુક્ત દશામાં હોય છે. આ વાણી એક ચણાના દાણા જેવી દેહીએ તો ચાસે. જેમ ચણાના દાણામાં બે દળ છતાં એક છાંડમાં બંને ગ્રુમ રહે છે, તેમ પરાવાણીમાં વાચકઅંશ અને વાચ્યઅંશ સંયુક્ત દશામાં હોય છે. આપણા ઘણા મેથે આ પરાવાણીમાં ગ્રુમ રહે છે, અને તેથી તે વાણી જાનવાળી દશાના ઉંજરાથી ઉંડી હોય છે. (૨) આ વાણી જ્યારે ભુદ્ધિના મથનથી ક્ષોભ પામે છે ત્યારે જેમ બીજા ભૂમિમાંથી જાગી નીકળે અને બે અંકુર કાઢે તેમ શબ્દ અને અર્થ એવા બે દળમાં પ્રકટ થાય છે. એટલે જીવ વાચકશબ્દ અને વાચ્ય અર્થને ભુદ્ધિમાં સમજી શકે છે. આ વાણીને પરવંતીવાણી કહે છે જેમાં શબ્દ સાથે અર્થનું સ્પુરણ થાય છે (૩) આ વાણી આગળ વધી પ્રાણના વેગ વડે મુખના વાણીના રચાનને અદરથી ક્ષોભ આપે છે, અને અર્થમય વિચારને જીવ અદરથી ઉચ્ચરિત શબ્દના રૂપ વડે સમજે છે. આ વાણીને મધ્યમાં વાણી

કહે છે. (૪) ત્યાર પછી મધ્યમાવાણી અંતઃસંજ્ઞાનું ૩૫ બદ્ધી જાદારના માણસ સમજી શકે તેવી વર્ણ, પદ, અને વાક્યના રૂપમાં કહાદિ રચાનો સાથે અથગાઈ વૈખરી રૂપે જાદાર આવે છે. આ વૈખરીવાણીમાં ઘોષ એટલે નાદ વેરાય છે અથવા ખરે છે.

આ ગ્રાણ્ય વડે પ્રકટ થતી વૈખરી વાણી મન સાથે વૈદ્ય પામતી મધ્યમા વાણી અને શુદ્ધિ સાથે રજ્જરતી પશ્યંતી વાણી, અને શબ્દાર્થના સંમિશ્રણરૂપા પરાવાણી ત્યાંસુધી જિગશરીર હોય ત્યાંસુધી જીવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. આ ચાર પ્રકારની વાણીના વેગ પાંચ તન્માત્રાના દ્રવ્યમાં અને ચાર અંતઃકરણમાં વહે છે, અને તેથી જિગની તે ખરી શક્તિ છે. જીવના કારણ શરીર સાથે પશ્યંતી, વાસનાજિગ (સૂક્ષ્મ) સાથે મધ્યમા અને રથૂય શરીર સાથે વૈખરી જોડાયેલી રહે છે. મદાકારણ શરીર સાથે જોડાયેલી પરાવાણીની પારથી એટલે શુદ્ધબ્રહ્મચેતન્યના જ્યોતિર્મય વેગ વડે કારણ જિગ પોસાય છે, અને તેના પોષણથી વિચારના તરંગો ઊછળે છે. આ વિચારના તરંગોનું વહન કરનાર નાદ અથવા ઘોષ છે. તે અકારાદિ વર્ણનું ૩૫ પકડી પદરૂપે અથવા વાક્ય રૂપે વૈખરી વાણીમાં પ્રકટે છે, અને તે દ્વારા આપણે અન્યને આપણા જાવો જણાવી શકીએ છીએ. આ વૈખરી વાણી અનેક પ્રકારના પદો અને વાક્યોને રચે છે. આ શબ્દબ્રહ્મનો વિસ્તાર નાનાજીવથી તે હેઠલે રેકુંઠવાસી વિઠ્ઠલપર્યંત એકજ નિયમ વડે ચાલે છે. હુંકામા ઇશ્વરથી માંડી મુદ્ર માત્રી જેવા મદાર્થનો જોય વાણીદ્વારા ચાલે છે.

પૃ. ૯૨ “અવાચ્ય કહાવે કૈવલ્ય ધામ, તે અવ્યાકૃત માપાનો વિશ્રામ.
પંક્તિ ૨૩ ૨૪ અવ્યાકૃત વિષે કૈવલ્યનું જ્ઞાન, તેજ ધરો ઇશ્વરનું જ્ઞાન.”
પરાવાણીની પારનો પ્રદેશ તે અવાચ્ય. તેમાં શુદ્ધ અથવા

કેવલ જ્ઞાન ચૈતન્યનું ધામ છે. તે વિશાલ નદિ પામેલી (અવ્યાકૃત) માયા જોમા નામ, રૂપ, અને કર્મ-ગુણ-ધીજરૂપે રહેલા હોય છે તે ચૈતન્યના આભાસને પકડી રાખે છે. શુદ્ધ જ્ઞાનચૈતન્ય માયામા વિશ્રામ પામી તેને વ્યાકૃતનાકાર દરવા મથે છે, અને તેજ અવ્યાકૃતને વ્યાકૃત કરનાર ચૈતન તે હિમર કહેવાય છે શુદ્ધ જ્ઞાન અથવા પરબ્રહ્મ વાચીયી ૫૦ છે, ત્યારે મગુજ્ઞ જ્ઞાન અથવા અપરબ્રહ્મ વાળી વડે વ્યક્તિ થાય છે.

૫. ૬૩ અદ્વાંતના લિંગ શરીરના અધ્યક્ષ ચેતનને સુત્રાત્મા કહે છે; પંક્તિ-૧૪-૨૦ અને તે મહાસત્ત્વ અથવા મુખ્ય જીવ કહેવાય છે.

પરમેશ્વરની કાયા પાચપ્રાણ, દશધન્દ્રિય, અને મન તથા બુદ્ધિ મળી સત્તર તત્ત્વની ઘડાયેલી હોય છે. આ દ્રવ્યો અપંચીકૃત અવસ્થાના હોવાથી સર્વ સ્થૂત પદાર્થોમા તેના વ્યાપારો ચાલી શકે છે.

જીવની કાયામા ૪૯ તત્ત્વો પ્રવેશ પામે છે; અને તે તત્ત્વો પંચીકૃત અવસ્થા વડે મિત્ર જુમિકાના હોય છે.

૫ મહાભૂતના અણુઓ, ૧૦ પ્રાણો, ૫ કર્મેન્દ્રિયો, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ૫ સજ્જાદિ ત-માત્રાઓ, ૪ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અદ્વંકાર એ ચાર અંતઃકરણો, ૧ સર્વને પોતામા ગર્ભરૂપે રાખનારી હિંદરની મયા શક્તિ, અને ૧૪ ધન્દ્રિયો—દસ જ્ઞાન અને કર્મની, અને ચાર અંતઃકર્મણુ મળી ચૌદ ધન્દ્રિયગણના અધ્યક્ષ દેવો—મળી ૪૯ તત્ત્વો જીવના પિંકમા ગણાવ્યા છે.

૫. ૬૩ પંક્તિ ૨૧-૨૨] પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અને
૫. ૬૪ પંક્તિ ૧-૪] સમાન—એ પાચ મુખ્ય પ્રાણો છે.

નાગ, કૃમિ, કુકર, દેવદત્ત, અને ધનજય એ પાચ ગૌણ પ્રાણો છે.

પ્રાણાદિ મુખ્ય પ્રાણોના સ્થાનો હૃદય, શુદ્ધ, સર્વશરીર, કંઠ, અને નાભિ એ પ્રમાણે અનુક્રમે છે. નાગાદિ ગૌણ પ્રાણો દેહની અમુક જોશ પ્રમંજે પ્રકટ થાય છે. ઉદગાર વખતે નાગની કવા જાય છે, અને તે પ્રાણ પૃથ્ઠવંશના છેડામા રહેલી સુષ્ક કુંડલિની શક્તિને વળગી રહેલો હોય છે; કૃમિ નામનો પ્રાણ આખોને ઉધાડવાનો વ્યાપાર કરે છે. અજો તેનું સ્થાન મૂલાધાર એટલે પૃથ્વીના ચક્રમા મણે

છે; કૃષ્ણ પ્રાણને અખો “કુર્કટ” કહે છે, અને તેનો વ્યાપાર મુધાને ઉત્પન્ન કરવાનો છે. આ મુધાનો વેગ સમગ્ર શરીરના અણુઓમા ફેલાય છે તેથી અખો તેને સકળ સાધામા ગણે છે. દેવદત્તપ્રાણ બ્રહ્માનું ખાવાના વ્યાપારમા પ્રકટ થાય છે, અને સમગ્ર ત્વચામા તેની વ્યાપ્તિ ગણવામા આવે છે. ધનંજય પ્રાણ સમગ્ર શરીરમા વ્યાપી રહેલો હોય છે, અને મરણ પછી પણ તેની સ્થિતિ દેહમા કેટલોક સમય રહે છે. ધનંજયની ઉપયોગિતા હોડવા વિગેરેમા જણાય છે.

૫. ૯૪ પંક્તિ ૧૩ ઊંઠ = સાડાતણ

૫. ૯૪ પંક્તિ ૧૬ “તુર્યાનુસ્થાન સકુને જોગવે.”

તુરીય અવસ્થા ખરી રીતે જામત્. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણેમા, તથા તે ત્રણના નેત્ર, કંઠ અને હૃદય-એ ત્રણ અભિવ્યક્તિના સ્થાનોમા ખેંચેલી અથવા ગુંથાયેલી (અનુસ્થાત) હોય છે.

૫. ૯૫ “શ્રવેશ્વર કહેવા નવ રણો,

પંક્તિ ૬-૭ જ્યારે અપચીકરણને પારે ગયો.”

ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે શ્રવની કાયા પચીકૃત તત્ત્વોની છે અને ઈશ્વરની કાયા અપચીકૃત તત્ત્વોની છે એ બંને બાવે વિશાલ છે, ત્યારે “અપચીકરણ”ની પારે ચૈતન્ય પહોંચ્યું કહેવાય. જ્યારે શ્રવ ઈશ્વરપદમા સાધુજય પામે ત્યારે પચીકરણની પારે ગયો કહેવાય, જ્યારે ઈશ્વર પદમાથી સાક્ષીપદમા દૈવસ્વભાવે રહે ત્યારે અપચીકરણને પારે ગયો કહેવાય.

૫. ૯૫ “તે હઠકાર અન્યાકૃત અંકાર”.....

પંક્તિ ૧૩ જુઓ આજેગીતા કડવું છે.

૫. ૯૫ પંક્તિ ૧૯ “ચૌદ લોકે જોકે વૈરાટ, તેમા ચાર ખાણના ધાટ.”

સાન પાત લ, તથા જી, જીવરૂ, સ્વરૂ, મદરૂ જન, તપ

અને સત્ય એ સાત લોકે મળી ચૌદ લોકમા વિરાટ પુરુષ
પડે છે. તેના શરીરમા જરાયુજ, સ્વેદજ, અહન અને
ઉદભિન્ન એવી જીવના દેહોની ઉત્પત્તિની ચાર ખાણો છે

૫ ૯૬ "સ્થૂનને જોતા નાવે પાર, અનાર કેતરે લાધે સાર "

પદ્ધિ ૩ વિરાટ રૂપી મોટા જામરડા જેવા વૃક્ષને જોયે તો પાર આવે
એમ નથી, પરંતુ જેમ અનેનાસના ફળ ઉતારી લઈ
સ્વાદ લઈએ, તેમ આ વિરાટના વ્યાપક શરીરમા ચૈતન્યની
એટા સમજી લઈએ તો આ જલ્દાને લગતું જ્ઞાન મેળ-
વવાની મહેનત સફળ થઈ જણાય "અનાર"ને બ લે "અતર"
પાક મળે છે તે વધારે ઉચિત લાગે છે

૫ ૯૬ "ત્રિપુગી રહિત તે છેજ અનામ્ય,

પદ્ધિ ૧૧ તત્ત્વમસિ પદ સાધ્યુ સાચ

જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્યે-એ ત્રિપુગીથી પગ લાગીથી વર્ણવી
શકાય નહિ તેવું જીવન્-મુક્તાનું પદ છે તેવા જીવન્-મુક્ત પુરુ-
ષેજ સત્ (તિ) એટલે ઇશ્વરપદ, અને ત્વમ્ (તુ) એટલે
જીવપદ એ બેનો અભેદ જે અસિ (હુ) કિય પદથી જણા-
વવામા આવે છે, તેનો અનુભવ કરી કહેવાય

૫ ૯૬ "મદાપદ માહે કલ્પ્યુ તું દૈત, તે સમજાપાથી થયુ અદૈત,

પદ્ધિ ૧૩ ૧૪ અહ જલ છે શબ્દજ વિના, એમ સમજે વેતા અખા
આપના "

શુદ્ધ જલવસ્તુમા અધ્યારોપ વડે જે વિશ્વનુ દૈન પ્રકટ
થયુ હતું, તે સત્ય સમજણ વડે-એટલે અપનાદ પડે-દૂર
ચવાથી અદૈતપદ પ્રકટ થાય છે આ અદૈતપદનો અનુભવ
વાણીમા 'હું જલ હુ એમ આપણે માત્ર બોલી દેખાડીએ
છીએ, પરંતુ ખરી રીતે અનુભવી પુરુષ આવા શબ્દનો
પ્રયોગ ક્યાં વિના મૌનપણે અનુભવ કરી શકે છે આપના
એટલે પોતાના સ્વરૂપના વેતા એટલે જાણનારા શબ્દનો
આશ્રય લીધા વિના જલદૈત અનુભવે છે

ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ-દિગ્ધણી.

પૃ. ૯૭ “મન તુર્યાતીત કહેરાય”

પંક્તિ ૧૮ આપણુ મન સામાન્યરીતે જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિમા
જ આવ કરે છે, અને તેમા આત્મપદની છાયા ઉતરે છે.
આ ત્રણ અવસ્થાના મનને “સમના” સ્થિતિ કહે છે
આ ત્રણ અવસ્થાથી પર પદને તુરીય એટલે ચોથી અવસ્થા
કહે છે આ અવસ્થામા આપણા સાક્ષીસ્વરૂપનું જ્ઞાન રહે
છે આ સ્થિતિના મનને સમની અને ઉન્મની વચ્ચે
અવસ્થાવાળું ગણવામા આવે છે. આ ચોથા પદથી પશ્ચ
ચઢીઆતું પદ તે “તુરીયાતીત” કહેવાય છે, અને તે પદનું
મન તુરીયાતીત દર્શુ ગણાય છે. આ પદમા જીવચેતન અને
ઇશ્વરચેતનો બેદ સર્વ શે અળપાય છે, અને તેમા મન
કેવન ઉન્મની બાવવાળું હોય છે, એટલેકે તે બેદભાવના
દોષપણુ પ્રકારના સકલ્પ-વિકલ્પ વિનાનું ચર્પ જાય છે

પૃ. ૯૮

પંક્તિ ૨ “અકર્યાની કલિએ વસ્ત”=અલ્પવસ્તુ સ્પર્શને સ્થાને સમજવી.

પૃ ૯૮. “તત્ત્વ ઉધરી અગા કરે, શેરમામ ચેતન ઉગરે”

પંક્તિ ૧૫ પાચ તત્ત્વને જ્ઞાન કરનામા આવે તો તેમા પહેલો
પુરુષ-ચેતનનો અસ જાદનાકીની રીતે શેષ રહે, અને તે
પોતાનું ગુહ સ્વરૂપ છે એમ સમજાય

પૃ ૯૯ “જૂન કલ્પોન જાણે જે કોય, સ્વય આત્મા બળીએ સોય”

પંક્તિ ૮ આ જગત્ પચમૂનના તરંગો છે એવું જે કોણ સમજ
જાણે, તે પોતાના અત્માના નિરાશા સ્વરૂપને સમજી શકે
જ્યાંતુ સી જૂનના વિકારોથી આત્માનો વિવેક ન થાય ત્યા
મુખી અનાત્માને આત્મા માનવ નું થાય, નેવે વિવેક ઉપડયા
પડી અનાત્મા તે જૂનરિનાસ, અને આત્મા તે અપણુ
ગુહ રૂપ એવી સમજણુ ઉપડે.

પૃ. ૯૯ “ઉપર સૂતળને ત્રિવ સર્ગ, પંચસૂતનો જાણે વર્ગ.”
 પંક્તિ ૧૦ આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ-એ ત્રણ લોકમાં જણાતી
 સૃષ્ટિ તે પંચસૂતના વિશિષ્ટ કાર્યો (વર્ગ) જાણવા. ત્રિવ=
 પોકળ, ગુદા, પાતાળ.

પૃ. ૯૯ “અવિગતથી ત્રણ ઉપ-યુ સાર.”
 પંક્તિ ૧૫ અવિગત=અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત. જે દ્રવ્યમાં નામરૂપનું
 પૃથક્કરણ થયું છે તેને વ્યાકૃત કહે છે. અવ્યાકૃતનું બીજું
 નામ અવ્યક્ત અથવા મૂલ પ્રકૃતિ, એટલે ત્રિગુણના સામ્ય-
 વાળું કારણદ્રવ્ય. અખો તેવા દ્રવ્યને “અવિગત” કહે છે.
 તે અવ્યાકૃતનું અપભ્રંશયાથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ છે.

પૃ. ૯૯ “પ્રત્યક્ષ જળ હીસે છે ધરા, એકમાં ચાર વર્તે છે ખરા.”
 પંક્તિ ૨૪ પંચીકૃત રથૂવ પૃથ્વીઆદિમાં પોતપોતાના મુખ્ય ધર્મ
 ઉપરાત ખાકીના ચાર તત્ત્વોના મૌલુધર્મો અનુભવમાં આવે
 છે. પૃથ્વીના પડમાં જ્યાં બખોલ પડે ત્યાં આકાશનો અંશ
 સમજવો; જ્યાં પૃથ્વીનો કપ થાય ત્યાં વાયુનું પરિણામ
 સમજવું; જ્યાં પૃથ્વીની ખાણમાં હીરાવિગેરે રત્નો જણાય
 ત્યાં તેજનું પરિણામ સમજવું; પૃથ્વીના ગોળા ઉપર પોણા-
 ભાગમાં પાણીનું આવગણુ તે ઉત્પન્ન એટલે પ્રત્યક્ષ છે-એ
 રીતે પૃથ્વીમાં ખાકીના ચાર તત્ત્વોના ધર્મો સમજવા.

પૃ. ૯૯ “અંતુમાં જે જામણુચકિત, તે અવતીની જ્વરે વ્યક્તિ”
 પંક્તિ ૨૬-૨૮ જળમાં જે જરફના રૂપમાં જામણની-કંઠણુ ધરાની-
 ચકિત છે તે પૃથ્વીની ચકિતનું પ્રકીકરણ (વ્યક્તિ) સમજવું;
 તે જરફને ઓગળાનો (જળપણ) ધર્મ અદરથી જાગે છે
 તે તેજ એટલે અગ્નિની ચકિત (પ્રાય=મુખ્યત્વે કરીને)
 સમજવી; તરંગો (વીંધી) અથવા ગોળનું ઉત્પન્ન થાય છે
 તે વાયુની જ્વિ સમજવી.

જળપણુ=જળવાપણું, સગમવાપણું.

૫ ૧૦ 'તત્ત્વજ્ઞાનું કારણ એહ, ચતુર્થાદિ દીસે છે દેહ "

પકિત ૧૫ અહીંથી ગુરુનું ઉત્તર શરૂ થાય છે ઉપરના દોહરામાં શિષ્યનો પ્રશ્ન એવો છે કે ચૌદવોકમાં હું તો જૂતના વિકારોને જ જોઉં છું, અને પરમાત્મારૂપ વસ્તુ તો જણાતી નથી ગુરુ ચોપ ઈમા ઉત્તર આપે છે કે જે જૂતના અશોદ્ધતા રૂપમાં પનટાપેલા સમગ્રાય છે, તેમાં ચલણુવનણુ-એટલે જ્ઞાન અને ક્રિયાના રૂપરણો જણાય છે તે તત્ત્વનો એટલે ચૈતન્યવસ્તુનો પ્રભાવ છે, માટે હું સર્વ વસ્તુવિન સ કંઈ છું

૫ ૧૦૧ 'તત્ત્વસાગરે બુદ્ધિપિંડ, સચરાચર દીસે બ્રહ્માંડ "

પકિત ૨૩ બ્રહ્મચૈતન્ય તે તત્ત્વનો સાગર, તેમાં પરપોટા જેવા પિંડો અથવા દેહો, આ સધળા બ્રહ્માંડમાં સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થોમાં બ્રહ્મતત્ત્વ અતર્ગત પેટેહું જણાય છે

૫ ૧૦૨ 'નહતત્ત્વ સૌ ચત્ત્વેથી હોય, પ્રકૃતિ ચત્ત્વે કનિપત સો'ય "

પકિત ૪ મહત્ત્વ એટલે બુદ્ધિતત્ત્વ, જેને આકાશનું કારણ ઉપરની પકિતમાં કહ્યું છે, તે સર્વાંશે ચત્ત્વ એટલે અવ્યક્તમાંથી પ્રકટ થાય છે, અને તે "પ્રકૃતિચત્ત્વ" અન્યક્ત પ્રકૃતિ દ્રવ્યમાં ચૈતન્યના કલ્પના અથવા રૂપરણના બળથી પ્રકટ થયેલું મોહાય છે એટલે શોભે છે તાત્પર્ય કે મૂલ પ્રકૃતિ-ચત્ત્વમાં અન્યક બનવડે એટલે રૂપરણવડે મધ્યકેદ્ર મહત્ત્વ અથવા બુદ્ધિનું વ્યક્ત રૂપ ઉભું થાય છે.

૫ ૧૦૨ "અણુનિગી નન દીસે આપ, ત્યા કેમ લાગે પુણ્યને પાપ "

પકિત ૨૩ જ્યાં સુધી નિગ શરીર હોય ત્યાં સુધી પુણ્ય પાપ લાગે, પરંતુ જ્યારે નિગ શરીરથી પર (અણુનિગી) અવરૂપ સમન્વય ત્યારે પોતાનો પૃથક્કાવ એટલે ઉપશાવ જણાતો બધ થાય છે એટલે પુણ્ય પાપને અવકાશ રહેતો નથી કુકામાં સલિગી હોયએ ત્યાંસુધી બેદરતાવ અને પાપપુણ્ય,

“અણુવિગી” થયા પછી બેદલાવનો નાશ, અને પાપપુ-
ણ્યનો સ્પર્શ નહિ-એ તાત્પર્ય છે.

પૃ. ૧૦૨ “તત્ત્વદર્શનિ નથી સરીર.”

પંક્તિ ૨૫ પોતાને અહારૂપે એટલે તત્ત્વરૂપે ઓળખનારને ખરી રીતે
શરીર વળગેલું નથી. દેહ હું હું એવો દેહાધ્યાસ હોય ત્યારે
દેહ અને દેહી, જ્યારે હું અહાર હું એવો અનુભવ જાગે
ત્યારે દેહ-દેહીભાવ રહેતો નથી.

પૃ. ૧૦૩ “હું અવનિને અવનિ મા જણું”

પંક્તિ ૫ પૃથ્વી વિગેરે સાચા પદાર્થો છે એવું મંતવ્ય તે અવળા
શુદ્ધિનું પરિણામ છે અહારવસ્તુ પૃથિવ્યાદિરૂપે પોતે સ્વયં
વિકાર પામ્યા વિના જાણે છે. જેમ એક ચિત્ર સ્વયં વિકૃત
થયા વિના દષ્ટિકાણુ બદલવાથી ત્રણ રૂપ વાળું જણાય
છે, તેમ અવિદ્યાથી દુણામેલી શુદ્ધિવડે અહારચૈતન્ય પૃથિ-
વ્યાદિ જાનવામાં આવે છે.

પૃ. ૧૦૩ “વકરી દષ્ટિએ દીસે જૂત, વસ્તુ વિચારે છે અદ્ભુત”

અવિદ્યાવાળા અવળા (વકરી) દષ્ટિએ પંચભૂત જણાય;
વિદ્યાવાળા સવળા દષ્ટિએ અહારવસ્તુ અદ્ભુત અનુભવાય.

પૃ. ૧૦૩ “પ્રપચ નામ તેણે પડ્યું, જે લઘુતામય છે તાત”

પં. ૧૬-૨૧

આ મંત્રારને “પ્રપચ” એવું નામ એવા કારણથી પાડવામાં
આવ્યું છે કે તે નામમાં દુકા અક્ષરની ચતુરાઈ જણાય.
પર (પ્ર) એટલે પગલ અથવા-હરિ, અને પચ એટલે
પાચભૂત, સાચા હરિ અને જોડું પંચભૂતનું જગત-એ
એ બેના યોગથી “પ્રપચ” એટલે જૂડું એવો યમ્દ હોય
થયો છે વંધ્યા સ્ત્રી ખરી અને મુન જોડો-એ બેના
યોગ વડે “વંધ્યામુન” એ નિધ્યા, તેમજ અહાર અને પંચભૂત
જોડું તે બેના યોગથી પ્રપચ એટલે વિશ્વ તે મિથ્યા પદાર્થ.

પૃ. ૧૦૪ “હ્રિવેશ્વર કદાચે મંસાર, વિદ્યા અવિદ્યા ચાલી લાર.”

અલયૈતન્યના હવ અને ઈશ્વર એવા બે રૂપ ઉપર મંસાર ઘડાયો છે, અને તે ચૈતન્યનો હવભાવ અવિદ્યા ઉપર, અને ઈશ્વરભાવ વિદ્યા ઉપર બંધાયેલો છે—એ પ્રમાણે બેદની પરંપરા અથવા લાર ચાલે છે.

પૃ. ૧૦૬ “કલ્પના માત્રજ કલિએ અગ્ન, ચારે ખાણે તેની પ્રજા”
પંક્તિ ૬ હવ અને ઈશ્વરની-સેવક અને સેવ્યની-ભાવના થઈ છે તે માયા વડે થઈ છે. આ માયાનું બીજું નામ અગ્ન છે એટલે કે—નદિ જન્મેલી અનાદિ અલયધૃતિ. અગ્નનો બીજો અર્થ બકરી ચાલ છે, અને તે રંગમેરંગી બકરાં-એતે જન્મ આપે છે. આ રૂપ ઉપર વિચાર બાધી અખો કહે છે કે હ્રિવેશ્વરની અને મેવક સેવ્યની ભાવના આ અગ્નએ ઉભી કરી છે, અને તે વડે ઉદ્ભિન્નજ, અડજ, સ્વેદજ; અને જરાયુજ—એ ચાર ખાણુમા આ અગ્નની પ્રજા એટલે હવરૂપી બચ્ચા પાડે છે. આ ભાવનાનું બીજું સ્વેતશ્ચત્તર ઉપનિષદ અધ્યાય ૪, મંત્ર ૫મા છે.

પૃ. ૧૦૪ “જ્યારે અનુભવ જાએ કિરણી, ત્યારે કરચણને ટુકીતરણી”
પંક્તિ ૨૩ જ્યારે અનુભવરૂપી સૂર્ય (કિરણી) તપે, ત્યારે જેમ બરણી નક્ષત્ર તાપથી છોડને—કરચણને—દૃષ્ય એમ સમજાય છે તેમ સાધકનો પ્રયત્ન સદૃશ મયો સમજવો.

પૃ. ૧૦૫ “વાચારબળ સાચું થયું, જ્યાં આપોયું વિસરી ગયું.”
પંક્તિ ૫ કારણ વસ્તુ સાચી, અને કાર્ય તે વસ્તીએ સમજાણે અર્થે ઉભો કરેલો પદાર્થ (વાચારબળજ્વાળી વડે આરંભા-મેલો પદાર્થ) શ્રુતિકા સાચું કારણ, પડે કોટીયુ વિગેરે શ્રુતિકાના વિચારો તે માત્ર “વાચારબળ” વળાં કાર્યો ખરી રીતે પડે, કોટીયુ—વિગેરેમાં શ્રુતિકા વિના નહું તત્ત્વ બીજું નથી, પરંતુ નામ અને રૂપ વડે મિત્ત પદાર્થો

■ એમ સમજવામા આવે છે. જો કારણનું જ્ઞાન ઉપરિચિત રહે, તો ઘડો, કોઠીયુ-એ વાચાર લણવાળા કાર્યો પદટાઈ જાય, અને કાર્યો તે કારણરૂપ હોવાથી સાચા સમગ્રય અને તેમનું આયોગ્ય એટલે લિન્નરૂપ વિમરી જવાય આ પ્રક્રિયા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના ઇદ્દા અધ્યાયમાંથી લીધી છે.

૫ ૧૦૫“મન જેમ ઘાટ ઘડે ચક્રીવ.”

પંક્તિ ૧૩ ચક્રી+૪વ=કુંભારની પેઠે મન અનેક ઘાટ ઘડે છે. ચક્ર એટલે પૈડું જેની પાસે છે તે ચક્રી એટલે કુંભાર.

૫. ૧૦૫ “જનનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમા મુખ્ય માનતું મન”
પંક્તિ ૨૮ જો મનુષ્ય વિદ્યકાચ રૂપે પોતાને સમજે તો તે વિદ્યા-કાચમા પદાર્થોને ઉભા કરનાર મનનેજ સર્વમા મુખ્ય પદાર્થ માની શકે. સર્વ સર્જન કરનાર મન રૂપ ઉપાધિ છે. તે જો અમન થાય તો મંસાર થયે.

૫ ૧૦૬ જ્યારે મન વિચિત્ર મૂછી રહે, ત્યારે અમન એની સરા વરે.

પંક્તિ ૧૨ જ્યારે મન વાસનાના રચના વેચિત્રને ત્યજી શેષ રહે, ત્યારે તે મનને અમન એતું નામ પ્રાપ્ત થાય નિર્વાસન મન સંસારને દર્શાવતુ નથી, સવાસન મન મંસારને દર્શાવે છે.

૫ ૧૦૭ “આપ મુક્ત નહિને નહિ બંધ, જેમરે દ્વૈતાદૈત કબંધ”

પંક્તિ ૧ વાસનાવાળુ બિંબ શરીર જેનુ સખી ગયુ છે, તેવા અનુભવી પુરુષને મુક્ત કહેવો કે બંધ કહેવો ? દ્વૈત ભાવ વડે બંધ અને અદ્વૈત ભાવ વડે મોક્ષ. આ અનુભવી જીવ વ્યવહાર તો કરે છે તેથી જાણે દ્વૈતવાળો છે, તેને અદરથી અન્ય પદાર્થ સ્પુરતો નથી તેથી જાણે અદ્વૈતભાવ વાળો છે કદાચ કોઈ વીરનો માથા વિનાનો દેહ (કબંધ) જેમ યુદ્ધના આવેશથી જીવનો દેખાય તેમ દ્વૈત અને અદ્વૈત જેવો મિથ્ય દેખાવ ઉભો થાય છે.

૫. ૧૦૭ “તજ્જ રફ્ટિકની જે સદા વિગ વિના એ લાગે દધા.”
 પંક્તિ ૫ તત્ એટલે અદ્વૈતસ્વરૂપ તેનો જાણનાર તે “તજ્જ.” તેવો
 પુરુષ રફ્ટિકમણિ જેવો રહે છે. તેના મણિ પાસે દ્વાવ
 રંગનું અથવા બીજા રંગનું કુલ મૂકીએ તો તે મણિ તેના
 રંગનો દેખાય છે. પણ કુલ લઈ લઈએ તો તે પોતાના શુદ્ધ
 સ્વેતવર્ણવાળો જણાય છે. તેમ ત્રિગ ચરીરનો સ્પર્શ છૂટે
 તો ચેતન્ય રૂપી રફ્ટિકને શો કાંઈ અથવા લાઠન લાગે
 કંઈજ લાગે નહિ.

૫. ૧૦૮ “બોમવિરે મંજવે નદિ માન, કારણુ અઘને એમ નિદાન”
 પંક્તિ ૬ કેટલાક કારણો ખરી રીતે ઉપાદાન કારણુ હોતા નથી,
 તેમ છતાં અધિદાન અથવા આધાર કારણુ હોય છે. જેમ
 આકાશમા ધૂળકેટ થાય, ધુમાડના ગોટ ઉઠે, વાદળો થાય,
 તેમા આકાશ કંઈ ધૂળ, ધુમાડા. અને વાદળાનું ઉપાદાન
 કારણુ નથી, છતાં આકાશને આધારકારણુના માનવામા
 આવે છે, તેમ બ્રહ્મ વસ્તુ આ વિશ્વનું ઉપાદાન કારણુ નથી,
 છતાં તે અધિદાન કારણુ (નિદાન) જણાય છે.

૫ ૧૦૮ “ભોમભાવના ન્યારે મળે, ત્યારે દ્વૈત આશ્ણિએ પળે.”
 પંક્તિ ૨૦ વિષય ભોમ ભોમવવાની વાસના ન્યારે ભ્રમની ટળે,
 ત્યારે દ્વૈતભાવ એની મેળે અજપામ જાય છે.

૫. ૧૦૮ “પનિન પુરજન કમંજ કરે”
 પંક્તિ ૨૨ પુરંજન=શ્રવ, જુઓ “અભેગીના”ના કડવા ૬, તથા
 ૩૦ ઉપર નોટ. ૫ ૬૫; ૮૩.

૫ ૧૦૮ “વળા વળા જે કરે ઉપામ, જેણે શ્રવ જાડેરા થાય”
 પંક્તિ ૨૫ કમં, ઉપાસના વિષે કપાયો શ્રવ સેવે છે, તેના વડે
 શ્રવન માટે (જાડેર) થતું જાય છે.

૫. (૧૦૬) “અચલ્યુ આપ વિચારના, નામટને પુરંજન”
 પંક્તિ ૧૦ ચોનાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ વિચારના શ્રવણ ટળે છે.

અચ=ચું=ચવાયા વિનાનું, સ્વાભાવિક, અચ્યુત. આપ=રવરૂપ; પોતાપણુ.

૫. ૦૯ "સોઈ લગી જે છે અધ્યાસ, જેવો અપુષ્પનો વાસ."

પંક્તિ ૧૩ હું (અહ) તે (સ.) હું-એવો અદૈતાનુભવ જગતા મુધી મિથ્યાત્વનું ૩૫ (અધ્યાસ) ચાલુ રહે છે. આ મિથ્યા જગત્ કહેવા માત્ર છે, જેમ આકાશ પુષ્પનો ગંધ કહેવા માત્ર છે તેમ.

૫. ૧૧૦ "...તેને વાક્ય બોલતો ગણો તે ઉપર દષ્ટાંતજ સુણો
પંક્તિ ૨-૩ મહાસુભટ બણ્યા હોય ભોમ, હિંકવાનાવ રહે તે બોમ"
જેમ કોઈ પૃથ્વી ઉપર મોટા અવજળથી બણે, અને તેનો પડયો આકાશમા વ્યાપી રહે, તેમ સ્થિતપ્રગુણ બોલવું સમજવું

૫. ૧૧૦ "જગત્ જાણે તે વૈકુંઠનોય, તહાતો ચુલ્લની વ્રત્યજ હોય"
પંક્તિ ૨૨ રવરૂપે સ્થિતિ પામવી તેનું નામ "વૈકુંઠ." લોક જેને વૈકુંઠ શબ્દથી સમજે છે તે આ વૈકુંઠ (ચિરબો પરમપદમ્) નથી; લોક પ્રસિદ્ધ વૈકુંઠમા તો ત્રિચુલ્લની વૃત્તિ અથવા પરિણામો હોય છે, આ વૈકુંઠમા તેવું ગુણોનું ૩૫ પ્રવર્તવું નથી.

૫. ૧૧૧ "કહું એક સમરસરે" મળી, ઉપર શુદ્ધે બિન્ન કાઢે કળા"
પંક્તિ ૫ સ્થૂમ, સક્ષમ, કારણ અને મહાકારણ-એ ચાર દેહ. તેમા મહાકારણ તે ખરી રીતે કૈવલ્ય પદ છે તેને દેહ શબ્દ ખીજા ત્રણ દેહની સરખામણીમા લગાડવામા આવે છે, આ દેહમા સમરસ બાવે જે અભયેનન્ય વસેતુ છે તે કુશાગ્ર શુદ્ધિવાળા છૂટું પાડી સમગ્ર જાણે છે.

૫. ૧૧૨ "પદર તત્ત્વની ભૌતિક કાય, નવનત્ત્વે વાસનાવિગ ચાય"
પંક્તિ ૨૧ ચેનન્ય માત્ર તે ઈશ્વર વધુ, પડવિશક મહાવિષ્ણુ જપુ."
જુઓ પંચીકરણની કહી ડહ અને તે ઉપરની નોંટ વળી ૨૬ તત્ત્વો સારે જુઓ "અબેગીતા" ઉપરની નોંટ. ૫. ૭૫-૭૬

૫. ૧૧૩ “કૃષ્ણભોગીમા પહેલા ખરા, તત્ત્વદર્શી તે થયા ઉકરા”
પંક્તિ ૨૦ શ્રીકૃષ્ણ ભોગી તરીકે પહેલે નંબરે, તેમ છતાં ઉત્તમ
પ્રકારના તત્ત્વદર્શી થાય છે. ઉકરા=ઉપરાંત.

૫. ૧૧૩ “લક્ષ એકને વિચરણ અલગ, થાય ધીમંત તે મહે સંગ”
પંક્તિ ૨૪ શુભયોગી, કૃષ્ણ ભોગી, રામ અને જનક રાજાખટપટમાં
શુભાયેલા, અને વસિષ્ઠ કર્મ કરનાર—આ પાંચે દૃષ્ટાંતોમાં
અનન્ય અનુસુધાન અથવા લક્ષણ એક રીતની અને વિચ-
રણ એટલે પ્રવૃત્તિ જૂદા પ્રકારની હતી, આ સમજણ
શુદ્ધિમાનને હોય છે, અને તેવા સુગ જન અલગ સ્વરૂપના
સંગમ એટલે વ્યાપક સૂત્રને જાણે છે.

૫. ૧૧૪ “વસ્ત્ર અલંકૃત છે બહુ રંગ, પણ છાયાનું એકજ અંગ.”
પંક્તિ ૩ બહુ રંગ વાળું વસ્ત્ર હોય, પણ તેની છાયા તો કાળી
એક રંગ વાળીજ હોય છે, તેમ શુભાદિ પાંચે સ્વ-મુક્ત
પુરુષોની પ્રવૃત્તિનું વૈચિત્ર્ય છતાં, સ્વરૂપાનુભવનું લક્ષણ
તેઓમા સમાન છાયા જેવું હોય છે.

૫. ૧૧૪ ... “પાતોમહલો ચોળ”,
પંક્તિ ૮ ત્યાંતો લક્ષણ સમજાવી.

૫. ૧૧૬ ... “અનન્યભાવે પામે વિજે.”
પંક્તિ ૧૬ વિજે = વિજય.

૫. ૧૧૬ ... “સેલીન યેને સમેા સમાય.”
પંક્તિ ૧૮ લયલીન થઈને સમજાવે દરિયા સમાય છે.

૫. ૧૧૯ મદની અથવાના = મદની અસરથી થેનો ઉન્મદ.
પંક્તિ ૧

૫. ૧૧૯ “જેમ છે તેમ એ વસ્તુ છે, આક્રમ સ્વરૂપી રૂપ.”
પંક્તિ ૨૨ અલવસ્તુ જેવી છે તેવી ને તેવીજ છે; માત્ર આપક
પ્રવાદમા કૃવો ગ્યવાથી એટલે મર્ષાદા જાણવાથી બદારના
અને અંદરના પાળીમા આક્ર આવી બેદ પડે છે તેમ
શ્રવેના બેદ ઉપાધિવડે થાય છે.

પૃ. ૧૨૦ “વસ્તુતા પ્રકટે જે અંગ, તથા દૈતનો તેને થાયે લંગ.”
 પંક્તિ ૧૯ જેના અંગમાં વસ્તુ સ્વરૂપ જાણે છે, તેને લાવદૈત ક્રિયા-
 દૈત; અને દ્રવ્યદૈત સમે છે. આ લાવ યોગવાસિષ્ઠમાથી લીધો છે.

પૃ. ૧૨૩ લક્ષાલક્ષ વિવર્ણિત જેહ, પક્ષાપક્ષ વિવર્ણિત તેહ.
 પંક્તિ ૨ લક્ષણાવડે સમગ્રય તે લક્ષ્ય, લક્ષણાવડે પણ ન સમગ્રય
 તે અલક્ષ્ય. ને જાનેથી રહિત વસ્તુ કેવલ અનુભવથી સમ-
 જાય છે, તેવો અનુભવ જાગ્યા પછી આ પક્ષ ખરો, અને
 પેલો પક્ષ ખોટો એવો વિવાદ કરવાનો મોહ છૂટી જાય છે.

અનુભવ બિંદુ ઉપર ટિપ્પણી.

પૃ. ૧૨૭ દશ પદ અષ્ટ અને એક, છોક પરપંચની પારે.
 પંક્તિ ૮

$૧૦ + ૬ + ૮ + ૧ = ૨૫$ તત્ત્વો તેમા મૂલપ્રકૃતિ,^૧ મહત્.^૨
 અદ્વંકાર,^૩ પાચ તન્માત્રા,^{૪-૯} પાચભૂતો,^{૧૦-૧૩} પાચ
 શાનેન્દ્રિયો,^{૧૪-૧૮} પાચ કર્મેન્દ્રિયો.^{૧૯-૨૩} મન^{૨૪}-મળા
 ચોનીસ જડ તત્ત્વો, અને પચામભો પુરુષ ચેતન. એ
 પચાસ તત્ત્વોથી પાર પુરુષોત્તમ અથવા પરબ્રહ્મ છે.

પૃ. ૧૨૭ “વાત-સાત” = રસ, રૂધિર, માસ, મેદ, મળમ,
 પંક્તિ ૨૧ અરિય અને શુદ્ધ-એ સાત દેહની ઘટક ધાતુઓ છે.

પૃ. ૧૨૯ દોષ = એ, દૈત.
 પંક્તિ ૨૯

પૃ. ૧૩૦ — “વાન અસમંજસ જાને.”
 પંક્તિ ૧૬ વર્ણાશ્રમના અભિમાન વાળો મદમત રહે; જાનમાં અવગેહ
 અયોગ્ય વર્તે. અસમંજસ = અયોગ્ય

પૃ. ૧૩૦ — “સાગ કાયાકૃત જાણે.”
 પંક્તિ ૧૭ હડગોખના સાધકને દેહશોધનના છ કર્મ કરવાના દોષ છે.

તેનું નામ “કાપાકૃત.” ધોનિ, નેતિ, જરની, કપાલભાતિ,
વનેશી, ત્રાટક નિગેરે કાપાના શોધક કર્મો ગણાય છે.

૫ ૧૩૧ “શુર તેત્રીસ.”

પકિત ૩ આદ્યશુ, અગીઆર રૂઠ, બાર આદિત્ય, ઈન્દ્ર અને પ્રજા-
પતિ મળી તેત્રીસ વર્ષ દેવતા ગણાય છે.

૫ ૧૩૧ ‘વિશ વિશ્વા માયા’

પકિત ૧૬ વિશ વસાની ચોક્કસ માયા સમજવી.

૫ ૧૩૨ નારીકૃજર નીર = પુનગ્રામી હાઠેલી પુનગ્રામોની દ્વાયણી.

પકિત ૬

૫ ૧૩૪ “નેદીઆ નદિ અનગજ ભેષે”

પકિત ૨

લુઓ આ અનગ પખી અથવા દુમાયુ પખી સંબંધમાં
અખાનો હશે —

‘હે દુમાયુ પખીને પડે, કાચ હેતુવાદ કરશે મા હડે,

અગ્નિકાદ મેનીતે પખ, ઉપર ઉડી નાખે નિરાક,

નિજ ઇચ્છાને બાળે કાચ, ગ્રાતશુદ્ધ કરી પ્રકટ થાય,

એમ આખા હોમ અભિચાર, ઉત્પત્તિનય જ્યાં ફું લું સાર.” ૫૮૮

परिशिष्ट.

INTRODUCTION.

The Vedanta Philosophy as propounded by

S'ankaracharya in his Prasthāna

Discipline of Ved-
antic teaching bas-
ed on Pranava
and evolution of
Pranava.

Traya Bhāshyas, is not a mere
speculative system of philosophy

as in the west. S'ankaracharya

(788-829 A. D.) was not a mere

thinker of Adwaitism, but a teacher of practical
realisation of the principle of identity between
the Individual ego and the Supreme Being. The
synthetic unity underlying the ego and God was
taught through the mystic proposition "So'ham"
which is the natural rhythmic expression of a
living being through the normal course of brea-
thing. The proposition, although a natural rhy-
thmic sound, indicating the presence of life, has
a mystic interpretation according to the Sanskrit
language. The interpretation of the words "So'ham"
is: "I am he" that is to say the living persona-
lity (Aham-I) is He i. e. God or Supreme Being.
The words "So'ham", therefore, convey the sense
of *personal* identity of the microcosmic soul with

• सुवाच "सुखती" त्रैसे प्रकट करेला श्री संकराचार्य हेतु "पद्म-
हरणम्" पुस्तकांशी.

the macrocosmic soul. The synthetic unity revealed by this mystic proposition was further condensed by the elimination of two consonants "Sa" and "Ha" and the remaining sound "Om" is extracted as the fundamental Logos capable of revealing the full majesty of the Absolute or Brahman if properly used in the manner prescribed in the various disciplines of Yoga system. These disciplines of Yoga based on "Om", otherwise called Pranava* (inasmuch as the said word is "new at every step of the realisation") are four:-Mantrayoga, Layayoga, Hathayoga and Raja-

Four kinds of yoga. In the first method, the Yoga: I. Nature of disciple is required to take auxiliary help of the principal mantra Mantra Yoga. given to him by his mystic teacher. The mantra evolves from Pranava and disappears in Pranava, and the Pranava becomes the "germ" of revelation of identity of the reciter of mantra and the deity indicated by the mantra. The whole system of mantras^a is based on a deep study of Pranava and its evolution in alphabets (Varna), words (Padas), and proposition (Vakya) which constitute the body of the mantra. The ceremonial

* See my "Evolution of the Conception of Pranava" for further exposition of the Subject.

or ritualism connected with mantra is called Tantra, and the external symbol indicating or suggesting the principles is called Yantra.

The second method of Yoga is designated

II Nature of as Layayoga inasmuch as the Layayoga human mind performs a mental operation of *involution* after grasping the course of *evolution*. The Pranava is associated with mental activity in a definite line whereby consciousness withdraws itself from external objects or non-ego, and centralises itself in the internal principle *viz* Self. To all *external* appearance the adept of Layayoga is in a trance of *unconsciousness*, but to an internal seer, he is in a *supra-conscious* state (Tunya), unaffected by sleep, dream or waking

In the third method called Hathayoga, Pra

III Nature of nava is associated with various Hathayoga kinds of breathing exercises, and the goal of realisation is secured through the control of Prana associated with the maximum exercise of Pranava or "Om

The Fourth method called Rajayoga involves

IV Nature of the association of Pranava with Rajayoga the direct mode of the Absolute Consciousness. The subjective conscious ego establishes a familiar track for a union with the

Absolute Conscious Principle, and the Channel of Communication is neither Logos (Vac), nor mind (manas), nor vital air (Prana), but a flow of consciousness from microcosm (Pinda) to macrocosm (Brahmanda).

What ■ the *rational* underlying the fourfold

Sankracharya's theoretical and practical teaching of Advaitism embodied in Bhashyas and Prakaranas respectively

discipline of Yoga advocated in the Upanishads and systematised by S'ankarcharya in his practical handbooks called Parakaranas? It may be noted that the *doctrinal* side of Vedanta is embodied in the Prasthan Traya Bhashyas (i.e. Commentaries on Upanishads, Bhāgavadgita and Brahamasutra), but the practical application of Vedanta is taught in Prakaranas or concise treatises on specific subjects. The most pregnant Prakarana of Sankaracharya on the disciplinary side of his philosophy of Advaitism is known as Panchikarana, which, in size consists of only two pages, but in the depth of thought is equal to an encyclopedia of Advaitic philosophy. The Advaitic teaching is put in the form of Sutras or concise propositions which may be expanded by the teacher according to the capacity of the pupil.

The theory of Vedanta is strictly speaking

Adwaitism and Ekantism or Non-dualism and Monism distinguished.

Adwaitic or Non-dualistic, and not Ekantic or Monistic. There is an important difference between Adwaitism (non-dualism)

and Ekantism (monism). The former admits of the *phenomenal* existence of the Universe in the *noumenal* reality of Brahman; while the latter regards Brahman or Absolute as the only principle. The former doctrine involves an empirical reality of the phenomenal world in and through the absolute reality of Brahman; the latter involves an assumption of modes of existence of the Absolute (Brahman). The former is based on Mayavada, and the latter is based on Saktivada. It is out of place here to discuss the relative merits

Mayavada and of the alternative theories of Saktivada.

Mayavada and Saktivada both of which find support in the teaching of the Upanishads. Suffice it to say that in the *esoteric* teaching of Vedanta, S'ankaracharya has adopted the Mayavada or the phenomenal *appearance* of the world in and through Brahman which is the noumenal *reality*. The phenomenal appearance of the world is not a mere illusion, but a gradual manifestation of the Divine according to the inherent law. There is a system behind both the appea-

rance and disappearance of the Universe, the former involving the duality of the knower and the known, while the latter involving the unity of the knower and the known. The former cycle is called Creation by the inherent Will, while the latter is called Cessation by the same Will. As the Creation and Cessation of the multiform Universe is not real but *phenomenal*, the terms used in the Vedantic Doctrine are not "Srishti" and "Laya" but "Adhyaropa" or *Positing* of the world through Nescience and Apavada

Creation by superimposition and cessation by involution of Adhyaropa and Apavada methods with regard to the phenomenal world.

or Removal of the same through Gnosis. S'ankaracharya wants to emphasize the point by the change of the older terminology of the Sankhyas that there is no extra-cosmic force working

in the appearance and disappearance of the world, but that there is an *immanent* principle of will in Brahman which veils itself and unveils itself. The former condition is called *Avidya* giving rise to dualism, and the latter condition is called *Vidya* giving rise to Advaitism.

S'ankaracharya in the text of Panchikarana

Manifestation of Creative will of the Absolute in the form of subject and object.

unfolds the practical side of his doctrine. Mere knowledge that Brahman alone is real will not help the seeker after truth in securing freedom from *mundane*

existence; but the individual ego must endeavour to realise this truth by methodical yoga. The ideal ought to be realised in our life time, and should not be put off till we secure another birth in higher place of existence e. g. Brahmaloka. S'ankaracharya holds out a 'key' in the form of Pranava whereby the whole realm of phenomenality is revealed, and we have a freedom to grasp or comprehend the noumenon (Brahman) remaining as the background of the whole show. Pranava, which, as has been already explained, is a mystic mono-syllable extracted from the proposition "So'ham" सोऽहम् i. e. "I am Brahman," is taken as the basis of this Yoga.

The mono-syllable has three analytic sounds (A॒, U॒. M॒,) which are phonetically combined in the form of "Om". (ओम् or ॐ). This synthetic form of Pranava takes half the time in pronouncing, and is nasal in utterance. It is, therefore, called Ardhamatra partly connected with the lower sounds of A॒. U॒. M॒. and partly connected with the upper sounds of Bija (seed), Bindu (germ), and S'akti (potency of germination). The synthetic sound "Om" called Nada arising out of Ardhamatra, reverberates in the vault (Akasa) of the cerebrum

(sahasrara), and passes into the stages of Bija, Bindu, Sakti and absorbs itself (i.e. becomes S'anta) in the final principle called Self (Purusha or Atma) The analysis of Pranava shows that it has seven elements —

Seven divisions of Pranava and four fold divisions thereof	Evolution order		Involution order
	1	Santa (Subsiding in Self)	7
	2	Sakti (Potency of germination)	6
	3	Bindu (Nucleus of Logos)	5
	4	Bija (Seedlike sound involving nucleus)	4
		Om (Synthetic Sound Nada)	
	5	Mṛ	3
	6	Uṣ	2
	7	Aṁ	1

The evolution is from up downwards the

Seven planes and four planes of existence indicated by the seven and four divisions of Pranava.

involution is from down upwards
The stages A, U, M, constitute "Om which is the synthetic fourth or Turiya in the process of pronunciation They are act

ually comprehended by the speaker or mutterer of 'Om The upper stages are apprehended by introspection or contemplation For all practical purposes those upper stages are grouped in the Turiya or Fourth. Corresponding to these seven stages of Pranava we have seven stages of existence called Bhu, Bhuvā, Swar, Mahar, Jana,

Tapa, and Satya. Corresponding to the four stages of "Om" (Bija) viz. Nada, A, U, M, we have four stages of existence: 1 Gross (Sthula-A), 2 Subtle (Sukshma U), 3 Causal (Karana M), and transcendental (Mahakarana "Om"). The mono-syllable "Om" thus represents the four stages or planes of existence, the fourth of which is capable of further sub-divisions of Mahar, Jana, Tapa, and Satya which literally mean:—the Devotional, Creative, Contemplative and Real. The Creative (Jana), Contemplative (Tapas) and Real (Satya), are sub-planes of Brahmaloaka; while the Devotional (Mahar) is a sub-plane of Indraloka or the so-called Heaven of Gods.

The elements constituting the *upper* planes involved in the synthetic "Om"

The fourth plane of existence involving five principles in their simple forms,

are:—(1) The real Brahman enveloped or conditioned by Nescience; (2) The detached non-ego in an unevolved form called

Avyakta, which makes the real Infinite to appear as Finite; (3) the principle of intelligence which being formless is called Mahat or Great womb; (4) the principle of separate existence (Ahankara), which asserts itself as "I" or ego in the womb of the Great and posits itself as against "This" or non-ego; and (5) the elements of the objective

or non-egoistic world consisting of the inherent capacity of apprehending *per se*, sound, touch, colour, taste, and odour. These five simple forms

Threefold evolution of the egoistic principle into Adhyatma, Adhibhuta and Adhidaiva

of apprehension of the ego (Abhimanā) involve threefold emanations from Ahankāra or Principle of Separateness. In their subjective aspect or apprehending character of Ahankāra or Principle of Separateness, they are called Adhyatma or Embodied conditions of Self, in their objective aspect they are designated as Adhibhuta (appertaining to the

1 Nature of five objects), and in their connecting aspect they are called Adhidaiva (appertaining to the spiritual or revealing help of the controlling powers of the objective world). These three aspects Adhyatma, Adhibhuta and Adhidaiva of the Vedānta correspond to the threefold divisions of Ahankāra into Taijasa (illuminating), Bhutadi (originator of Bhutas or five elements) and Vaikāra (Cosmic evolution controlling the first two) of the Sāṅkhya philosophy, and arise out of the preponderance of the stuff of Rājas (activity), Tamas (dulness) and Sattva (luminosity) in the ethereal substance of Ahankāra. The Adhyatma group with the underlying light of the Real Brahman, in consequence

of the veiling power of consciousness, forgets the basic identity and posits itself as knower or Subject as against the Adhibhuta group turned into objects.

II Nature of Adhidaiva group. The helping factors of Adhidaiva group are regarded as natural forces or as deities according to the belief entertained by the ego of the Adhyatma group. If he has faith in natural evolution, he regards the controlling factors of light etc as organic development; and if he has theological tendency he regards the controlling factors as divine agencies or help-mates.

The Adhibhuta group of five simple objec-

III, Nature of Adhibhuta group. tive principles is further operated on by Adhidaiva group for affording further scope of experience to the ego of the Adhyatma group. These

Simple forms of Adhibhuta group called Tanmatras and complex forms thereof called Bhutas arising out of the law of five-fold mixture called Panchikarana.

simple elements of objectivity are split up into the form of minute particles floating as atoms of matter in the fluid of the substance. The etheric substance of the simple five elements (Tanmatras) are now studded over

by infinite atoms of each class. These infinite numbers of atoms combine themselves in a definite proportion as under:—

Odour Taste. Colour Touch Sound

$$1/2 + 1/8 + 1/8 + 1/8 + 1/8 = 1 \text{ Unit of gross Prithvi}$$

A similar five-fold amphimixis leads to the gross atoms of Water, Light, Air, Ether, which along with earth constitute the gross world in a variety of ways. The combinations are infinite. But the gross atoms in their essential character remain the same. In the macrocosm these complex molecules constitute the body of Virat, in the microcosm they constitute the body of the living being called *Vista* (i.e. complete in itself), whether he be a human being or divine being, whether he be a lower animal or a denizen of hell.

The five ethereal simple elements along with

five fold Prana or vital energy, the five cognitive senses arising out of the Sattvika portion of the simple elements, the five motor tendencies arising out of the Rajasik portion of the simple elements, the apprehending faculty called mind, and the com-

prehending faculty called reason or intellect - these seventeen principles constitute the subtle body whether it be for the cosmic soul called Hiran yagarbha or for the individual soul called Tajasa

Deeper than these ethenic simple principles,

The Nature of the Causal Plane involving a mingling of ego and non-ego through innate Nescience

which are more or less of a plastic nature, there is the causal plane, which S'ankaracharya designates as the "unevolved" (Avyakrita) corresponding to the

Sankhya's *Prakriti* or Nature in equilibrium. Each individual organism has this causal monad, which is of an undifferentiated nature, and although it possesses the inherent light of Brahman it is so enveloped with Nescience that it has a tendency to express itself outwardly rather than inwardly. Just as a sparrow looking at a mirror believes its own reflected form as a separate living bird of its own kind, the finite monad owing to the innate ignorance believes itself as a separate being, and regards the objective world and other living beings as *real* independent units. The causal plane is, therefore, like an eclipsed orb of the moon or the sun. As long as the shadow of Nescience is not removed by knowledge, the phenomenality persists not only in one life but in a series of lives. Unless and until the light of Self Consciousness arises, mere light of consciousness or Reason is unable to remove the illusion of multiplicity of the Universe. The enveloped monad is called *prajna*, while the Cosmic soul, who is devoid of illusion, is called *Iswara*.

It may be noted that knowledge has no

Power of Gnosis or knowledge is limited to the annihilation of Nescience or illusion and not of what is real. power to destroy a *real* object, but it has the power to destroy *delusion* or *illusion*. There are certain illusory phenomena which persist in spite of true

Knowledge e. g. mirage, but the physical and psychic effect thereof on the knower and the ignorant is different. A child will run after mirage, but an intelligent person knowing the essential unreality will not act like a child

The knowing ego, and the deluded ego thus differ in their outlook of the objective world, The former has conviction of the unreality of the show, while the latter has firm belief in its reality.

S'ankaracharya then propounds a practical Yogic formula for formula for actually experiencing Laya Yoga, the *disappearance* of the phenomenal world, which on theoretical principles is proved to be dependent on noumenon (Brahman)

It may be summarized as under*—

Sankaracharya's key for Layn Yoga with the help of Pranava.

252

Elements of Logos ■ Pranava.	Contents of Consciousness arising out of the elements of Pranava.			Remarks.
	Microcosmic or Individual II	Macrocosmic or Universal III	IV	
(1) Analytic Pranava, A, & U. 3	1 Gross body with gross senses arising out of mixed elements.	1 Cosmic gross Universe.	Composed of five complex elements.	Composed of seventeen simple elements
	2 Waking state of gross enjoyment.	2 Protection of Created beings.		
	3 Ego-called Viswa	3 Ego-called Virat.		
	1 Subtle body of 17 plastic elements.	1 Cosmic subtle body.		
	2 Dream state of fine enjoyment through uncontrolled imagination.	2 Creation of finer phenomena through well-controlled creative energy.		
	3 Ego-Tajasa.	3 Ego-Iiranyagarbha.		

Composed of germinal substance

1 Cosmic nebular body

1 Causal germ enveloped in Nescience

2 Destruction of all multiplicity in and through self-consciousness of a luminous type

2 Sound sleep state without disturbance of consciousness of an enveloped type

3 Ego-Ishwara

3 Ego-Prajna

Supra-conscious state in which the individual ego by the sublation of his individual conditions in the corresponding Universal conditions feels himself in tune with the Infinite.

The conditions of the Gross, Subtle, & Causal bodies of the finite ego merge in the corresponding conditions of the cosmic soul.

M ७

(1) Om ३३

Synthetic
Pranava

The above scheme indicates how, with the

The Scheme of
Srishtiyoga and
Layayoga with the
help of Pranava.

help of Pranava and its parts,
the internal process of contem-
plation is established. By a sys-
tematic process of contempla-

tion whereby the contents of Consciounes indi-
cated by the analytic and synthetic Pranava are
vividly represented, the student in the last stage
falls into a supraconscious state called Turiya,
whereby instead of enjoying the *unconscious*
peace of sound sleep, he enjoys a kind of inex-
pressible bliss due to his finite conditions merg-
ing in the corresponding universal conditions.
The greater the affinity of the psychic apparatus
of the performer of Layayoga, the higher the
character of the æsthetic or spiritual trance.

The primary object of this Yoga by means

Primary and Se-
condary aim of the
Yoga through
Pranava.

of Pranava is the actual realisa-
tion of the basic unity of con-
sciousness underlying the macro-
cosmic and microcosmic mani-

festation of Life. The secondary object is to
establish a process of fusion of the gross, subtle
and causal conditions of the finite ego (Jiva) with
the corresponding conditions of the infinite ego
(Isa). A fruit-tree is grown for the avowed object
of securing the best fruits with the minimum

interval between two harvests and not for the purpose of securing flowers or shades, so this Layayoga is sought for the purpose of realisation of the Principle of Identity, and not for the occult intermediate results. But it requires no mention that no tree reaches the fruit-bearing stage, without passing through the foliage-bearing and flower-bearing stages, however short lived they may be. No Vedantic student has, therefore, a right to assert that he has experienced the basic identity unless and until he feels a harmony of his finite conditions with those of the Supreme Being. A piece of stone can never be absorbed in water, but a piece of sugar candy can be so absorbed. It follows, therefore, that the doctrine of Vedanta lays great stress on the Adhikara or ethical and intellectual qualifications of the seeker after the truth.

For the above reasons Pranava is a means

Pranava is a means for comprehending both Saguna and Nirguna Brahman.	both for the identification with the Qualified Brahman with its attending occult results produced <i>in proportion to the affinity of the</i> conditions of the psychic apparatus of the devotee, as well as for actual realisation of the un-qualified or Pure Brahman by the elimination or sublation of finite conditions.
--	---

The concise text of Panchikaranam briefly

Commentaries on Panchikarana included in the volume and the order in which they should be studied,

explained above has been fully set forth by the Vartika of 'Sureshwaracharya (825 A. D.), who was S'ankaracharya's direct disciple. The Vartika is further

commented on by Narayana Saraswati's Abharana (Ornamentation). Anandagiri (1320 A. D.) has written a running commentary on the original text. It is anterior to the Abharana of Narayana in as much as the latter alludes to it in his gloss (vide page 35). Anandagiri's commentary is further elucidated by Ramatirtha's Tattva Chandrika. Lastly, the late Swami S'antyananda of Dwarka has written a profound commentary called Adwaitagama Hridaya or Heart of Adwaita Doctrine. A very lucid exposition of Gangadhara, normally unknown to the general public, is included in this compendium. Each commentary has its own merits and demerits. For a beginner Sureshvara's verses are the best means of comprehending the *spirit* of S'ankaracharya's text. The Vivarana of Anandagiri is the best means of understanding the text as it stands. Gangadhara's commentary may be kept for study at the second stage. Santyanand's exposition, which is scholastic in its method, may be studied at the last stage. . .

It appears that the series of commentators except Gangadhara are connected with the S'aradapitha of Dwaraka and there is a continuity of traditional learning connected with the Panchukarana system and Pranava Vidya involved in it.

For *advanced* students of Vedanta in this

Aparokshanubhava Darpana of the Southern School of Vedanta may be studied by advanced students.

very line, the Aparokshanubhava Darpana with Panchukarana published by the Vani Vilasa Press is recommended. It is an exposition of the Panchukarana system

by the Southern School of Sringeri Pitha and is accompanied by a beautiful graph for various stages of contemplation. It is more connected with Upasana aspect than with Jnana aspect of the Vedantic doctrine. The author of this treatise is Abhinava Sadasivendra Brahmendra, disciple of Ramchandrendra

Finally it may be noted that the exposition of Panchukarana in various vernaculars is good in its own way

Popular exposition of Panchukarana in Vernacular Literature

for popular form of Vedanta, but most of the writers in Vernacular

except Akho a poet of Gujarat (1615-1675) have missed the traditional link of Panchukarana with Pranava, and consequently the exposition is more on ontological basis than

on epistemological basis. Vedantic teaching lays greater stress on the Theory of knowledge (epistemology) than on the theory of Being (Onotology), and those students, who desire to study Metaphysics from the Onotological standpoint, should first begin with Sankhya, the elementary principles of which, with the exception of the independent existence of Nature and plurality of souls, are tacitly admitted by Vedanta.

The Sanskrit literary public is greatly indebted to the owners of the Gujarati Press for the publication of the original text of Panchabaraṇa of Śaṅkaracharya with half a dozen commentaries thereon in one volume.

"ELYSIUM"
Shahibag, Ahmedabad, }
8th January 1930

N. D. Mehta.

पञ्चीकरणम् ।

१ अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याश्रवणं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् ।

अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि ।
पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं
जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं
चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं भावरूपदर्शनं अध्या-
रोपापवादाभ्यां निष्पद्यते ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्यु-
च्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जाग-
रितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत् त्रयमकारः ।

१ 'अथातः परमहंसानां' इत्यारभ्य 'निष्पद्यते' इत्यन्तो
ग्रन्थः श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्याणां वदनारविन्दादनुवृत्तः केनचिदनुष्ठान्ययदर्श-
नार्थमत्र प्रक्षिप्त एवार्थं कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तके दृश्यते । वार्तिकाभरणकारेण
द्वितीयश्लोकटीकावतरणे च 'अध्यारोपापवादाभ्यामोद्गारेण प्रत्यग्रक्षामेद-
प्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपं, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टि
श्च सिद्धवत्कृत्य अध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्त-
चिन्तात्मकत्वात् वार्तिकस्थोक्तादृष्टं तदुभयं वस्तुतस्तु आदौ अध्यारोपा-
त्पूर्वमवधारितं अधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह्वयासीदेकमिति' इत्युक्तत्वात्,
वार्तिककारस्यापि सोऽयमत्र एवेति ध्यानन्दगिरिचरणानामपि 'ॐ पञ्ची-
कृत'-इत्यत्र एव व्याख्यानारम्भदर्शनाच्च प्रक्षिप्त एवेति न कस्यचिद्वि-
मतिः । युक्तानुक्तविवेचना च विवेकवतामामतते ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धियेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भं इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत् त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं सामासमन्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरवयवं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैक्यज्ञाना-
पनोद्यम् । सर्वमकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ऊंकारे, ऊंकासे-
ऽहमेव । अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमान-
न्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचित्तं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः ।
“तत्त्वमसि” (छां. ६।८।७) “ब्रह्माहमस्मि” (परमहं० ३)
“प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (ऐ. बृ. ३।९) “अयमात्मा ब्रह्म”
(बृह. २।५।१९।) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इति पञ्चीकरणं
भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यविरचितं पञ्चीकरणम् ।

વિષયસૂચી.

અ

અખેગીતા—(જુઓ “અખો”, તથા તે તે શબ્દો) ઉપોદ્ધાતપૃષ્ઠ મૂલપૃષ્ઠ

અખેગીતા (અ ય)	૧૮, ૧૯, ૨૦	૧-૫૬
અદ્વૈતાનિષ્ઠા		૪૯
આનન્દમોધ		૫૬
અણુસિંગી	૫૭	
ખ ડ રચના	૨૬-૩૦	૫૬
અરણ્યવ્યવસ્થા	૧૯	૮૫
છવ અને મનનો યોગ		૩૦
છવ-ધર્મિયર ભેદ		૩૧, ૧૪૨, ૧૪૩
છવ દશા	૬-૧૦	
છવ-મુક્ત	૩૬	૨૦-૨૫
તત્ત્વવિજ્ઞ મ	૩૨	૭૧-૭૬
નામતાત્પર્ય		૫૭
નિદુ		૬૮
બ્રહ્મ સાથે એકતા	૨૭, ૩૦	
બક્તિ પખિલી	૩૨	૬૭
માયાશક્તિ	૩૩, ૮૦	૧૧-૧૩
મોક્ષ ઉપાયો	૩૨	
વિવેક વ્યવસ્થા		૮૫
વિદેહ મુક્ત (મહામુક્ત)	૩૧, ૨૭, ૫૬	૩૮
વૈરા પના પ્રકાર	૪૯	
શાસ્ત્ર પુગલોના મતો		૪૦-૪૩

શક્તિત્રયી	૩૨, ૩૩	૫૭, ૬૮, ૬૯
શ-યસ્વામીની	૩૧, ૩૨	
	૭૧, ૮૦	૬૮
સતસંગ		૪૪, ૪૮
સર્વાત્મભાવ		૧૮
સદ્ગુરુનું ઉપાસન-કૃપા		૧૩, ૧૬, ૫૭
સાધનમાળા	૩૦	
સિદ્ધસદાણુ	૩૦	

અખે—(લુખે અખેગીતા)

અક્ષયવૃક્ષ	૧૭	
ઓરડો	૨	
ઠવિત્વ		૬૩
કાળ	૪-૭	
કૃતિઓ	૧૮	
ગુરુ	૩, ૧૫	
ગુરુ ગોવિંદ		૩, ૬૧
જન્મભૂમિ	૨	
તીર્થયાત્રા	૧૪	
તત્ત્વચિંતન	૨૧	
દીક્ષાસ્થાન	૯	
નિવાસસ્થાન	૨	
પરિવર્તનના નિમિત્તો	૧૩	
પરિસ્થિતિ (રાજ્યની)	૧	
પરિસ્થિતિ (સાહિત્યની)	૧	
પરિસ્થિતિ (સમાજની)	૩, ૪	
શક્તિ, (લુખે "શક્તિ")	૨૧, ૩૪,	
	૩૫, ૩૬,	૮૩

વંશપૃક્ષ	૩	
વંશજો	૨,૩	
શ્રવણ કરેલા ગ્રંથો	૨૧,૨૨	૫૯
સંપ્રદાય	૧૭	
સિદ્ધાંતપિયાર	૨૩,૨૪,૨૬	

અક્ષર (અક્ષ) (જુઓ અક્ષ)

અદ્વિતત્ત્વ	૫૧	
અનુભવમિદુ	૧૮,૧૯	૫૭,૧૨૫- ૧૩૪,૧૪૪

અભ્યવરૂપા (જુઓ તુરીયા)

અરૂપ અણુલિંગી		૭૯
અભ્યક્ત, અભ્યાકૃત, અવિગત	૧૪૭	૧૪૧
અણુલિંગ	૫૩,૧૪૮,૧૪૯	
અસંગ		૮૧
અશ્વધોષ		૮૧
અષ્ટાંગયોગ		૭૬
અષ્ટસિદ્ધિ		૭૬
અસંભાવના		૬૪
અનુગ્રીતા	૬૧	
સવાતર વાક્ય	૬૪	

આ

આગમ	૭૮,૭૯	
આચાર્ય	૬૨	
આત્મદર્શન	૩૬	
આદિત્ય		૧૫૬
આધાર કારણ	૧૫૨	

આનંદ યાન

૬૭

૨

ઈન્દ્ર

૧૫૬

૩

ઈશ્વરવાદ

૪૫

ઈશ્વર (કાયા) લુઓ "દેહ"

૭૭,૮૨,૮૪ ૧૪૨,૧૪૩

૪

ઉત્તર ગીતા

૬૧

ઉદાલક

૬૩

ઉપનિષદ

૬૧,૬૩,૬૪

ઉપદર્શન

૪૦,૮૨

ઉપસર્ગ

૭૬

ઓ

ઑહુલવર્ધ

૨

ઔ

ઔકાર (લુઓ "પ્રણવ સખદખલ")
ઔરંગઝેબ

૧

અ

અંબનવિદ્યા

૭૯

અંબાલાલ જાનિ

૫

ક

કર્મકાંડ

૫૯

કલ્યાણુદાસ

૧૭

કાળી

૮૧

કીટભમરી		૭૮
કૃપચક્ર		૬૫
કૃષ્ણચ		૬૨
કૃષ્ણ	૬૧	૧૫૪
કૃષ્ણભક્તિ	૧૪	
કૃષ્ણભાવ ઝવેરી	૫,૧૮	
કૃષ્ણગીતા	૨૫,૫૬	
કુકનિની		૧૪૩

ગ

ગજેન્દ્ર પંડ્યા	૮	
ગીતામ થો	૨૫,૬૬	
ગુસાર્ધજી	૧૦	૫૮,૫૬
ગુરુ શિષ્ય સંવાદ	૧૮,૧૬	૯૭-૧૨૪
ગોઢળનાથ	૭,૮,૧૦	
ગોપાળ	૧૬,૧૭	
ગોવિંદાચાર્ય	૬૨	
ગૌડપાદ	૬૨,૭૬	

ઘ

ઘક (પટ્ટ)	૮૪
-----------	----

ઘાવાકિ (જુઓ "દર્શન")

ઘાર ખાણે	૧૪૫
----------	-----

ઘિચ્છકિત (જુઓ અખેગીતા-શક્તિનખી)

ઘિતભેદ	૪૫	
ઘિત વિચારસંવાદ	૧૮,૧૫	
ઘિતન્યમાત્રા	૮૨,૮૩	
ઘોદ લોક	૧૪૪	૬૬
ઘોદ વિષા		૬૬

ચાંદ્રમું કાંડ (ભુઓ "શતપથ")

છ

૭૫૫	૧૮
૭૫૬	૧૩,૭૮

જ

૭૫૭		૧૫૪
૭૫૮	૨,૩,૧૩	
૭૫૯	૧૭	
૭૬૦	૭૭,૮૪	૧૪૩
૭૬૧	૮૫	
૭૬૨	૪૭,૧૫૦	
૭૬૩	૨,૩	
૭૬૪	૬૦	

ઠ

૭૬૫	૧૪૮	૧૫૫
૭૬૬	૮૦	
૭૬૭	૩૨,૫૫,	
૭૬૮	૮૦,૮૧	૭૧-૭૬
૭૬૯		૧૩૮
૭૭૦		૧૪૬
૭૭૧	૬૪	
૭૭૨		૫૭
૭૭૩		૫૭
૭૭૪	૭૬	૧૪૫
૭૭૫	૬૩,૬૪,૬૭	
૭૭૬	૬૩	

દ

દર્શન (બુદ્ધો દર્શન, ઉપદર્શન)

દ્યુર્ભાવ	૧૭	
દર્શનત્વ	૫૧, ૫૨, ૫૩	૭૮
દર્શનત્વ	૪૩	
દર્શનશિષ્ય	૪૩	
દર્શ પદારથ		૭૬
દેહ (પ્રકારો)	૮૨-૮૪	૧૨૫-૧૩૭
		૧૫૩
દૈત્યદૈત્ય		૧૫૧
દૈત્યભેદ		૧૫૫

ધ

ધાતુસાત	૧૫૫
---------	-----

ન

નરહર	૧૬, ૧૭	
નાગાનુર્ભ		૮૧
નારદ ભક્તિસૂત્ર		૭૮
નારીકુંજર		૧૫૬
નાદાનુસંધાન	૭૬	
નાદકલા (ધૂન)	૭૮	
નારાયણ	૧૭	
નૈસર્ગ તાપનીય	૭૬	

ન્યાય (બુદ્ધો દર્શન, ઉપદર્શન)

ન્યાયપ્રસ્થાન (બુદ્ધો પ્રસ્થાન તથા)

પ

પદો	૧૮
પરમપદ પ્રાપ્તિ	૧૮

પરા દેવતા	૭૮	
પંચદશી તાત્પર્ય	૧૮	
પંચપર્વા (અવિઘ્ના)		૬૫
પરાત્પરચ્છદા		૬૧
પાશુપત(ભુઓ“દર્શન ઉપદર્શન”)૧૪		૬૬, ૬૭
પાચરાત્ર(ભુઓ“દર્શન ઉપદર્શન”)૧૪		
પુરુષ-પુરુષોત્તમ	૮૦-૮૧	૬૨
પુરંજન		૬૫, ૧૫૨
પૂર્ણાંદ	૧૭	
પ્રકૃતિચકિત(ભુઓ“અખેત્રીતા”) ૮૦		
પ્રભાપતિ		૧૫૬
પ્રકરણ	૧૮, ૬૨, ૬૩	
પ્રણવભાષ્ય	૬૭	
પ્રણવ (ભુઓ ‘પંચીકરણ’ ‘વાણી’) ૬૬-૭૨, “શબ્દચ્છદા”	૭૬, ૭૮-૮૦	૬૬, ૬૭
પ્રપંચ		૧૪૯
પ્રચાનત્રયી	૬૧	
પંચીકરણ	૧૮-૧૯	૨-૬૬
પંચીકરણનો ઉમેજી સાર		૧૫૭-૧૭૭.
પંચીકરણ સંસ્કૃત	૧૭૮-૧૭૯	
પાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય	૬૭	
પ્રણવસંબંધ	૬૭-૭૨	
પ્રણવ વિભાગ અને પંચતત્ત્વો	૭૨	
અપંચીકૃત માત્રા અને પંચીકૃત અલ્પાઓ	૭૩	
હાલના વિદ્યાન સાથે પંચભૂતની પ્રક્રિયાની સરખામણી	૬૪	૧૪૭

શૂતભેદની લક્ષરી	૪૫	
લયયોગ સાથે સંબંધ	૭૫	
વિષયનો સારસંગ્રહ	૭૭-૮૬	
શ્રવણક્ષતિની અભેદ ભાવના	૬૫	
જગતની ઉત્પત્તિ અને લયપ્રક્રિયા	૬૫	
જગત પ્રક્રિયામાં અને ઉપાસનામાં તાત્પર્ય નથી	૬૫	
દેહમાં તત્ત્વવિન્યાસ	૮૨-૮૩	
પ્રાણભેદ		૧૪૩
પ્રેમાનંદ	૧,૧૧,૧૨	

ઘ

અક્ષ (જુઓ, “અખો, અખેત્રીના”) ૫, ૬૪	૬૧, ૬૨
અક્ષાનંદ	૫, ૧૬, ૧૭, ૫૭ ૩, ૫૯ ૬૦
અક્ષસ્ત્ર	૬૭
શુદ્ધાશ્ર	૧૬
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૭૯
બૌદ્ધમત (આર શાખા)	૮૦-૮૨
બિંદુ (શબ્દ)	૭૭

ઙ

ભગવદ્ગીતા (જુઓ “ગીતા”)	૬૧ ૬૨, ૬૬
ભગવાનશ્ર મહારાજ	૧૭
ભર્ગ	૬૩
ભક્તિ (‘જુઓ અખો’)	૮૩
ભટ્ટહરિ	૬૮

ભૂતભેદ	૪૪
ભાવભેદ	૫૧
ભાગવન	૧૪,૮૦,૮૧

મ

મદત	૧૪૮
મદમદ સરી	૩
મદાપ્રત્યુ	૧૦
મદાવિષય (જુઓ "પુરુષોત્તમ")	૮૦,૮૨
મદામુક્ત (જુઓ "અખેગીતા")	૪૭,૪૮,૪૯
મદામાન (જુઓ "બૌદ્ધમત")	
મદાવાક્ય	૬૪
માધ્યમિક (જુઓ "બૌદ્ધમત")	
માહુક્ય	૭૬
મીમાંસા (જુઓ "દર્શન, ઉપદર્શન")	
મોગનાર્ધ	૧
મોક્ષ	૮૫

ય

યોગ (વિભાગ)જુઓ "દર્શન,ઉપદર્શન"	૭૫
યોગાચાર (જુઓ "બૌદ્ધમત")	

ર

રામ	૧૫૪
રુદ્ર	૧૫૬

લ

લક્ષણા	૧૫૫
લાલદાસ	૧૭
લીલાવપુ	૭૬
નિગ	૫૩,૫૪,૫૫ ૧૪૮, ૧૫૧,૧૫૨

ધિગાયત		૮૩
	ચ	
વક્ત્રભાયાય	૧૦	
વત્તરેકકારણ		૭૭
વસિષ્ઠ		૧૫૪
વસુ		૧૫૬
વસુમધુ		૮૧
વસ્તુ વૈરાગ્ય	૪૯, ૫૦	
વાચારંભણ		૧૫૦
વાણી	૩૯ ૧૩૯-૧૪૧	
વાસના	૧૫૨-૧૫૪	
વિદ્યા	૬૮	
વિદ્યારણ	૬૭	
વિકલનાયક	૧૦	
વિપરીતભાવના		૬૪
વિદ્યાનવાદ (બુદ્ધો જોદ્ધમત)		
વિરહવેદના		૮૪
વિરહવેગ્ય	૩૩ ૧૪-૧૬, ૭૮	
વિધ્યુસહસ્તનામ	૬૧, ૬૨	
વીરસૈવ		૮૩
વેદ	૫૮	
વેદાતસા	૬૭	
વેદાત (શાકર)	૧૪, ૧૮	
વેદાતી દિવિઓ		૪-૨
વેદાધિક (બુદ્ધો "જોદ્ધમત")		
વેદોધિક (બુદ્ધો "દર્શન, ઉગદર્શન")		
વેક્રઠ		૧૫૩

સા

શતપથ (ધાનુષ્ય)

૧૩૨

શબ્દધર્મ (જુઓ 'પ્રશ્નવ')

૩૯

શકરાચાર્ય

૨૫, ૬૨, ૧૭, ૭૬

શંકરભાષ્ય

૪૬

શાસ્ત્ર

૬૨

શુક

૭૬

શન્યવાદ

૪૦, ૪૧, ૪૨ ૩૬, ૮૦

શન્ય

૭૭

શન્યસ્વામિની (જુઓ "અખેગીના")

શૈનામય

૫૪, ૫૫

શ્રુતિપ્રસ્થાન (જુઓ "પ્રસ્થાનત્રયી")

શ્વેતકેતુ

૬૪

પ

પટ્ટદર્શન (જુઓ "દર્શન, ઉપદર્શન")

૬૩, ૮૨

ક્ષ

સનતસુખતીય

૬૧, ૬૨

સર ટોમસરો

૨

સળંગ સૂત્ર

૧૩૫

સર્વોક્તિવાદ (જુઓ "બૌદ્ધમત")

સામગી

૧

સૃષ્ટિ દષ્ટિવાદ

૪૩

સૃષ્ટિવાદ

૪૬

સાખ્ય (જુઓ "પટ્ટદર્શન")

સૌક્યમાય

૩

સૌનાન્તિક (જુઓ "બૌદ્ધમત")

રશ્મિતિ પ્રસ્થાન (જુઓ "પ્રસ્થાનત્રયી")

સ્વયંજ્યોતિ

૫, ૬

હ

હરિમુખ્ય	૧૭	
હિરણ્મય પુરુષ	૮૧	૬૩
હીનયાન (ભુગ્નો "બૌદ્ધમત")		૧૫૬
કુમાયુ (પંખી)		
સ		
પદ્મસૂત્ર (ભુગ્નો પુરુષ)		૬૧, ૬૨

